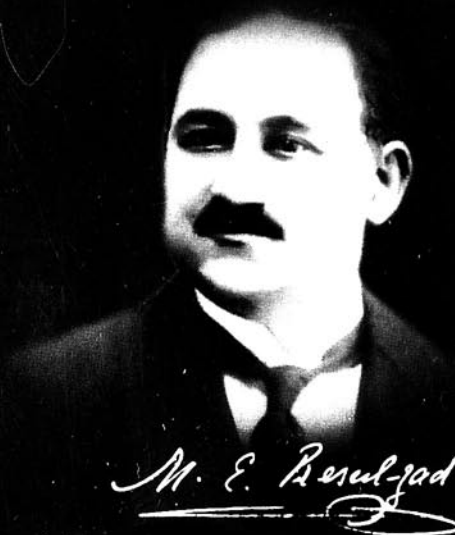

Aydın BALAYEV

**Məmməd Əmin
RƏSULZADƏ
(1884-1955)**

Ar $\frac{2012}{1732}$

Aydın BALAYEV

94403

**Məmməd Əmin
RƏSULZADƏ
(1884–1955)**

Bakı-2012

ARXIV

94827

M Ü N D Ə R İ C A T

Elmi redaktor:
M.N. Qubuqlo – tarix elmləri doktoru, professor

Rəyçi:
S.M. İsxakov – tarix elmləri doktoru

A.Balayev. Məmməd Əmin Rəsulzadə.
Bakı: “Çıraq” nəşriyyatı, 2012, s. 286

Kitabda XX əsr Azərbaycan siyasi tarixinin ən parlaq simalarından biri olan Məmməd Əmin Rəsulzadənin həyat və fəaliyyətindən bəhs olunur. Onun banisi olduğu azərbaycançılıq ideologiyası 1918-ci ilin mayında yaradılmış müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin nəzəri əsasını təşkil edir. Kitab M.Ə. Rəsulzadənin siyasi meydandakı ilk addımlarından tutmuş mühacirət dövrünə kimi Azərbaycan ideali uğrunda apardığı yorulmaz mübarizənin müxtəlif mərhələlərini əhatə edir.

M.Ə. Rəsulzadənin 1917-1920-ci illərdəki fəaliyyətinə kitabda xüsusi diqqət yetirilmişdir. Həmin illərdə o, Azərbaycan türklərinin istiqlal mücadiləsinin şəxsi lideri kimi milli hərəkatın strateji xəttini müəyyənləşdirməklə bərabər, həm də bütün müsəlman Şərqiində ilk respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və möhkəmlənməsi prosesinə bilavasitə rəhbərlik etmişdir.

GİRİŞ.....4

**I FƏSİL. M.Ə. RƏSULZADƏNİN SİYASI BAXIŞLARININ
FORMALAŞMASININ ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ**

Siyasi fəaliyyətinin başlanğıcı.....10
Milli identiklik axtarışında28
Fevral inqilabı və türkçülükdən azərbaycançılığa
keçid prosesinin başa çatması.....45

**II FƏSİL. MILLİ İSTİQLAL UĞRUNDA MÜBARİZƏ
MƏRHƏLƏSİNDƏ (1917–1920)**

Müstəqillik yolunda (iyun 1917-ci il – may 1918-ci il).....66
Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk addımları
(may-dekabr 1918-ci il).....103
Azərbaycan dövlətçiliyinin təşəkkülü və möhkəmlənməsi.
Azərbaycan liderlərinin zəfəri və faciəsi
(yanvar 1919-cu il – aprel 1920-ci il).....154

**III FƏSİL. VƏTƏNİN HÜDUDLARINDAN KƏNARDA
AZƏRBAYCAN İDEALI UĞRUNDA MÜCADİLƏ
(1920–1955)**

M.Ə. Rəsulzadənin Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonrakı
fəaliyyəti. Türkiyədəki birinci mühacirət dövrü.....206
M.Ə. Rəsulzadənin mühacirət həyatının Avropa dövrü.....237
M.Ə. Rəsulzadənin Türkiyəyə dönüşü. Onun mühacirətdəki
fəaliyyətinin son dövrü.....261

NƏTİCƏ.....284

B $\frac{4722110018}{067}$ 2012

GİRİŞ

*Tanrı Şərq insanına Avropa təfəkkürü bəxş etməklə,
onu iztirablara məhkum edir. Vəzifə isə həmin
iztirablardan həzz almağı öyrənməklə,
uşaqlarımızın azadlığı uğrunda mübarizəni
davam etdirməkdir.*
Elmar Hüseynov

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının qəbul etdiyi İstiqlal Bəyannaməsilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması elan olundu. Bu hadisənin təkcə Azərbaycan deyil, həm də bütün İslam dünyası üçün tarixi əhəmiyyətini lazımınca dəyərləndirməkdən ötrü bircə faktı xatırlamaq kifayətdir ki, o zaman dünyada cəmi yeddi müstəqil müsəlman dövləti – Türkiyə, İran, Əfqanıstan, mövcudluğunun son günlərini yaşayan Buxara əmirliyi və Ərəbistan yarımadasının daxilində yerləşdiyindən türklər və ingilislər üçün əlçatmaz qalmış üç xırda şeyxlik mövcud idi. İslam dünyasında despotik idarəetmə sistemlərinin tam hökmranlıq etdiyi belə bir şəraitdə Azərbaycanın gənc siyasi liderləri kifayət qədər riskli bir addım ataraq, açıq şəkildə bəyan etdilər ki, xan, şah və sultanlırsız da yaşamaq olar və bunun mümkünlüyünü praktikada sübut etmək üçün öz dövlətlərini çoxpartiyalı seçkili demokratiya əsasında qurmaq niyyətindədirlər.¹

¹ А.Горянин. Понять другой народ // Азербайджанская Демократическая Республика. М., 2008, с.115.

Bununla da Azərbaycan dünya tarixinə bütün müsəlman aləmində ilk respublika kimi daxil oldu. Şübhəsiz ki, Xalq Cümhuriyyətinin yaranması Ə.M. Toçubaşov, F. Xoyski, N. Yusifbəyov, H. Ağayev və Azərbaycanın XX əsrin əvvəlindəki siyasi və intellektual elitasının digər görkəmli nümayəndələrinin məqsədyönlü, fədakar fəaliyyətinin nəticəsi idi. Lakin bu təkrarsız şəxsiyyətlərin xidmətlərini zərə qədər də azaltdan etiraf etməliyə ki, bütün müsəlman Şərqiində ilk milli dövlətin təşəkkülündə aparıcı rol Məmməd Əmin Rəsulzadə oynamışdır. Məhz o, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin nəzəri əsaslarını yaradaraq onların gerçəkləşməsinə həlledici töhfəni vermişdir.

XX əsrin əvvəlində digər müsəlman xalqlarında olduğu kimi, azərbaycanlıların da tam əksəriyyətinin şüurunda dini amilin bilavasitə etnik komponenti tamamilə üstələdiyini nəzərə alsaq, o zaman Azərbaycanın siyasi elitasının milli dövlətçiliyin yaradılması istiqamətində göstərdiyi səylərin əhəmiyyəti bir qədər də artar. Başqa sözlə desək, həmin dövrdə azərbaycanlıların mənlik şüurunun əsasını bilavasitə milli hisslər deyil, ümumdünya müsəlman icmasının - ümmətin adət və ənənələri təşkil edirdi. Qısa zaman kəsiyində milli identikliyin əsas prinsiplərinin formalaşdırılması və onların kütlələr arasında geniş yayılması prosesinə başlanması Azərbaycanın siyasi elitasının əvəzsiz xidmətlərindən biridir.

Təəssüflə qeyd etməliyə ki, SSRİ-nin dağılmasından 20 ildən də artıq bir vaxt keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycan tarixşünaslığında hələ də primordialist (ingilis dilində primordial – əzəli, ilk başlanğıc deməkdir) nəzəriyyənin növlərindən biri olan millət haqqında marksist təlimi hökmranlıq etməkdədir. Primordialistlərin baxışlarına görə, millət “obyektiv varlıq, bəşəriyyətin bir növ əzəli xarakteristikasıdır”.²

² В.А. Тишков. Этничность, национализм и государство в посткоммунистическом обществе // Вопросы социологии, 1993, № 1–2, с.3

Halbuki, XX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq dünya elmində millətin mənşəyi haqqında yeni modernist nəzəriyyə təşəkkül tapmağa başladı və az keçməmiş Qərb etnologiyasında aparıcı mövqelərə çıxdı. Primordialistlərdən fərqli olaraq, modernist nəzəriyyənin tərəfdarları hesab edirlər ki, millət heç bir halda əzəli varlıq olmayıb, yalnız tarixi inkişaf prosesinin müəyyən mərhələsində - aqrar cəmiyyətdən sənaye istehsal üsuluna keçid dövründə meydana çıxan birlik formasıdır. E. Qellner, B. Anderson, A. Smit və modernist cərəyanın digər görkəmli nümayəndələri öz tədqiqatlarında xüsusi olaraq vurğuluyurlar ki, bütün millətlər bir qayda olaraq öz tarixlərinin əsrlərin dərinliklərinə gedib çıxdığını iddia etsələr də, əslində onlar müasir dövrün məhsuludurlar. Belə ki, müasir millətlərin formalaşması prosesi yalnız XYIII əsrin sonunda, Böyük Fransa inqilabından sonrakı dövrdə başlayıb. Özü də həmin proses ilk öncə Avropa, daha sonra isə dünyanın başqa hissələrini əhatə edib.

Modernist nəzəriyyənin əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, millətlərin yaranmasının əsasında sənayeləşmənin və urbanisasiyanın inkişafı nəticəsində feodal dağılıqlığının aradan qalxması, vahid daxili bazarın formalaşması, dil və mədəniyyətin unifikasiyası prosesləri durur. Həmin proseslər əhalinin iqtisadi və mədəni yekcinsliyinin yaranmasına gətirib çıxarır.

Lakin modernistlərin fikrincə, iqtisadi və mədəni yekcinsliyin əldə olunması hələ millətin formalaşması prosesinin başlanması demək deyil. İqtisadi və mədəni yekcinslik olsa-olsa tələb olunan "material" hazırlayır ki, ondan da perspektivdə millət yarana bilər. Millətin formalaşması proseslərinin tam miqyasda "işə düşməsi" üçün isə iqtisadi və mədəni yekcinslikdən əlavə, ziyalılar tərəfindən yaradılan millətçilik ideologiyasının – konkret etnos üzvlərinin siyasi birliyi haqqında görüşlər sisteminin olması zəruridir.

Modernist nəzəriyyəyə görə, millətin formalaşması prosesi məhz millətçilik ideologiyasının meydana çıxdığı andan başlayır.

Millətçilik ideologiyasının yaradıcısı rolunda isə intellektuallardan ibarət olan kiçik bir qrup, əksər hallarda şəhər elitası çıxış edir. İlk əvvəl intellektual ziyalı mühitində müzakirə olunan, formalaşdırılan və canlandırılan millətin obrazı və milli maraqlar konsepsiyası sonradan xalq kütlələrinə translyasiya olunur. Bu mənada milli maraqların ifadə forması olan millətçilik - intellektuallar tərəfindən yaradılmış millətin təşəkkülü layihəsidir.

Beləliklə, modernist konsepsiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müasir millətlər etnik və mədəni birliklərin inkişafının qabaqcadan müəyyənlanmış kulminasiyası olmayıb, sırf siyasi mənşəyə malikdirlər. Başqa sözlə desək, etnosun millətə çevrilməsi heç də etnik zəmində kortəbii, öz-özünə inkişafın nəticəsində baş vermir. Millət – siyasi çalışmaların, ilk növbədə ayrı-ayrı intellektualların fəaliyyətinin məhsuludur. Millətin meydana çıxmasında siyasi əməlin mühüm rolunu qeyd edən E. Qellner göstərirdi ki, millət millətçiliyi deyil, əksinə, "millətçilik milləti yaradır".³ Deməli, millətçilik ideologiyasının yaranması bütün hallarda millətin təşəkkülü prosesindən öndə gəlir və onu şərtləndirir.

Doğrudur, əvvəlki dövrlərin etnik birliklərinin mədəni-tarixi irsi müasir millətlərin formalaşması üçün "xammal" rolunu oynayır və bu mənada, heç şübhəsiz ki, müasir millətlərin daha erkən etnik birliklərdə dərin kökləri mövcuddur. Öncəki çağların etnik birlikləri müəyyən mənada müasir millətlərin mücdəçisidirlər. Ən azı ona görə ki, müasir millətlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri olan mədəni yekcinslik konkret etnik birliyin əsasında fəşəkkül tapır və məhz həmin etnik birlik millətin formalaşması üçün təməl rolunu oynayır.

Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, elita nümayəndələrinin düşüncəsində millətin obrazı yarandığı andan, ona müvafiq milli identikliyin toplum üzvlərinin əksəriyyəti arasında bərqərar olub, siyasi cəhətdən rəsmiləşməsinədək uzun bir müddət keçir. Çünki

³ E. Gellner. Nations and nationalism. Cornell University Press, 1983, p.1.

insanların müəyyən bir milli birliyə mənsubluqlarını dərk etmələri üçün irimiqyaslı çalışmalar həyata keçirilməlidir. İlk növbədə, millətin qanuni sərhədləri və digər xalqlara münasibətdə onun geopolitik vəziyyəti müəyyənləşdirilməlidir. Bundan əlavə, dil və digər ünsiyyət vasitələri sahəsində müəyyən siyasət hazırlanıb reallaşdırılmalı, həmin xalqın tarixi keçmişi haqqında bitkin baxışlar sistemi yaradılmalıdır ki, bu da müasir təhsilin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.

Lakin bütün hallarda millətin qəti olaraq formalaşması yalnız milli dövlət ("millət-dövlət") şəklində mümkündür. İngilis tədqiqatçısı A. Smit haqlı olaraq vurğulayır ki, millətlər yalnız öz müstəqil dövlətlərində təşəkkül tapa bilirlər.⁴ Bu fikirlər M.Ə. Rəsulzadənin belə bir mülahizəsi ilə tam səsleşir ki, "Azərbaycan toplusunda millət olmaq iradəsi, sözün əsrimizdəki mədəni mənası ilə 28 may istiqlal hadisəsi və bəyannaməsilə yarandı".⁵

Müasir Qərb etnologiyasında üstünlük təşkil edən modernist nəzəriyyənin baza prinsiplərinə əsaslanaraq demək olar ki, XX əsrin əvvəlində Azərbaycan millətinin formalaşması ölkənin intellektual elitasının məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsi idi. Özü də azərbaycanlılarda milli identikliyin inkişafına ötən əsrin əvvəlində Ə. Hüseynzadə və Ə. Ağaoğlu tərəfindən işlənilib hazırlanmış siyasi türkçülük ideyaları təkan vermiş oldu.

Doğrudur, siyasi türkçülüyn baniləri azərbaycanlıları müstəqul və özgün bir millət kimi deyil, "vahid türk millət"inin tərkib hissəsi kimi qəbul edirdilər. Lakin Ə. Hüseynzadə və Ə. Ağaoğlu tərəfindən irəli sürülmüş ümumtürk ideyaları türklərin milli mənlük şüurunun ümummüsəlman kontekstindən aralanması prosesini sürətləndirərək, bununla da, gələcəkdə azərbaycanlıların milli identikliyinə formalaşması üçün zəmin yaratmış oldu. Müstəqil Azərbaycan

can milləti layihəsinin yaranması isə şübhəsiz ki, birbaşa M.Ə. Rəsulzadənin fəaliyyətilə bağlıdır.

Doğrudur, Azərbaycan identikliyinə ilk təzahürləri hələ XIX əsrin axırlarında bir sıra bədii və publisistik əsərlərdə özünü büruzə verməyə başlamışdı. Lakin məhz M.Ə. Rəsulzadə bu ayrı-ayrı fraqmentlərdən azərbaycançılıq konsepsiyasının bitkin və bütöv sistemini yaratmış oldu ki, onun da əsasını Azərbaycan millətinin özgünlüyü ideyası təşkil edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə. Rəsulzadənin çoxşaxəli və geniş fəaliyyətinin bütün istiqamətlərini bir kitabda əks etdirmək qeyri-mümkündür. O, Azərbaycan mətbuatının formalaşması və inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan istedadlı və məhsuldar publisist olmaqla yanaşı, həm də təkrarsız ədəbiyyatşünas, kulturoloq və tarixçi idi. Onun "Azərbaycan şairi Nizami" adlı fundamental monografiyası indiyədək öz elmi əhəmiyyətini saxlamaqdadır. XX əsrin əvvəlindəki Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin tarixi haqqında bir çox qiymətli əsərlər də M.Ə. Rəsulzadə qələminin məhsuludur.

Bütün bu amilləri nəzərə alaraq, kitabda əsas diqqət M.Ə. Rəsulzadənin siyasi fəaliyyətinin işıqlandırılmasına yönəldilib, çünki xeyli dərəcədə məhz onun xidmətləri sayəsində XX əsrin əvvəlində dünyanın siyasi xəritəsində "Azərbaycan" adlı dövlətin yaranması mümkün olmuşdur.

⁴ A. Smith. Theories of Nationalism. Irving Place, 1983, p. 20-21.

⁵ M.Ə. Rəsulzadə. Milli birlik. Bakı, 2009, s. 30.

FƏSİL I

M.Ə. RƏSULZADƏNİN SİYASİ BAXIŞLARININ FORMALAŞMASININ ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ

Potior visa est periculosa libertas quieti servitio.
Təhlükələrlə dolu azadlıq,
sakit köləlikdən daha yaxşıdır.
Latın aforizmi

§ 1. Siyasi fəaliyyətinin başlanğıcı

Azərbaycan milli hərəkatının gələcək lideri, mahiyyət etibarı ilə müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin ideoloji və siyasi əsaslarının yaradıcısı Məmməd Əmin Rəsulzadə 1884-cü il yanvarın 31-də Bakının Novxanı kəndində ruhani ailəsində dünyaya göz açıb. Onun atası, axund Hacı Ələkbər Rəsulzadə din xadimi olsa da, mü-tərəqqi dünyagörüşünə malik bir insan idi. Buna görə də o, oğluna dünyəvi təhsil vermək qərarına gəlir. İbtidai təhsilini maarifpərvər ziyalılarımızdan olan S.M. Qənizadənin əsasını qoyduğu və müdirlik etdiyi II "Müsəlman-rus" məktəbində alan Məmməd Əmin, sonra Bakı Texniki Məktəbinə daxil olur. Düzdür, həmin məktəbdə təhsilini başa vurmaq ona müyəssər olmayıb və bunun səbəbləri hələ də dəqiq məlum deyil. Çox güman ki, bu məsələdə maddi sıxıntılarla yanaşı, gənc Məmməd Əmini maqnit kimi özünə cəlb edən o dövr Bakısının qaynar siyasi həyatı da az rol oynamayıb.

Bakı XX əsrin əvvəlində Rusiya imperiyasında alovlanmaqda olan inqilabi hərəkatın əsas mərkəzlərindən biri idi. Burada o dövrün bütün siyasi və ideoloji cərəyanlarının nümayəndələri aktiv fəaliyyət göstərirdilər. Eyni zamanda, Bakı Qafqaz müsəlmanlarının, xüsusilə də Azərbaycan türklərinin formalaşmaqda olan milli hərəkatının mərkəzi idi. Bu mənada, ötən yüzilliyin əvvəlində Bakıda cərəyan edən siyasi proseslər və canlanmaqda olan milli-azadlıq mücadiləsi M.Ə. Rəsulzadə üçün "universitet" rolunu oynamış oldu.

Belə bir faktı təsadüfi hesab etmək olmaz ki, gənc nəslin digər nümayəndəli kimi M.Ə. Rəsulzadə də öz siyasi fəaliyyətinin erkən dövründə radikal sosialist cərəyanlarına meyl etmişdir. Bu cür vəziyyət, hər şeydən öncə, həmin cərəyanların çar rejiminə qarşı son dərəcə barışmaz münasibətilə bağlı idi. Sonralar M.Ə. Rəsulzadənin etiraf etdiyi kimi, azərbaycanlıların gənc nəslə "məmləkətimizi istila və istismar edən Rusiyaya qarşı bəslədikləri kin sayəsində pozğunçuluq hərəkatlarını, bu işdə daha ifratçı firqələrin taktikasını təbii ki, daha məqbul hesab edir və bu taktikanı daha asanlıqla qəbul edirdilər". Bu səbəbdən də onlar «çarizmə qarşı mübarizədə inqilabçı sosializmi ən sadıq olmasa da, ən münasib müttəfiq hesab edirdilər».¹ Fikrimizcə, sosial-demokratiya ideoloqlarının bəyan etdikləri ümumi bərabərlik və azadlıq kimi cəlbədicə şüarlar da gənc Məmməd Əminin bu seçimində az rol oynamamışdı.

Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, M.Ə. Rəsulzadə 1904-cü ilin payızında əsas qoyulmuş Cənubi Qafqazda ilk müsəlman sosial-demokratik təşkilatı - "Hümmət" in yaradıcılarından biri olur. Maraqlıdır ki, bu fakt uzun illər ərzində sovet tarixçiləri tərəfindən ictimaiyyətdən gizlədilmişdi. Xarici tədqiqatçıların Rusiya sosial-demokratiyasında xüsusi fenomen hesab etdikləri "Hümmət" təşkilatının özəyini M.Ə. Rəsulzadənin 1903-cü ildə yaratdığı "Müsəlman

¹ M.B. Məmmədşad. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992, s. 30.

Gənclik Təşkilatı” adlı inqilabçı qrupun üzvləri təşkil edirdilər.² Sonralar M.Ə. Rəsulzadə yazırdı ki, onlar təşkilat üzvləri arasında “milli hissələri oyatmaq, rus məktəblərində oxudulmayan türkcəni öyrətmək, çarlıq əleyhinə yazılmış şerləri əzbərləmək və mətbəə üsulu ilə basılmış bəyannamələri yaymaq” məşğul olurdular.³ Heç şübhəsiz ki, M.Ə. Rəsulzadənin çox gənc yaşlarından böyük siyasətə baş vurması onun doğma xalqının milli oyanışına yardım göstərmək istəyindən irəli gəlirdi. Fəaliyyətinin erkən dövrlərində o, kütlələrin maariflənməsinə xüsusi önəm verirdi. Maarifçilik ideyaları onun ilk yazılarının əsas məzmununu təşkil edirdi. 1903-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetində dərc olunmuş ilk mətbu yazısında M.Ə. Rəsulzadə “Bakı əhlindən təvəqqe edirdi ki, öz uşaqlarından balaca olan vaxtda elm və tərbiyə kəsb eləməkdən başqa heç bir niyyət tutmasınlar”.⁴

Bu fikir onun 1907-ci il noyabrın 30-da Həsən bəy Zərdabının dəfnindəki çıxışının da əsas məzmununu təşkil edirdi. Həmin çıxışda M.Ə. Rəsulzadə bildirdi ki, “cəmaət öz həqq və ixtiyarını, öz bacarıq və gücünü bilsə, o zaman heç kəs onu sıxıntı altında saxlaya bilməz”. Bunu üçün isə, onun fikrincə, “cəmaətin gözlərini açmaq, həqqi və batili ona bildirmək lazımdır. Cəmaəti ayılmaq, onu dərrakəli etmək üçün nə lazımdır? – maarif, maarif, maarif! Ancaq elm və bilik ilə cəmaət özünün nə olduğunu və nə edə biləcəyini qana bilər”.⁵

M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan türklərinin ana dilində dünyəvi təhsil sisteminin yaradılmasının qızğın tərəfdarlarından idi. O, xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, “ibtidai məktəb gərək milli olsun. İbtidai məktəb gərək yerli cəmaətə doğma olsun. Burada təlim ana

dilində olsun”.⁶ O, təşvişlə qeyd edirdi ki, hətta rus-tatar məktəblərində belə rus dilinin tədrisinə Azərbaycan dilinə nisbətən 2 dəfə çox, müvafiq olaraq, həftədə 12 və 6 saat vaxt ayrılır.⁷

Əlbəttə, bu heç də o demək deyil ki, ictimai-siyasi fəaliyyətinin erkən dövründə M.Ə. Rəsulzadənin maraq dairəsi yalnız maarifçilik məsələlərilə məhdudlaşdı. 1905-1907-ci illər inqilabının şahidi və bilavasitə iştirakçısı olmuş M.Ə. Rəsulzadə azərbaycanlılarla qonşu xalqların siyasi və mədəni inkişaf səviyyələrini müqayisə edib qiymətləndirmək inkanına malik idi. Hərçənd bu müqayisə heç də azərbaycanlıların xeyrinə deyildi. Belə vəziyyətdən dərin narahatlıq hissi keçirən M.Ə. Rəsulzadə yazırdı ki, 1905-1907-ci illər hadisələri zamanı “hər təbəqə və hər millət özünün çoxdan bəri düşünüb də bir məfkurə (ideal) kimi bəslədiyi şeyləri haman meydana qoydu. Onu və bunu istəyirik – dedilər. Yalnız biz nə istəyəcəyimizi, etiraf edəlim, bilmədik. Bunu bilən tək-tək fərdlərimiz var idisə, onların da bildiklərini bizə bildirməyə vaxtı yox idi”.⁸ O, azərbaycanlıların həmin dövrdəki vəziyyətini “təlatümə düşmüş və hara gedəcəyini, nicat sahilinin hansı tərəfdə olduğunu bilməyən gəmiyə” bənzədirdi.⁹ M.Ə. Rəsulzadə hesab edirdi ki, “tufana tutulan bir gəmi üçün hədəfsizlik nə qədər öldürücüdürsə, tarixi saatlarda bulunan bir millət üçün də əməlsizlik o qədər öldürücüdür”.¹⁰

Həqiqətən də, 1905-1907-ci illər inqilabı dövründə azərbaycanlıların konkret milli proqramları yox idi və bu istiqamətdə hər hansı ciddi praktik fəaliyyət də nəzərə çarpmırdı. Həmin inqilabi hadisələrin gedişində təşəkkül tapmış ilk Azərbaycan siyasi təşkilatları azərbaycanlıların özgün etnik birlik olaraq milli hüquqları

² И.С.Багирова. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку, 1997, с.30.

³ М.Ə. Rəsulzadə. Stalinlə ixtilal xatirələri. Bakı, 1991, s. 13-14.

⁴ Şərqi-Rus, 1903, 2 may.

⁵ İrşad, 1907, 2 dekabr.

⁶ Tərəqqi, 1908, 20 noyabr.

⁷ Yenə orada.

⁸ M.Ə. Rəsulzadə. Əsərləri. Bakı, 2001, cild 2, s. 474.

⁹ Yenə orada.

¹⁰ Yenə orada.

üçün deyil, Qafqazın bütün müsəlman əhalisinin haqqları uğrunda mübarizə aparmağı qarşılıqlı məqsəd qoymuşdular.

Həmin vəziyyət islam dininin Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatındakı şəriksiz hökmranlığı ilə əlaqədardı. XX əsrin əvvəlində azərbaycanlıların ictimai şüurunda dini və regional mənsubiyyət hissəsinin etnik identikliyi açıq-aşkar üstələməsi səbəbindən Azərbaycan xalqının etno-siyasi konsolidasiya səviyyəsi çox aşağı idi.

Hansı millətə mənsub olduğunu belə bilməyən azərbaycanlı elə müsəlmanam deyib dururdu. Ü. Hacıbəyov yazılarından birində həmin vəziyyəti belə təsvir edir: "Bizim bir nəfərimizdən sor ki:

- Sən kimsən? Deyər müsəlmanam.
- Hankı millətdənsən? – Müsəlmanam.
- Nə dinindənsən? – Müsəlman dinində.
- Nə dili danışsən? – müsəlman dili.

Halbuki özü türkdür, dini islam dini, dili də türk dilidir. daha burasını düşünən yoxdur ki, müsəlman adında millət yoxdur".¹¹

Həmin durum Azərbaycanın tarixi inkişafının xüsusiyyətlərindən – islam dininin cəmiyyət həyatının istinasız olaraq bütün sahələrindəki hökmranlığı və ölkənin parçalanmış vəziyyətdə olmasından irəli gəlirdi. Müsəlman ölkəsi olaraq Azərbaycan yüzilliklər ərzində islam civilizasiyasının tərkib hissəsi kimi inkişaf edib. Düzdür, ölkə, eyni zamanda, Qərb mədəniyyətinə istiqamətlənmiş xristian dövlətləri ilə də həmsərhəd olub. Şərqlə Qərbin qovuşma nöqtəsində çox əlverişli coğrafi vəziyyətə malik olan Azərbaycan həmin mədəniyyətlərdəki ən mütərəqqi dəyərləri əxz etmək üçün yaxşı imkanlara malik idi. Bu səbəbdən də Şərqdə dini ehkamçılığın tam hökmranlıq etdiyi orta əsrlərdə belə Azərbaycan ictimai fikrində azadfikirliliyin ayrı-ayrı təzahürləri özünü büruzə verirdi.

¹¹ A. Балаев. Азербайджанское национальное движение в 1917–1918 гг. Баку, 1998, с.31.

Lakin ortodoksal islama münasibətdə müxalif mövqedə dayanan həmin ideya-fəlsəfi cərəyanlar inkişaf edərək islam dünyasındakı sosial-iqtisadi və mədəni proseslərin aparıcı xəttinə çevrilə bilmədilər. Nəticədə, Avropada İntibah dövrü din üzərində dünyəvililiyin qələbəsi üçün möhkəm təməl yaradıb, qeyri-konfessional identikliyin müxəlif formalarının – etnik, vətəndaş, gender və s. şüur növlərin inkişafına güclü təkan vermiş olduğu halda, Şərqdə analoji proseslər bir neçə əsr gecikmiş oldu. Bu da öz növbəsində ictimai və dövlət həyatının istinasız olaraq bütün sahələrində, o cümlədən də müsəlman xalqlarının şüurunda islam ehkamlarının şəriksiz hökmranlığına gətirib çıxardı.

Beləliklə, Reformasiya və İntibah dövrünün gedişində Qərbdə vətəndaş cəmiyyətinin ilk strukturlarının yarandığı, şəxsiyyətin dövlətdən total asılılığının aradan qaldırılması prosesinin başladığı bir vaxtda Şərqdə hələ də islam dini identikliyin yeganə mənbəyi olaraq qalırdı. İslamın bu sahədəki qeyd-şərtsiz inhisarı identikliyin digər formalarının, ilk növbədə etnik identikliyin inkişafının qarşısını alırdı.¹²

Belə vəziyyət hər şeydən əvvəl azərbaycanlıların mənlilik şüurunda dini komponentin tam hökmranlığına gətirib çıxardı. Xüsusilə də ona görə ki, islam dininin ehkamlarına əsasən müsəlmanların milli və irqi mənsubiyyətə görə bölgüsü böyük günah sayılırdı. İslam bütün tarixi ərzində belə hallara qarşı amansız mübarizə aparmışdır. İslam dini milli və irqi mənsubiyyətdən asılı olmayaraq bütün müsəlmanları vahid "ümmət" in – dünya müsəlman icmasının nümayəndələri hesab edir. Bu amil müsəlman xalqları nümayəndələrində, o cümlədən azərbaycanlılarda milli identikliyin inkişafına mane olur, son nəticədə isə, onların milli-siyasi baxımdan qonşu xalqlardan geri qalmasına gətirib çıxarırdı.

¹² М.Н. Губогло. Идентификация идентичности. Этносоциологические очерки. М., 2003, с.261.

Buna baxmayaraq, Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrində türk identikliyinə ilk təzahürləri hələ XIX əsrin sonlarında özünü büruzə verməyə başlamışdı. Belə ki, H. Zərdabinin görüşləri, "Kəşkül" və "Kaspi" qəzetlərinin səhifələrində milli mənlilik problemini qaldırmaq üçün edilən ilk cəhdlər Azərbaycanda türk identikliyinə artıqlaşdırılmasının başlanğıcının ifadəsi idi. Lakin tək-tək təsadüf edilən belə hallar sonradan intişar edib ümumi qayəyə çevrilə bilmədilər. Hər halda, XX əsrin əvvəlində H. Zərdabi və "Kəşkül" qəzetinin mövqeyini hətta Azərbaycan ziyahları arasında çox az adam bölüşürdü. Bütövlükdə isə, XX yüzilliyin başlanğıcında azərbaycanlıların tam əksəriyyəti özlərini türk deyil, müsəlman hesab edirdilər. Analoji vəziyyət Rusiya imperiyasının digər müsəlman xalqlarında da müşahidə edilirdi.

XX əsrin əvvəlində Azərbaycandakı ictimai-siyasi vəziyyəti xarakterizə edən M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Bizdə milliyətpərvərlik hissiyyəti öz azadlıq və istiqlalımızı, hətta bütün türklərin xilasını hədəf qılmaq surətilə deyil, müstəqil və yarım-müstəqil bir halda yaşayan digər islam və türk dövlətlərinə qarşı səmimi hissiyyət və əkaqə göstərməklə təzahür etmiş, siyasi təmayüllərimiz çox zaman bu hüdudu keçməmişdir. Hətta "milliyyət" məfhumu belə bizdə son zamanlara qədər bütün aydınlığı ilə ortaya çıxmamışdı. O zamankı milliyətpərvərliyin ən adlı-sanlı mürşüdləri, başda Ağaoğlu Əhməd bəy olmaqla, islamçılıqla türkçülüğü çox da ayırmır, türklük namına deyil, müsəlmanlıq namına mübarizə aparırdılar. Milli hərəkatımızın adı "panislamizm" idi. Bu yalnız rusların xətası deyildi. Özümüz də islamıyyəti milliyət məfhumu yerində işlədirdik".¹³

Belə vəziyyət həqiqi bir vətənpərvər kimi M.Ə. Rəsulzadəni narahat etməyə bilməzdi. Bu səbəbdən də, o, daim milli mənafe baxımından daha münasib olan, azərbaycanlılara milli qurtuluş və tərəqqinin yolunu göstərəcək ideologiya axtarışında idi. Aydın

məsələdir ki, sosial-demokrat ideologiyası tam mənada bu tələblərə cavab vermirdi. Çünki həmin ideologiyanın daşıyıcıları sinfi şüuru mütləqləşdirərək, onun milli şüur üzərində labüd qələbəsinə əmin idilər. Ümumiyyətlə, sosial-demokratlar siyasi mübarizədə milli amilin rolunu arxa plana keçirməyə üstünlük verirdilər. Məhz milli qurtuluş yolunun düzgün müəyyənləşdirilməsi onun siyasi və ideoloji axtarışlarının əsas səbəbi idi. Bunlar isə, öz növbəsində, M.Ə. Rəsulzadənin siyasi baxışlarının türkçülük və azərbaycançılıq istiqamətində təkamülünü stimullaşdırmış oldu.

M.Ə. Rəsulzadənin siyasi və ideoloji görüşlərinin təkamülündə onun türkçülük ideyaları ilə tanışlığı heç şübhəsiz ki, həlledici rol oynadı. Həmin ideyalar 1905-1907-ci illər hadisələrinin təsiri altında Azərbaycanda geniş yayılmağa başlamışdı.

Özü də nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanda türk şüurunun yaranması bəzi tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi heç də Türkiyədən gəlmiş emissarların xidməti deyildi. Bu proses, ilk növbədə, keçmiş Rusiya imperiyasının türk xalqları arasında müşahidə olunan "milli ruhun güclü yüksəlişi" ilə bağlı idi.¹⁴

Maraqlıdır ki, bir çox rus tədqiqatçıları da bu fikirlə həmrəy idilər. Məsələn, hələ 1930-cu ildə A.N. Mandelştam vurğulayırdı ki, "panturanizmin həqiqi kökləri"ni heç də Türkiyədə axtarmaq lazım deyildir, çünki "panturanizm hərəkatının əsas təkanverici qüvvəsi Osmanlı imperiyasının türkləri yox, Rusiyanın türk-tatar xalqlarının nümayəndələridir". O haqlı olaraq qeyd edir ki, "Rusiyadan olan türk mənşəli mühacirlər Əhməd Ağayev, Yusuf Akçura, Əli Hüseyinzadə, İsmayıl Qasprinski pantürkizmin ideya baniləri hesab olunmalıdırlar".¹⁵

¹⁴ M.Ə. Rəsulzadə. О пантунанизме. В связи с кавказской проблемой. Оксфорд, 1985, с.64.

¹⁵ А.Н. Мандельштам. Введение // Зареванд (Завен и Вартун Налбандяны). Турция и пантунанизм. Париж, 1930, с.7.

¹³ M.Ə. Rəsulzadə. İstiqlal məfkurəsi və gənclik // Azadlıq, 1990, 31 dekabr.

Həm də ilk vaxtlarda mahiyyət etibarı ilə "türkçülük" və "panturanizm" məfhumları arasında heç bir fərq yox idi. "Pan" ("bütün") ön şəkilçisi işə yalnız həmin məfhumun istinasız olaraq bütün türk xalqlarını əhatə etməsinin göstəricisi idi. "Türkçülük" və "panturanizm" məfhumlarının bir-birinə qarşı qoyulması meylləri işə sonralar özünü bitürzə verməyə başladı. Xüsusilə də, sovet tarixşünaslığında "panturanizm" məfhumu son dərəcə neqativ mənada işlədilir.

Mədəni-maarifçi türkçülükdən siyasi türkçülüyə keçid Əli bəy Hüseynzadənin adı ilə bağlıdır. Yusuf Akçura bu faktı təsdiq edərək yazır: "Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycanda yalnız dil və ədəbiyyat sahəsində deyil, siyasətin nəzəriyyəsində də, mərkəz Osmanlı dövləti olmaqla Türkçülük, Türk birliyi və Turançılıq cərəyanına ilk həyat verən fikir adamı olmuşdur".¹⁶ Məhz "onun turançılığı 1908-ci ildən sonra İstanbulda digər turançıları, ilk növbədə Göyalp Ziyarı yaratmışdır"¹⁷ ki, sonuncu da həmin ideyaları sistemləşdirərək onları mükəmməl konsepsiya halına salmışdır.

Siyasi türkçülüyn əsaslarını hazırlayan Ə. Hüseynzadə üçün ilham mənbəyi rolunu Peterburq universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin tələbəsi ikən tanış olduğu panslavizm ideyaları oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Ə. Hüseynzadə hələ 1904-cü ildə Misirdə çıxan "Türk" qəzetində türk birliyi, hətta panturanizm ideyasını ortaya atmışdı. Lakin Ə. Hüseynzadə tərəfindən bu ideologiyanın əsaslarının sistemli şəkildə işlənməsi 1905-1907-ci illər dövrünə təsadüf edir.

Bu baxımdan Ə. Hüseynzadənin "Həyat" qəzeti və "Füyuzat" jurnallarında fəaliyyət dövrü xüsusilə məhsuldar olmuşdur. Məhz həmin mətbu orqanların səhifələrində çap etdirdiyi məqalələri ilə o, siyasi türkçülüyn təməl daşlarını qoymuşdur. Azərbaycanlıların hamı tərəfindən qəbul olunmuş etnoniminin olmadığı

(onları müsəlman, Zaqafqaziya tatarları və s. adlandırırıldı), təkcə xalq kütlələrinin deyil, həm də ziyalıların böyük əksəriyyətinin öz etnik kökləri və tarixindən xəbərsiz olduğu bir zamanda Ə. Hüseynzadə "Həyat" qəzetinin elə ilk sayında açıq bəyan edirdi ki, "biz türkün, türkün hər yerdə tərəqqi və təkamül ilə xoşbəxt olmasını arzu edəriz".¹⁸

Siyasi türkçülüyn özəyini Ə. Hüseynzadə tərəfindən formalaşdırılmış məşhur "türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq" düsturu təşkil edirdi. Ə. Hüseynzadə həmin düsturla türk xalqlarının inkişafının magistral istiqamətini müəyyənləşdirmiş oldu - türk etnik kökünə arxalanaraq və islam dünyasına mənsubluğu yaddan çıxarmadan, zamanın tələbləri ilə ayaqlaşmaq, çağdaş Avropa sivilizasiyasının nailiyyətlərindən bəhrələnmək.

Türkçülük ideyalarının yaranması Rusiya imperiyasının məhkum türk xalqlarının milli tərəqqi və mədəni inkişaf yoluna çıxmaq istəyinin təzahürü idi.

Etnik konsepsiya olan və türkləri digər müsəlman xalqlarından aydın şəkildə fərqləndirən türkçülük ideyaları Rusiya imperiyasının türk xalqlarının, ilk növbədə azərbaycanlılar və tatarların ümum-müsəlman mədəni arealından ayrılması proseslərini xeyli sürətləndirmiş oldular.

Ə. Hüseynzadənin konsepsiyası türk şüurunun xalq kütlələrinə nüfuz etməsinə şərait yaradır və obyektiv olaraq özünəməxsus milli identiklik axtarışlarının fəallaşmasına, eləcə də dini amilin rolunun azalmasına səbəb olurdu. Mahiyyət etibarı ilə, türkçülük ideyaları türk xalqlarının milli mənlilik şüurunun dünyəviləşməsi, dini buxovlardan azad olması prosesinə təkan vermiş oldu. Ə. Hüseynzadə və onun ardıcılıları islami dəyərlərə sədaqət və ehtiramlarını nə qədər vurğulasalar da, türkləri "Məkkədən Altaya doğru" döndərən turançılıq obyektiv olaraq islamın mövqelərinin zəifləməsinə gətirib

¹⁶ İ. Yuksel. Azərbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın. İstanbul, 1990, s.135.

¹⁷ Y. Akçuraoglu. Türkçülüyn tarixi. Bakı, 2006, s. 231.

¹⁸ Həyat, 1905, 7 iyun.

çıxardı.¹⁹ Belə ki, “vahid türk milləti” konsepsiyasının təşəkkülü və inkişafı Rusiya imperiyasının türk xalqları, ilk növbədə azərbaycanlılar və Volqaboyu tatarları arasında ümumtürk şüurunun formalaşması prosesinin başlanğıcını qoymuş oldu. Həmin hadisə türk xalqlarının milli inkişafında dönüş nöqtəsi idi.

Ə. Hüseynzadə və onun silahdaşlarının turançılıq ideyaları müxtəlif türk xalqlarının yaxınlaşması, rus müstəmləkəçiliyi ilə mübarizədə onlardan hər birinin mövqelərinin möhkəmlənməsinə yardım edirdi. Bundan əlavə, turançılıq konsepsiyası “Azərbaycan türklərini bir neçə yüz ildən bəri, xüsusilə məzhəbçilik (şialik – A.B.) vasitəsi ilə çəkməyə çalışan iranlılığa (iranizmə) və ona nisbətən, az bir zaman, XIX əsrin 50-60-cı illərindən bəri təsirini göstərməyə başlayan, ancaq daha çox vasitə və gücə sahib olan ruslaşdırmağa qarşı”²⁰ bir növ mədəni-ideoloji sədd yaratmış oldu.

“Vahid türk milləti” mövqeyindən çıxış edən Ə. Hüseynzadə osmanlı türkləri, azərbaycanlılar, özbəklər, tatarlar və başqa türk xalqları arasındakı keyfiyyət fərqlərini inkar edirdi. O, ayrı-ayrı türk xalqlarını müstəqil millətlər kimi təqdim etmək cəhdlərini qətiyyətlə rədd edirdi. Baxmayaraq ki, öz yazılarında “Azərbaycan türkləri” məfhumundan geniş istifadə edirdi. Məsələn, “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” yazısında Ə. Hüseynzadə göstərirdi ki, “Qafqaz silsiləsinin cənub hissəsində sakin olan Azərbaycan türkləri şirvanlı, bakılı, qarabağlı, gəncəli, irəvanlı və sairədən ibarətdir. İranın şimal-qərbi hissəsi də bunlardandır”.²¹

M.Ə. Rəsulzadə haqlı olaraq qeyd edir ki, Ə. Hüseynzadə və onun silahdaşlarının irəli sürdükleri ümumtürk ideali “türk tayfalarının xalq kütlələrini inqilabiləşdirirdi. Onlardan hər biri ayrı-ayrılıqda, düşmənin nəhəng qüvvələrini öz qarşılarında görərək,

azadlıq və müstəqilliyin adını çəkməkdən belə ehtiyatlanırdılar. Lakin azsaylı tayfalar deyil, şanlı tarixə və bu cür də parlaq gələcəyə malik olan çoxmilyonlu millətin üzvləri olması faktının dərk edilməsi təbii ki, onları xeyli ümidləndirir və əzəli düşməne qarşı fəal mübarizəyə səsləyirdi”.²²

Bu baxımdan Ə. Hüseynzadənin türkçülük ideyaları şübhəsiz ki, türk xalqlarının milli oyanışında mühüm rol oynadı. Azərbaycan türklərinin böyük türk dünyasına, geniş türk dil birliyinə mənsubluğu faktının özü belə milli hərəkətin ideoloq və fəallarına ruhlandırıcı təsir göstərir, milli mücadilənin uğurla başa çatacağına onlarda əlavə inam yaradırdı. Sonralar türkçülük ideyası Azərbaycan türklərinin özünüidentifikasiyasının əsas prinsipinə çevrilmiş oldu.

Ə. Hüseynzadənin konsepsiyası obyektiv olaraq Azərbaycanda özgün milli identiklik axtarışlarını aktivləşdirdi. M.Ə. Rəsulzadənin təbirincə desək, “ictimai ideologiyanın bütün sisteminin dini islamçılıq sistemindən milli türkçülük sisteminə keçidi başlandı”.²³ Məhz Ə. Hüseynzadənin türkçülük konsepsiyasına əsaslanan M.Ə. Rəsulzadə sonradan azərbaycançılıq nəzəriyyəsini işləyib hazırlayaraq, Azərbaycan türk millətinin özgünlüyü və müstəqilliyini, onun öz milli dövlətini yaratmaq haqqını təsdiqləmiş oldu.

Beləliklə, türk düşüncəsinin ümummüsəlman şüurunun buxovlarından azad olmasına yardım etməklə, Ə. Hüseynzadə obyektiv olaraq müxtəlif türk xalqlarında sırf milli identikliyin meydana çıxması üçün zəmin yaratmış oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1905-1907-ci illərdə siyasi türkçülük ideyalarının o zaman siyasi və publisistik fəaliyyətlə məşğul olan M.Ə. Rəsulzadəyə müəyyən təsiri olmuşdu. Lakin həqiqətə naminə etiraf etməliyə ki, hətta 1905-1907-ci illər inqilabının məğlubiyyətindən sonra da M.Ə. Rəsulzadə sosial-demokrat ide-

¹⁹ А.Н. Мандельштам. Введение // Зареванд (Завен и Вартуи Налбандяны). Турция и пантуранизм, с.3.

²⁰ У. Акчироглу. Türkçülüğün tarixi, s. 236-237.

²¹ Ə. Hüseynzadə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. Bakı, 1997, s. 217.

²² М.Ə. Рәсүлзәдә. О пантуранизме. В связи с кавказской проблемой, с.68.

²³ М.Ə. Рәсүлзәдә. О пантуранизме. В связи с кавказской проблемой, с.66.

yalarının güclü təsiri altında qalmaqda davam edirdi. Onun həmin dövrdə mətbuatda çap etdirdiyi çoxsaylı yazılar da bunu sübut edir. Belə ki, ümumi rifah və bərabərlik ideyaları bu yazıların əsas qayəsini təşkil edir. Ümumiyyətlə, onun həmin dövrdəki siyasi görüşlərinə müəyyən romantizm ruhu xas idi. Məsələn, o zaman qələmə aldığı məqalələrinin birində M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: «Dünya gərək hamı üçün bir olsun. Bir ovuc insanın səadət və rahatlığı üçün milyonlarca insanlara zülm olunmasın».²⁴

Həmin dövrdə M.Ə. Rəsulzadənin Rusiya imperiyasının hüddurlarını tərk edərək xaricə getməsi onun siyasi baxışlarının təkamülünə ciddi təsir göstərmiş oldu. Belə ki, Rusiyada getdikcə güclənən irtica şəraitində M.Ə. Rəsulzadə çar rejiminin təqiblərindən xilas olmaq məqsədilə 1908-ci ilin sonunda Bakını tərk edərək İrana mühacirət edir.

İranda öz siyasi fəaliyyətini davam etdirən M.Ə. Rəsulzadə şah rejimi əleyhinə inqilabi hərəkatın fəal iştirakçılarından birinə çevrilir. 1910-cu ilin sentyabrında M.Ə. Rəsulzadə Avropada təhsil almış bir qrup İran ziyalısı – S.H. Tağızadə, H. Nəvvab, S. Mirzə, S.M. Rza və başqaları ilə birlikdə İran Demokratik Partiyasını yaradır və onun Mərkəzi Komitəsinə üzv seçilir. Elə həmin il o, Tehrandə “İrane-nou” (“Yeni İran”) qəzetini nəşr etməyə başlayır və bununla da İranda Avropa tipli mətbuatın əsasını qoymuş olur. Bundan əlavə, 1910-cu ildə Tehranın “Faros” nəşriyyatında onun “Mühafizəkar və ya sosialist-mühafizəkar partiyaların tənqidi” adlı əsəri çap edilir. 1911-ci ildə Ərdəbildə M.Ə. Rəsulzadənin fars dilində daha bir kitabı - “Bəşəriyyətin xoşbəxtliyi” işıq üzü görür.

M.Ə. Rəsulzadənin siyasi və publisist fəaliyyətindən ciddi təşvişə düşən Rusiya tərəfi Tehran hakimiyyətindən onun dərhal ölkədən çıxarılması üçün təcili tədbirlər görməyi tələb edir. Çünki M.Ə. Rəsulzadənin fəaliyyəti birbaşa Rusiyanın İrandakı təsirinin

zəifləməsinə yönəlmişdi. Şah rejiminin təqiblərindən xilas olmaq məqsədilə o, 1911-ci ilin mayında İranı tərk edərək İstanbula gedir. Həmin vaxt İstanbul artıq Rusiyanın müsəlman ziyalılarından ibarət siyasi mühacirlərin toplandığı mərkəzə çevrilmişdi.

Həmin dövrdə Rusiya imperiyasının məhkum türk xalqlarının bir çox görkəmli nümayəndələri çar xəfiyyələrinin təqiblərindən xilas olaraq İstanbulda sığınacaq tapmışdılar. Türkçülüynün bir ideya istiqaməti olaraq formalaşmasında mühüm rol oynamış azərbaycanlılar Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağaoğlu, tatar Y. Akçura və s. Onların arasında idilər. Xeyli dərəcədə məhz onların fəaliyyəti nəticəsində çox qısa bir zaman kəsiyində Türkiyədə turançılıq və türkçülük ideologiyasının tərəfdarlarının sayı xeyli artmış oldu. Azərbaycan və tatar nümayəndələri türkçülük və turançılıq ideyalarının təbliği və populyarlaşdırılması ilə məşğul olan “Türk dərmanı”nin işində fəal iştirak edirdilər. Həmin dərək 1908-ci ilin dekabrında təsis olunmuşdu.

İstanbulun həmin dövrdəki siyasi mühiti bütün bu illər ərzində Azərbaycan türkləri üçün “milli nicat yolu” axtarışında olan M.Ə. Rəsulzadənin siyasi baxışlarının qəti olaraq formalaşmasında həlledici rol oynadı. İstanbulda yaşayan türkçülük ideoloqları ilə bilavasitə ünsiyyət M.Ə. Rəsulzadənin siyasi dünyagörüşünün inkişafında dərin izlər buraxmış oldu.

M.Ə. Rəsulzadə Rusiyadan olan mühacirlər içərisində ən gənci idi. Buna baxmayaraq, türk xalqlarının gələcək inkişaf yolları və “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” düsturunun gerçəkləşməsi vasitələri ətrafında aparılan qızğın diskussiyalarda o, heç də kənar müşahidəçi deyildi. Məsələn, M.Ə. Rəsulzadə türkçülük ideyalarının təbliği ilə məşğul olan “Türk Yurdu” dərgisi ilə fəal əməkdaşlıq edirdi. Həmin dərgidə onun məşhur “İran türkləri” məqalələr silsiləsi çap olunmuşdu. Bu İrandakı türk topluslarını,

²⁴ İrşad, 1908, 15 aprel.

xüsusilə də, onların ən çox və həmcins qismini təşkil edən Azərbaycan türklüyünü türk ümumi əfkarına tanıdan ilk məqalə idi.²⁵

M.Ə. Rəsulzadə həmçinin islam dünyasının böyük mütəfəkkiri Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin (1838-1897) "Vəhdəti cinsiyyə fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti" əsərini farscadan türk dilinə çevirib "Türk yurdu"nda dərc etmişdi. Həmin əsərin əsas ideyası ondan ibarət idi ki, müsəlman xalqlarının tərəqqisi üçün milli şüurun, milli mənləyin inkişafı zəruridir, çünki "millətdən kənarında səadət yoxdur". Dil və dini millətin formalaşması üçün iki əsas komponent hesab edən C. Əfqani, üstünlüyü birinciyə verərək, doğma dilin inkişafına çağırırdı.

Əvvəlcə Rusiya, sonra isə İranda inqilabi fəaliyyətin nəticələrindən dərin məyusluq hissi keçirən M.Ə. Rəsulzadə məhz türkçülük ideyaları və C. Əfqani yaradıcılığının təsiri altında milli məfkurə və ideallara doğru həlledici addım atmış oldu.

Qeyd etmək gərəkdir ki, M.Ə. Rəsulzadənin İstanbulda olduğu dövr türk xalqlarında siyasi fikrin sonrakı inkişafına əhəmiyyətli təsir etmiş hadisələrlə əlamətdar oldu. Söhbət Osmanlı dövlətinin 1911-ci ildə İtaliya ilə, 1912-ci ildə isə I Balkan müharibələrində düşər olduğu məğlubiyyətlərdən gedir. Bir tərəfdən, həmin uğursuzluqlar osmanizm - Osmanlı imperiyasının milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün xalqlarının vahid millət kimi "qovuşması" - doktrinasının tam iflasına gətirib çıxardı. Digər tərəfdən isə, bu proseslər türk xalqlarının "vahid türk milləti" halında birləşməsinə nəzərdə tutan turançılıq ideyalarının təntənəsini xeyli sürətləndirmiş oldu.

A.N. Mandelştam haqlı olaraq göstərir ki, həmin hərbi uğursuzluqlar "türklərin bütün düşüncə tərzini, onların dövlət və millət haqqında anlayışlarını əsaslı surətdə dəyişirdi. Türklər nəhayət

anladılar ki, onlar osmanlı deyil, türkdürlər".²⁶ Bununla da "ölüm ayağında olan xəstə" - Osmanlı imperiyasının əvəzinə yeni Türkiyənin qurulması üçün zəmin yaranmış oldu. Türkiyənin hakim "İttihad və tərəqqi" partiyasının 1911-ci ildə osmanizm ideologiyasından birdəfəlik imtina etməsi və Ziya Göyalp başda olmaqla turançıların partiyada təcridən aparıcı mövqelərə çıxması da bu tendensiyanın göstəricisi idi. Tezliklə turançılıq ideologiyasının Rusiyadan olan yaradıcıları - İ. Qasprinski, Ə. Hüseynzadə, Y. Akçura da "İttihad və tərəqqi" partiyasının Mərkəzi Komitəsinin tərkibinə seçildilər.²⁷

Hərçənd, Osmanlı imperiyasının uğursuzluqlarının Rusiyanın əsarəti altında olan türk xalqlarına təsiri tamamilə fərqli oldu. Həmin hadisələr Rusiyanın məhkum türk xalqlarının Osmanlı imperiyasının rəhbərliyi altında ümumtürk milli qurtuluş hərəkatının formalaşmasına bəslədikləri ümidlərə ciddi zərbə vurmuş oldu.

Tatar ictimai xadimi Fatih Kəriminin "İstanbul məktubları" kitabı Rusiyanın türk ziyahları arasında geniş yayılmış həmin əhval-rühiyyənin təzahürü idi. Bu kitabın əsas ideyası ondan ibarət idi ki, Osmanlı imperiyasının dəstəyilə türk xalqlarının Rusiyanın müstəmləkə əsarətindən qurtulub, tərəqqi yoluna çıxmasına bəslənilən ümidlər özünü doğrultmadı və bunların bir illüziya olduğu aşkarlandı.

Bütün çıpaqlığı ilə ortaya çıxmış acı həqiqət isə ondan ibarət idi ki, Osmanlı imperiyası türk dünyasının istiqlalı və tərəqqisi proseslərinin lokomotivi rolunu oynamaq iqtidarında deyildir. Sonralar M.Ə. Rəsulzadə yazırdı ki, "cəhalət və cahillik ucbatından İstanbul bir çox əsrlər boyunca lazım olan müşkül islahatları həyata keçirə bilmədi" və bu tarixi missiyanı "Turanın göbəyində olan Azərbaycan adında bir cənc igid, dəliqanlı" öz üzərinə götürdü.²⁸ Təkcə türk dünyasında de-

²⁶ A.N. Мандельштам. Введение // Зареванд (Завен и Вартун Налбандяны). Турция и пантуранизм, с. 9.

²⁷ Yəni orada, s. 5.

²⁸ M.Ə. Rəsulzadə. Əsrimizin Səyavuşu. Bakı, 1991, s. 35.

²⁵ M.Ə. Rəsulzadə. Əsərləri. Bakı, 1992, cild I, s. 7.

Yil, bütün İslam aləmində çağdaş milli dövlət quruculuğunun pioneri olmaq şərəfi də məhz Azərbaycana qismət oldu.

Lakin Osmanlı dövlətinin beynəlxalq aləmdə düşar olduğu hərbi və diplomatik uğursuzluqlar Rusiya imperiyasının məhkum türk xalqları üçün İstanbulun cazibəsini azaltsa da, onların başlıca olaraq öz daxili imkanlarına əsaslanan milli inkişaf konsepsiyaları axtarıqlarını intensivləşdirdi. Bu axtarıqlar, öz növbəsində, həmin xalqlarda özünəməxsus milli identikliyin inkişafını stimullaşdırmış oldu.

Həmin hadisələr M.Ə. Rəsulzadənin siyasi görüşlərinə də ciddi təsir etmiş oldu. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər cür təqlidçilik M.Ə. Rəsulzadənin xarakterinə yad idi və istənilən ideoloji konstruksiyaya yaradıcı yanaşma onun əsas xüsusiyyətlərindən biri idi. O, bu və ya digər ideologiyaya heç vaxt ehkam və səcdəgah kimi baxmırdı. Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, siyasi türkcülük ideyalarının Azərbaycan türklərinin milli-azadlıq mübarizəsinin məqsədləri kontekstində yenidən işlənməsi kimi tarixi bir missiya məhz M.Ə. Rəsulzadənin üzərinə düşdü və o, bu işin öhdəsindən bacarıqla gəldi.

Osmanlı imperiyasının türk dünyasındakı rolunu idealizə edən Azərbaycan türkcülərinin birinci nəslinin nümayəndələrindən, xüsusilə də Ə. Hüseynzadə və Ə. Ağaoğludan fərqli olaraq M.Ə. Rəsulzadə bu ölkənin imkanları və potensialına daha tənqidi yanaşırdı. Ə. Hüseynzadənin əsərlərindən görüldüyü kimi, o, "siyasi cəhətdən Osmanlı dövlətini, Osmanlı türklüyünü müstəqil türklüyün nüvəsi hesab edirdi".²⁹ Bu səbəbdən də, Ə. Hüseynzadənin turançılıq ideyalarının osmanlıpərəst xarakterdə olması heç bir şübhə doğurmur. Çünki Ə. Hüseynzadənin konsepsiyası heç də ayrı-ayrı türk xalqlarının qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı zənginləşmə əsasında tədricən vahid bir millət şəklində formalaşmasını nəzərdə tutmurdu. O, sadəcə olaraq digər türk xalqlarını osmanlı millətinin içərisində əritməklə həmin məqsədə nail olmaq istəyirdi.

Türk birliyi ideyasına Ə. Hüseynzadənin bu cür yanaşması M.Ə. Rəsulzadə üçün qəbul edilməz idi. Buna görə də, turançılıq ideyaları ilə yaxın tanışlıqdan, habelə Osmanlı imperiyasının daxili və xarici vəziyyətinin hərtərəfli təhlilindən sonra o, Türkiyə və turançılığın deyil, "real və konkret milli məqsədlər güdən" türkcülük ideyasının tərəfdarına çevrildi.³⁰

M.Ə. Rəsulzadənin turançılıq ideologiyasına yaradıcı münasibəti ondan ibarət idi ki, o, "türk birliyi"ni bütün türk xalqlarının Osmanlı dövlətinə birləşməsi anlamında deyil, ümumi məqsəd – milli istiqlal uğrunda mübarizədə onların bərabər hüquqlu ittifaqının yaradılması mənasında qəbul edirdi. Məhz belə bir yanaşma nəticəsində, o, türkcülük ideyalarına əsaslanaraq yeni orijinal konsepsiya – azərbaycançılıq yaratmış oldu. Həmin konsepsiya isə Azərbaycan türklərinin özgün milli identikliyinə və milli dövlətçiliyinə əsasını təşkil edir.

Ə. Hüseynzadənin işləyib hazırladığı türkcülük konsepsiyası Azərbaycan türklərinin dini identiklikdən özgün milli identikliyə doğru inkişafında keçid mərhələsi oldu. Həmin keçid mərhələsinin zəruriliyinin səbəblərini izah edən M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: "panislamizmdən xilas olan türk ictimai-siyasi fikri birdən-birə bu gün əsaslandığımız real-milli ideyaya gəlib çata bilməzdi. Psixoloji cəhətdən bu anlaşılandır. Müharibə və ümumi təhlükə şəraitində İslam birliyi kimi böyük və əhatəli şüardan imtina edən millətçilər onun əvəzinə eyni təsir gücünə malik bir şuar irəli sürməli idilər. Bu isə yalnız "Dunaydan Altaya qədər bütün türk xalqlarının birliyi!" şuarı ola bilərdi".³¹

Yalnız Azərbaycan cəmiyyətində modernləşmə proseslərinin inkişafı gedişində, XX əsrin ikinci onilliyində sırf Azərbaycan milli identikliyinə əsaslanan azərbaycançılıq konsepsiyası ortaya çıxmış

²⁹ M.Ə. Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı, s. 47.

³⁰ M.Ə. Rəsulzadə. О пантунанизме. В связи с кавказской проблемой, с. 79.

³¹ M.Ə. Rəsulzadə. О пантунанизме. В связи с кавказской проблемой, с. 67.

oldu. Həmin konsepsiyanın işlənilib hazırlanmasında Azərbaycanın intellektual elitasının gənc nəslinin nümayəndələri - M.Ə. Rəsulzadə, N. Usubbəyov və başqaları həlledici rol oynadılar.

Bu baxımdan tamamilə təbiidir ki, siyasi turançılıq ideologiyasının yaranmasına böyük töhfələr vermiş Ə. Hüseynzadə və Ə. Ağaoğlu həmişəlik Türkiyədə qalmaq və öz siyasi talelərini birdəfəlik olaraq bu qardaş ölkə ilə bağlamaq qərarına gəldilər. M.Ə. Rəsulzadə və onun gənc silahdaşları isə 1905-1907-ci illər inqilabından başlayaraq Azərbaycan siyasi fikrində təcridən aparıcı ideoloji cərəynə çevrilən türkcülük ideyalarını milli zəmində gerçəkləşdirmək məqsədilə vətənə döndülər.

§ 2. Milli identiklik axtarışında

Romanovlar sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsinin 300 illiyilə əlaqədar verilmiş amnistiya aktından istifadə edərək 1913-cü ildə vətənə qayıdan M.Ə. Rəsulzadə, çox qısa bir zaman kəsiyində Məmməd Əli Rəsulzadə, Tağı Nağıyev və Abbasqulu Kazımzadənin 1911-ci ilin oktyabrında əsasını qoyduqları "Müsavat" partiyasının əsas ideoloqu və liderinə çevrilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın digər ilk siyasi təşkilatları ("Difai", "Müdafiə" və b.) kimi, "Müsavat" partiyası da 1911-ci ildə təsis olunarkən milli ideyalardan çox-çox uzaq idi. Fəaliyyətinin erkən dövründə "Müsavat" Ümumrusiya müsəlman təşkilatına çevrilmək məqsədini qarşıya qoymuşdu ki, bunu partiyanın o zamankı proqram sənədləri də təsdiqləyir. Həmin sənədlərdə göstərilirdi ki, "Müsavat" firqəsi bütün müsəlman dünyasının dağılmış qüvvələrini birləşdirmək və müsəlmanların milli və insani haqlarını müdafiə etmək məqsədilə açıq mübarizə meydanına

atılmışdır".³² Ümumiyyətlə, müsəlman xalqlarının birliyi – "ittihadi-islam" ideyası partiyanın 8 bənddən ibarət birinci proqramının ana xəttini təşkil edirdi:

1. Milliyyət və məzhəb fərqi qoymadan bütün müsəlmanların birləşməsi;
 2. Müstəqilliklərini itirmiş müsəlman ölkələrinin müstəqilliyinin bərpası;
 3. İstiqlallarını müdafiə və ya bərpa etməyə çalışan bütün müsəlman ölkələrinə maddi və mənəvi kömək göstərilməsi;
 4. Müsəlman xalqları və ölkələrinə müdafiə və hücum qüvvələrinin artırılması üçün yardım edilməsi;
 5. Bu ideyanın yayılmasına mane olan bütün əngəllərin aradan qaldırılması;
 6. Müsəlmanların birləşməsi və tərəqqisinə çalışan firqələrə əlaqə yaradılması;
 7. Bəşəriyyətin səadət və tərəqqisinə çalışan xarici partiyalarla ehtiyac yarandıqca əlaqə yaradılması və fikir mübadiləsi aparılması;
 8. Müsəlmanların həyat uğrunda mübarizə vasitələrinin gücləndirilməsi, onların ticarət, sənaye və ümumən iqtisadi həyatının inkişafı.³³
- M.Ə. Rəsulzadənin mühacirətdən dönüşündən az sonra partiyada vəziyyət kökündən dəyişdi. M.Ə. Rəsulzadə I dünya müharibəsi ərfəsi və gedişində yazdığı nəzəri əsərlərlə "Müsavat" ideologiyasının milli əsaslarını yaradaraq partiyanın siyasi proqramının ümmətçilikdən millətçiliyə, islam birliyi konsepsiyasından azərbaycanlıların milli hüquqları uğrunda mücadiləyə keçidinin əsasını qoymuş oldu. Bu təkcə "Müsavat" partiyasının deyil, eləcə

³² М.Д. Гусейнов. Тюркская демократическая партия федералистов «Мусават» в прошлом и настоящем. Баку, 1927, с.73

³³ М.Д. Гусейнов. Тюркская демократическая партия федералистов «Мусават» в прошлом и настоящем, с.73

də bütövlükdə Azərbaycan milli hərəkatının siyasi təkamül prosesində dönüş nöqtəsi oldu.

Həmin proses birinci dünya müharibəsi illərində daha intensiv xarakter aldı. Təsadüfi deyil ki, M.Ə. Rəsulzadə "Balkan və dünya müharibələri dövrünü türk (Azərbaycan) milli ideyasının inkişafında dönüş nöqtəsi" hesab edirdi.³⁴

Şübhəsiz ki, I dünya müharibəsi ərəfəsində M.Ə. Rəsulzadə hələ Azərbaycan millətinin özgünlüyü ideyasını qəbul etmək səviyyəsinə gəlib çatmamışdı. Həmin dövrdə Azərbaycan siyasi və intellektual elitasının digər nümayəndələri kimi M.Ə. Rəsulzadə də çox çətin seçim qarşısında idi: vahid türk millətinin tərkibinə inteqrasiya etmək, yoxsa Azərbaycan türklərinin özünəməxsus milli identikliyinə təsdiqinə çalışmaq.

Bu baxımdan I dünya müharibəsi ərəfəsində M.Ə. Rəsulzadə ümumtürk identikliyi ilə Azərbaycan milli identikliyi arasında "qızıl orta"nın axtarışında idi. Mətbuatın dilini Azərbaycan türklərinin danışdığı dili əsasında formalaşdırmağı təklif edən "azəriçilər"lə osmanlı dilinin ədəbi dil kimi istifadəsində israr edən "osmançılar" arasındakı kəskin polemikada M.Ə. Rəsulzadənin tutduğu mövqe də bunu bir daha təsdiqləyir.

Həmin diskussiya hələ cavabı tapılmayan, lakin gündən-günə aktuallaşan Azərbaycan türklərinin milli identiklik problemi ilə birbaşa əlaqəli idi. Diskussiyada iştirak edən hər iki tərəf – həm "azəriçilər", həm də "osmanlıçılar" azərbaycanlıların böyük türk dünyasına mənsubluğu faktını qəbul edirdilər. Sual yalnız belə qoyulurdu ki, biz hansı həddə kimi özümüzü osmanlı türkləri ilə eyniləşdirə biləyik və ümumiyyətlə, bunu etməliyikmi?

"Osmanlıçılar" cərəyanının təşəkkül və inkişafı 1905-1907-ci illərdə "Həyat" və "Füyuzat" kimi mətbu orqanlara redaktorluq etmiş Ə. Hüseynzadənin publisist fəaliyyətilə birbaşa bağlı idi. Onda

³⁴ M.Ə. Rəsulzadə. О пантунанизме. В связи с кавказской проблемой, с.63.

belə bir qəti inam yaranmışdı ki, tarixdə ümumi din, dil və mədəniyyət birliyinə əsaslanan bütök dövlət və millətlər dövrü başlanır. Həmin mövqedən çıxış edən Ə. Hüseynzadə Azərbaycanın "islam dünyasının mənəvi və siyasi lideri olan" Osmanlı imperiyası ilə qovuşması tərəfdarı idi. Xüsusən də ona görə ki, din, dil və mədəniyyət baxımından osmanlı türklərilə azərbaycanlılar arasında, onun fikrincə, elə bir ciddi fərq mövcud deyildi.

Ə. Hüseynzadə hesab edirdi ki, bütün türk xalqlarının istifadə edəcəyi ümumi ədəbi dilin yaradılması vahid türk millətinin formalaşması istiqamətində ilk addım olmalıdır. Eyni zamanda, o, zərrə qədər də şübhə etmirdi ki, həmin "ümumi dil" funksiyasını Osmanlı türkcəsinin İstanbul dialekti yerinə yetirməlidir. Ə. Hüseynzadənin mövqeyi ondan ibarət idi ki, bütün türk xalqları həmin İstanbul dialektini "ümumi ədəbi dil" qismində qəbul etməlidirlər.

Azərbaycanın dil mühitini "osmanlılaşdırmağa" çalışan Ə. Hüseynzadə mətbuatın imkanlarından istifadə edərək, osmanlı ədəbi dilinin bütün türk dünyasında yayılması ideyasını inadla, hətta bir qədər ifrata vararaq təbliğ edirdi. O, öz mövqeyini belə əsaslandırır ki, mücərrəd məfhumları və mürəkkəb düşüncələri guya Azərbaycan türklərinin doğma dilində vermək mümkün deyildir. Ə. Hüseynzadə inadla israr edirdi ki, "ana dilində bir münacati-ədəbiyyə yazmağa müvəffəq olan qələm sahibi, siyasi, fəlsəfi, elmi bir məqalə yazmağı bacarmaz. Çünki ana dili dediyiniz bu dilin əsrlərdən bəri tərəqqi edən siyasət, fəlsəfə və elm ilə münasibəti olmamış, ona görə də o yoldakı təkamül və tərəqqidən məhrum qalmışdır".³⁵ O, güman edirdi ki, osmanlı türkcəsinin geniş yayılması avtomatik olaraq azərbaycanlıların intellektual inkişafına təkan verəcək.

Ə. Hüseynzadə səmimiyyətlə inanırdı ki, ümumtürk ədəbi dilinin yaranması vahid türk millətinin formalaşmasını qarşısını almaz

³⁵ Füyuzat, 1907, № 21.

bir prosesə çevirəcək. Şübhəsiz ki, o, millətin formalaşması prosesində dilin əhəmiyyətini həddən artıq şişirdir, hətta mütləqləşdirirdi. O, yanlış olaraq düşünürdü ki, vahid türk millətinin formalaşması üçün sadəcə olaraq ümumi türk dilinin yaradılması kifayətdir. C. Əfqani ideyalarının təsiri altında olan Ə. Hüseynzadə hesab edirdi ki, dil etnik birliyin ən mühüm və yeganə əlamətidir. Bununla da o, ayrı-ayrı türk xalqlarının milli inkişaf yollarının müxtəlifliyini şərtləndirən xalq kütlələrinin canlı danışiq dilindən, real siyasi və sosial-iqtisadi mühitdən aralanırdı. Ə. Hüseynzadə qəti əmin idi ki, türk xalqlarının tarixi inkişaf prosesi onların vahid bir millət halında birləşməsi istiqamətində gedir. Belə bir yanlış rəy türk dünyasında millətlərin təşəkkülü proseslərinin hələ erkən mərhələdə olması və zəif araşdırılması ilə izah olunurdu. Bu isə öz növbəsində onların milli inkişaf perspektivləri haqqında qeyri-dəqiq təsəvvürlərin yaranmasına gətirib çıxarırdı.

Təbii ki, Ə. Hüseynzadənin dil mühitini "osmanlılaşdırmaq" səyləri oxucu auditoriyasının və Azərbaycan ziyalılarının xeyli hissəsinin etirazları ilə qarşılanırdı. Lakin onun dil haqqında konsepsiyasını şübhə altına alan bütün bu cəhdləri Ə. Hüseynzadə kifayət qədər sərt və hətta kobud formada dəf edirdi. Məsələn, məqalələrinin birində o, öz opponentlərinə müraciət edərək ritorik formada soruşurdu: "Bizəmi qəzetimizin dilini sadələşdirmək, yoxsa, camaətimizəmi öz ana dili olan türkcəni (osmanlı türkcəsi nəzərdə tutulurdu – A.B.) öyrənmək lazımdır. Budur məsələ!... Rəyimizə görə yazdığımızdan daha sadə, Qafqazda söylənən şivələrə daha müvafiq bir surətdə yazmaq mümkün deyildir. Bakı şivəsi iləmi yazmaq? Yazsaq qorxuram ki, qeyri türklər içində, türkcəyi yaxşı bilən türklər içində rüsvay olaq!"³⁶

Ə. Hüseynzadənin Türkiyəyə mühacirət etməsindən sonra "osmançılar"ın rüporu funksiyasını "Şəlalə" məcmuəsi yerinə yetir-

məyə başladı. İlk sayı 1912-ci ildə işıq üzü görmüş bu məcmuə sırf osmanlı türkcəsində nəşr olunurdu. "Osmanlı türkcəsinin bazasında türk dillərinin unifikasiyasını (vahid şəkllə salınmasını – A.B.)" "Şəlalə" özünün əsas məqsədi elə etmişdi.

"Osmançılar"ın opponentləri qismində "azəriçilər" çıxış edirdilər. Sonuncuların fikrincə, əcnəbi dillərin güclü təsiri altında olan osmanlı dilinin, ümumiyyətlə, türk dili adlanmağa belə layiq deyildi. "Azəriçilər" hesab edirdilər ki, mətbuat azərbaycanlı oxucuların anladığı və gündəlik həyatda ünsiyyət qurduğu təbii, sadə dildə çıxmalıdır. Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, "azəriçilər" xalq danışiq dilinə üstünlük verirdilər. Həmin istiqamətin ən parlaq nümayəndəsi C. Məmmədquluzadənin redaktoru olduğu "Molla Nəsrəddin" jurnalı idi. Jurnalı Azərbaycan əhalisinin anladığı dildə buraxmağa çalışan "Molla Nəsrəddin" nəşrləri ərəb və fars kəlmələrini xalq-danışıq dilindən alınmış sözlərlə əvəzləyirdilər. Jurnalın redaktoru C. Məmmədquluzadə əbəs yerə vurğulamırdı ki, "yazıda böyük cürətimiz o oldu ki, açıq ana dilində yazmaqdan biz utanmadıq".³⁷ Düzdür, sadə danışiq dili formalarının ədəbi dilə gətirilməsi məsələsində onlar bəzən ifrata varırdılar.

"Azəriçilər"ın mövqeyi görkəmli ədəbiyyatşünas və publisisti F. Köçərlinin "Ana dili" məqaləsində cəmlənmiş formada öz əksini tapmışdı. Həmin məqalədə F. Köçərli ədəbi dil sahəsindəki hərəmərcliyi nəzərdə tutaraq yazırdı ki, "nə qəzetlərimizin müəyyən dili var, nə yazıçılarımızın ki, oxuyanlar da onu anlayıb başa düşsünlər, o dili sevsinlər və öz malı hesab etsinlər, övladına o dildə təlim və tərbiyə versinlər".³⁸

F. Köçərli dil məsələsini birbaşa milli identikliklə əlaqələndirərək vurğulayırdı ki, "hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir. Bir

³⁶ Həyat, 1907, 14 iyun.

³⁷ C. Məmmədquluzadə. Əsərləri, cild 3. Bakı, 1967, s. 680.

³⁸ F. Köçərli. Ana dili // Molla Nəsrəddin, 1913, № 22, s. 3.

millətin malını, dövlətini və hətta vətəninə əlindən alsan ölüb-itməz, amma dilini alsan məhv olar və ondan bir nişan qalmaz".³⁹ Daha sonra o, son vaxtlar "İbn Yafəs kimi türklər üçün ümumi bir dil təsis etmək fikrində" olanların fəaliyyətindən narahatlığını ifadə edərək yazırdı: "Bizim Azərbaycan türklərinin dəxi özlərinə məxsus dili vardır. Amma axır vaxtlarda bizim açıq və sadə dilimizə İstanbulda yarımçıq elm təhsil edib gələnlər xələl gətirməkdədirlər. Bu cənablər nə elmdən elm və nə mərifətdən mərifət öyrənməyib və adlarına ləqəb olaraq bir quyruq yapışdırıb, qəliz ibarələr atına minib, ədəbiyyat meydanında cövlan etməkdədirlər".⁴⁰ Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatında osmanlı dilindən alınma sözlərin geniş istifadəsinə qarşı çıxan F. Köçərli faktiki olaraq "osmançılar"ı rusaşdırma tərəfdarları ilə eyniləşdirirdi.

M.Ə. Rəsulzadəyə gəlicə isə qeyd etməliyik ki, türk birliyi ideyasının qızğın tərəfdarı olsa belə, ədəbi dil problemi ətrafında gədən diskussiyalarda o heç də Ə. Hüseynzadəni dəstəkləməirdi. Ə. Hüseynzadədən fərqli olaraq, o, hesab edirdi ki, "osmanlı türkcəsi digər türk şivələrindən daha ziyadə ərəbcə və farsca kəlmələrlə sair əcnəbi lüğətlərin istilasından altındadır".⁴¹ Belə ki, "Türkiyədə siyasi kapitulyasiyonlar olduğu kimi türkcədə də ədəbi kapitulyasiyon vardır".⁴² M.Ə. Rəsulzadə əmin idi ki, osmanlı türkcəsi ilə müqayisədə Azərbaycan dilində "türkcə lüğətlər daha çoxdur".⁴³ Konkret bu məsələdə M.Ə. Rəsulzadə "azəriçilər"lə həmrəy idi. Sonuncular da hesab edirdilər ki, osmanlı türkcəsinə nisbətən Azərbaycan dili yad təsirlərə daha az məruz qalıb.

³⁹ F. Köçərli. Ana dili // Molla Nəsrəddin, 1913, № 22, s. 2.

⁴⁰ Yenə orada, s. 3.

⁴¹ Şəlalə, 1913, 22 iyun.

⁴² Yenə orada.

⁴³ Yenə orada.

"Şəlalə" məcmuəsində dərc olunmuş "Asan dil – "Yeni lisan"⁴⁴ və "Dil ictimai mühüm bir amil"⁴⁵ məqalələri ilə M.Ə. Rəsulzadə açıq şəkildə "İstanbul kübar şivə'sinin Azərbaycan türklərinə zorla qəbul etdirilməsi cəhdlərinə qarşı çıxdı. O, təşvişlə yazırdı: "Füyuzat" təsis olundu. Osmalcanı təqlid həvəsində olanlar üçün əlləri altında bir nümunə hazırlandı. Fəqət bundan nə hasil oldu? Xəm və bəşəriyyətsiz bir təqlidlə biz nə osmalı mühərriri olduq, nə də azərbaycanlı Qafqaz yazıçısı. Nəticədə də, sadə azərbaycanlılar qəzet oxumaqdan qaldılar, çünki türkcə oxumağa onsuz da alışmayan savadlılara mənasını anlamadığı ərəb və fars sözlərlə zəngin olan osmanlı türkcəsində müraciət olunurdu".⁴⁶

O zaman Azərbaycan mətbuatında yaranmış vəziyyəti xarakterizə edən M.Ə. Rəsulzadə yazırdı ki, "Qafqazın türk mətbuatı cüzi bir qismi istisna etməklə, özünü dil müəllimi hesab elədi və o surətlə hərəkət etdi və edir. Halbuki, mətbuatın təsisindən məqsəd əhaliyə dil öyrətmək deyil, əhəlinin bildiyi və danışdığı bir dillə dirilik mübarizəsində möhtac olduğu şeyləri öyrətməkdir".⁴⁷

Beləliklə, Ə. Hüseynzadədən fərqli olaraq, I dünya müharibəsi ərəfəsində M.Ə. Rəsulzadə mahiyyət etibarilə Azərbaycan türklərinin osmanlı identikliyinə qəbul etməsinin və Osmanlı imperiyasının tərkibinə inteqrasiya olunmasının əleyhinə çıxış edirdi. Lakin "osmançılar"ın mövqeyini qətiyyətlə rədd edən M.Ə. Rəsulzadə, eyni zamanda, birmənalı şəkildə "azəriçilər"i dəstəkləməkdən də uzaq idi. Həmin dövrdə o, güman edirdi ki, müstəqil Azərbaycan ədəbi dilinin təbliği türk xalqlarının birliyi ideyasına xələl gətirə bilər.

Ümumtürk ədəbi dili ideyasını prinsipcə qəbul edən M.Ə. Rəsulzadə, sadəcə olaraq, osmanlı türkcəsinin mexaniki olaraq həmin

⁴⁴ Şəlalə, 1913, 15 və 22 iyun.

⁴⁵ Şəlalə, 1913, 10 avqust.

⁴⁶ M.Ə. Rəsulzadə. Əsərləri, cild 2, s. 220-221.

⁴⁷ Şəlalə, 1913, 15 iyun.

funksiyaları yerinə yetirməsinin əleyhinə idi. O, istinasız olaraq bütün türk dillərinin lüğət tərkiblərindən istifadə etməklə özünəməxsus ümumtürk esperantosunun yaradılması tərəfdarı kimi çıxış edirdi. O, hesab edirdi ki, yalnız bu halda həmin ümumi dili bütün türk xalqlarının nümayəndələri üçün anlaşılqılı etmək olar. Həmin dövrdə M.Ə. Rəsulzadənin mövqeyi "osmançılar"a nisbətən "azəriçilər"ə daha yaxın idi. Belə ki, ədəbi dilin osmanlılaşdırılması əleyhinə çıxan M.Ə. Rəsulzadə artıq o zaman Ə. Hüseynzadənin təfsirindəki "vahid türk milləti" konsepsiyası çərçivəsindən kənara çıxırdı.

Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, göstərilən dövrdə M.Ə. Rəsulzadənin azərbaycanlıların etnik birlik kimi – "böyük türk millətinin" tərkib hissəsi və ya müstəqil bir milli toplum olması haqqında baxışları sürətlə dəyişirdi. Həm də onun baxışlarının ümumi inkişaf istiqaməti deməyə əsas verir ki, birinci dünya müharibəsi ərafəsi və dövründə M.Ə. Rəsulzadə tədricən, addım-addım Azərbaycan türklərini müstəqil millət kimi tanımağa yaxınlaşırdı.

M.Ə. Rəsulzadənin 1914-cü ildə "Dirilik" jurnalında çap etdiyi "Milli dirilik" adlı məqalələr silsiləsi bu yolda çox mühüm mərhələ oldu. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan ictimai-siyasi fikrində lik dəfə olaraq Ə. Hüseynzadə "millət" məfhumuna elmi dəqiqlik və konkretlik gətirmişdir. Belə ki, Ə. Hüseynzadəyə qədər "millət" məfhumu son dərəcə qeyri-müəyyən və mücərrəd anlamda, faktiki olaraq "ümmlət" sözünün sinonimi kimi bütün dünya müsəlmanlarının birliyi mənasında işlədilir. M.Ə. Rəsulzadənin isə xudməti onda idi ki, o, Ə. Hüseynzadənin türkçülük ideyalarını Azərbaycanın XX əsrin əvvəlindəki reallıqları kontekstində yaradıcı surətdə yenidən işləyib inkişaf etdirdi. Onun "Milli dirilik" adlı məqalələr silsiləsi əslində Azərbaycan ictimai fikrində millət haqqında baxışları müasir elmin tələblərinə uyğun olaraq sistemləşdirmək üçün edilmiş lik cəhd idi. Özü də bu addım elə bir vaxtda atılmışdı ki, nə millətin, nə də onun dilinin adı bir məfhum kimi hələ formalaşmamışdı.

Həmin məqalələr silsiləsində M.Ə. Rəsulzadə "ümmlət" və "millət" məfhumlarının eyniləşdirilməsinin yanlış olduğunu qeyd edərək, onların tamam fərqli məzmun daşıdıqlarını sübut etdi. M.Ə. Rəsulzadə vurğulayırdı ki, "ümmlət" kəlməsi sırf dini məzmun kəsb edib, etnik və mədəni mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün dünya müsəlmanlarının konfessional birliyi deməkdir. Millət isə "dil birliyi, adət və əxlaq birliyi, ənənə-tarixiyyət və nəhayət etiqadi-diniyyət birliklərinin məcmuundan ibarət mütəşəkkil bir məhsuldur". M.Ə. Rəsulzadə dini millətin əlamətləri sırasına daxil etsə də, onu ikinci dərəcəli komponent hesab edirdi. M.Ə. Rəsulzadə həmin fikrini belə əsaslandırırırdı ki, "tarixdə bir çox dinlər dəyişmiş olan millətlər mövcuddur".⁴⁸

M.Ə. Rəsulzadə "Milli dirilik" məqalələr silsiləsində etnik birliklərin üç pilləli iyerarxiyası ideyasını irəli sürdü: qövmiyyət, milliyyət və millət. O, həmçinin həmin etnik birlik formalarının keyfiyyət fərqlərini də müəyyənləşdirdi. Belə ki, M.Ə. Rəsulzadənin fikrincə, "qövmiyyət-narodnost" yalnız nəsl və dil birliyini" ehtiva edirdi. Onun fikrincə, "bir ata-babada yetişmə və bir dildə danışan kiçik bir tayfa və ya qövmə - qövmiyyət məfhumunu aid etmək olar". Qövmiyyətlə müqayisədə milliyyət etnik birliklərin daha yüksək inkişaf pilləsini təşkil edirdi. Belə ki, milliyyət üçün qan qohumluğu amili artıq öz əhəmiyyətini itirir, dil və mədəniyyət birliyi ön plana keçir. Millətə gəlicə isə, M.Ə. Rəsulzadə yazırdı ki, "millət – dil birliyi, adət və əxlaq birliyi, ənənə-tarixiyyət və nəhayət, etiqadi-diniyyət birliklərinin məcmuundan ibarət mütəşəkkil bir məhsuldur".⁴⁹ Eyni zamanda o, xüsusi qeyd edirdi ki, millət, milliyyət üzvlərinin əksəriyyətinin öz mədəni və milli diriliyini dərk etdiyi zaman yaranır. Başqa sözlə desək, M.Ə. Rə-

⁴⁸ M.Ə. Rəsulzadə. Əsərləri, cild 2, s. 468.

⁴⁹ Yəni orada, s. 468.

sulzadə millətin milliyyətdən əsas fərqi milləti təşkil edən fərdlərin milli mənlilik şüuruna malik olmasında görürdü.

M.Ə. Rəsulzadə millətin öz dövlətinə malik olmasını onun əsas əlamətlərindən biri hesab etsə də, burada müəyyən istisnaları da mümkün hesab edirdi. O vurğulayırdı ki, müəyyən hallarda tarixi şərait "millətin dövlət şəklində mövcudiyyətinə mane olsa da, mədəni və ədəbi şəkildəki mövcudluğu hər halda mümkündür".⁵⁰ O, üç dövlət arasında bölünmüş polyakları və uzun müddət parçalanmış vəziyyətdə olan italyanları buna misal göstərirdi.

Göründüyü kimi, M.Ə. Rəsulzadə etnik birlikləri zaman və məkan daxilində dəyişən, biri digərinə transformasiya oluna bilən dinamik bir kateqoriya kimi qəbul edirdi. O, yazırdı: "...tarixi bir zəmində insanların tədricən qövmiyyətdən milliyyət və milliyyətdən millət dərəcəsinə çıxmaları baş tutur".⁵¹

Maraqlıdır ki, M.Ə. Rəsulzadə azərbaycanlılardan bir milliyyət kimi bəhs edirdi.⁵² Bununla da o, Azərbaycan türklərində milli mənlilik şüurunun hələ lazımınca formalaşmadığını etiraf edirdi. Onun fikrincə, məhz bunun nəticəsi idi ki, "sairə yerlərin müsəlmanları kimi, biz Rusiya müsəlmanları milliyyətdən əvvəl din cəhətinə əhəmiyyət verdik. Türkçə qəzetə çıxardıq – adına müsəlman qəzetəsi dedik. Türkçə teatrlar, operalar düzəlttik – ünvanlarını müsəlman teatrosu və müsəlman operası dedik. Məktəb açdıq, rus-nüsəlman məktəbi namini verdik".⁵³

Daha sonra o, vurğulayırdı ki, "elədiklərimizin hamısı türkçə olub və qədim türk mədəniyyətini diriltmək üçün olsa da, cəmiyyətlərimizin sifətləri yenə "müsəlman" kəlməsindən ibarət idi. Müsəlmanlığın ibtidai təsirindən gələrək biz özümüzü müsəlman adlandırdığımızdan əsil milliyyətimizin ünvanını təşkil edən

⁵⁰ Yəni orada, s. 467.

⁵¹ Yəni orada.

⁵² Yəni orada.

⁵³ Dirilik, 1914, 14 oktyabr.

türklüyə əhəmiyyət verməmişik. Hələ də davam etməkdəyiz. Başqaları bizə "tatar" və "persiyan" demişlər, ona da etiraz etməmişik. Bu tamamilə ondan irəli gəlir ki, biz özümüzü necə ki lazımdır tanımamışıq". Sonda M.Ə. Rəsulzadə belə bir qənaətə gəlirdi ki, vəziyyəti düzəltmək üçün milli özünüdərk inkişafı və milli ideologiyanın formalaşdırılması zəruridir.⁵⁴

Bu mənada M.Ə. Rəsulzadə milli ideologiyanın formalaşdırılmasına böyük əhəmiyyət verirdi. Maraqlıdır ki, o, belə bir ideologiyanın yaranmasını heç də kortəbii proses hesab etmirdi. Onun sözlərinə görə, hər bir fərdin ürəyində millətin gələcəyi haqqında müəyyən arzular ola bilər, "fəqət onlar bu arzulara bir şəkil və surət verməkdə acizdilər". Həmin işin öhdəsindən yalnız intellektual elitanın "ayrı-ayrı əməlpərvər" nümayəndələri gələ bilər ki, məhz onlar da milli ideologiyanın yaradıcısı və təbliğatçısı qismində çıxış edirlər.⁵⁵

Digər bir məqaləsində M.Ə. Rəsulzadə qeyd edirdi ki, "bir milliyyətin millət halına keçməsi ümumi şüur və kollektiv iradənin təəssüsünə bağlıdır. Bu isə yalnız "ictimai hafizə" vəzifəsini görən orqanın təşəkkülü ilə vücuda gəlir". Həmin vəzifəni isə feodal sisteminin dağılması və "burjuaziyanın zühuri ilə" meydana çıxan ziyalı təbəqəsi yerinə yetirir.⁵⁶

M.Ə. Rəsulzadənin fikrincə, məhz ziyalıların fəaliyyəti nəticəsində ümumi şüur və kollektiv iradə təkmilləşərək vətən və xalqın istiqlalı uğrunda mübarizə səviyyəsinə yüksəlir, etnik birliyinin hər bir üzvünün mənəvi tələbatına çevrilir. "Bunların sayəsində mənliliyini tərk edən milliyyət topluluğu bir millət olmaq əzminə gəlir", - deyər o, vurğulayırdı.⁵⁷

⁵⁴ Yəni orada.

⁵⁵ M.Ə. Rəsulzadə. Əsərləri, cild 2, s. 471.

⁵⁶ M.E. Rəsulzadə. Milli Təsəvvür. Ankara, 1978, s.18.

⁵⁷ Yəni orada, s. 18.

M.Ə. Rəsulzadə "Milli dirilik" məqaləsində bu barədə yazırdı: "Ayrı-ayrı əməlpərvərlər tərəfindən təsvir və təyin edilən, başqa sözlə desək, hazırlanan milli əməllər layihəsi xalqın düşünüb də hiss və arzu etdiklərinə uyğun gələrsə, sürətli bir şəkildə xalq arasında yayılır və bollu tərəfdarlar qazanar. Əks halda, məhdud bir dairədə intişar tapıb nəhayət, unudular və bir küncə atılıb qalar".⁵⁸

M.Ə. Rəsulzadə milli özünüdərk prosesini xalqın tarixi yaddaşının bərpasından başlamağı təklif edirdi. Onun fikrincə, "bir güc və qüvvət tapa bilmək üçün millətlər həmişə tarixlərindən imdad istəyərlər. Zəif düşükləri, əzilib, məhv olmağa tərəf çəkildikləri, hətta dağılıb, hər bir iqtidar və qüvvətdən düşmüş olduqları zamanda belə keçmişin qüvvətli və parlaq çağlarını yada salmaqla istiqbal üçün bir ümid bəslərlər".⁵⁹ Onun sözlərinə görə, "keçmişini yaxşısına tədqiq etmiş olan millətlər daima keçmiş tarixin torpaqlar altında çürümüş olan qəhrəmanlarından bir ideal modeli yarıb, onu gələcəyin bir nümuneyi-həməsəti kəsdirlər".⁶⁰

M.Ə. Rəsulzadə hesab edirdi ki, "bir millətin öz tarixini bilməsi qədər qüvvətli bir ittihad və mədəni inkişaf amili təsəvvür oluna bilməz".⁶¹ Eyni zamanda, o, bu sahədəki acınacaqlı vəziyyətdən də yaxşı xəbərdar idi və ürək ağrısı ilə qeyd edirdi ki, "bu gün türk milləti böyük bir tarixə malik olduğu halda tarixsiz yaşayır", çünki "türk tarixi tarixlərin ən az tədqiq olunmuşu, ən az öyrənilib yazılmışıdır".⁶² Türk gəncliyinin öz tarixindən bixəbər olması onu xüsusilə narahat edirdi.

Bu səbəbdən də o, milli intibah prosesində doğma xalqın tarixinin araşdırılıb ana dilində geniş xalq kütlələrinə çatdırılmasının

xüsusi əhəmiyyət daşıdığını qeyd edirdi.⁶³ Onun fikrincə, həqiqi milli tarixin bərpası, orada "milli ruhu oyadan hadisələrin canlandırılması" milli mənlük şüurunun formalaşmasında və bütövlükdə "millətin dirilməsində" həlledici rol oynaya bilər.⁶⁴

M.Ə. Rəsulzadə həmçinin "millətin yüz də doxsan rüknünü təşkil edən"⁶⁵ ana dilinin inkişafını da milli tərəqqiyə nail olunması yolunda ən vacib istiqamətlərdən biri hesab edirdi. Bu zaman o, Avropa dövlətlərinin müstəmləkəçilik siyasətində dil faktorunun mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. O, qeyd edirdi ki, qədim və orta əsrlərdə hər hansı bir ölkəni zəbt etmiş işğalçılar məhkum millətləri assimilyasiya etmək üçün, ilk növbədə, öz dini etiqadlarını onlara qəbul etdirməyə çalışırdılar. Hakim millətlər buna öz hökumranlıqlarının uzunmüddətli olmasının qərantı kimi baxırdılar. Halbuki, yeni tarixi dövrün başlanması ilə Avropa müstəmləkəçilərinin bu taktikası əsaslı şəkildə dəyişir. Dini etiqadla müqayisədə dilin "daha qüvvətli bir ictimai amil" olduğunu anlayan avropalılar məhkum xalqlara münasibətdə yeritdikləri müstəmləkə siyasətində əsaslı dəyişikliklər edirlər. Belə ki, məhkum xalqların dini etiqadlarına məqsədyönlü təzyiqlərdən imtina edib, bu yöndə elə də ciddi səylər göstərməyən Avropa müstəmləkəçiləri əsas zərbəni həmin xalqların dillərinə yönəldirlər. M.Ə. Rəsulzadə vurğulayırdı ki, avropalılar "bir milliyyəti məhv edib aradan götürmək qəsdində olan siyasətlərində assimilyasiya əməliyyatını icra edərkən ən birinci fikirlərini dilə verir və ən əvvəl bir millətin dilini yaddan çıxarmağa səy edirlər".⁶⁶ Bu məqsədlə də məhkum xalqların "milli məktəblərinə təzyiq edilir, ana dilləri təhdid olunur".⁶⁷

⁵⁸ M.Ə. Rəsulzadə. Əsərləri, cild 2, s. 471.

⁵⁹ Yəne orada, s. 483.

⁶⁰ M.Ə. Rəsulzadə. Əsərləri, cild 2, s. 483.

⁶¹ Yəne orada, s. 484.

⁶² Yəne orada, s. 484-485.

⁶³ Yəne orada, s. 472.

⁶⁴ Yəne orada.

⁶⁵ Yəne orada, s. 472.

⁶⁶ Yəne orada, s. 476.

⁶⁷ Yəne orada, s. 477.

M.Ə. Rəsulzadə hesab edirdi ki, Avropa müstəmləkəçilərinin həmin siyasəti məhkum millətlərin dillərinin təbii inkişaf və tərəqqisi yolunda maneələr yaradaraq, son nəticədə, onların süqutuna gətirib çıxarf bilər. Bu səbəbdən də, o, məhkum millətlərin, o cümlədən də Azərbaycan türklərinin oyanış və tərəqqi prosesində milli dilin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verməyi tövsiyə edirdi.

O, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin xarici, ilk növbədə, ərəb, fars və rus dillərindən alınma sözlərdən təmizlənməsini bu sahədə birinci dərəcəli vəzifə hesab edirdi. M.Ə. Rəsulzadə belə bir qənaətdə idi ki, Azərbaycan türkcəsindəki əcnəbi kəlmələri əvəzləmək üçün heç də “qədim uyğurcanın tədqiqi, cığatay ləhcəsinin təhlili” vacib deyildir. Əgər “evimizdə arvadlarımız arasında, kəndlərdə xalq miyanındakı dilə müraciət etsək, həmin kəlmələrin bir çoxunun müqabillərini tapa bilərik”, - deyər o, vurğulayırdı.⁶⁸ Bu məqsədlə o, “xalq ədəbiyyatını toplayıb, camaat arasında olan hekayələri, əfsanələri cəm edib, elmi bir surətdə təhlil və təsnif etməyi” məsləhət görürdü.⁶⁹ Bu Azərbaycan milli identikliyinə ilk rüşeymlərinin təzahürü idi.

Əlbəttə ki, “Milli dirilik”də M.Ə. Rəsulzadə hələ birmənalı şəkildə Azərbaycan xalqının milli özgünlüyünü qəbul etmək səviyyəsinə gəlib çatmamışdı. Lakin M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan dilini yabançı təsirlərdən, o cümlədən osmanlı türkcəsinin təsirindən qorumaq səyləri və milli mətbuatın dilinin osmanlılaşdırılmasına qarşı çıxması belə deməyə əsas verir ki, dillə bağlı məsələlərdə o, həmin identikliyi qəbul etməyə çox yaxın idi.

Beynəlxalq aləmdə gedən prosesləri təhlil edən M.Ə. Rəsulzadə, “Açıq söz” qəzetinin elə ilk sayında birinci dünya müharibəsinin yekununda dünyanın siyasi xəritəsində köklü dəyişikliklərin baş verəcəyini proqnozlaşdırırdı. O, çağdaş siyasi proseslərdə milli amilin

rolunun güclənməsi faktına diqqət çəkərək yazırdı: “Dünya xəritəsinin alacağı şəkə vətəndaşların fədakarlığı, dövlətlərin təşkilatı və orduların əzəmətilə bərabər, heç şübhə yoxdur ki, vüzh və rüsuh peyda etmiş milliyət məfkurələrinin də böyük bir təsiri olacaqdır”.⁷⁰ Və xəbərdarlıq edirdi ki, “yalnız əsasında milli başlanğıcın durduğu və ya idarəetmə sistemində həmin başlanğıca xüsusi əhəmiyyət verildiyi dövlətlər bu tarixi sınaqdan üzüağ çıxacaqlar”.⁷¹

M.Ə. Rəsulzadə vurğulayırdı ki, müharibədən sonrakı Avropanın siyasi meydanında “özlərini kifayət qədər tanımış və istiqlal üçün müəyyən bir ideal məfkurə yaratmış millətlər real qüvvə təşkil edəcəklər”.⁷² Bununla da o, bir qədər örtülü formada olsa da, milli dövlətin yaradılmasının zəruriliyini qeyd edirdi.

O, xəbərdarlıq edirdi ki, “yeni əsaslar üzərində qurulacaq həyat vahid bir ruh və müştərək bir qayəyə malik olmayan millətlərlə hesablaşmayacaq və belə bir silahdan məhrum olan cəmiyyətlər kimsəyə söz eşitdirə bilməyəcəklər”. Buna görə də M.Ə. Rəsulzadə öz həmvətənlərini “söz eşitdirmək, milli varlığını qorumaq, haqlarını, hürriyyətlərini əldə etmək üçün milliyət məfkurəsi ətrafında birləşməyə və mütəşəkkil bir hala gəlməyə” çağırırdı.⁷³

M.Ə. Rəsulzadənin 1915-ci ilin oktyabrında təsis etdiyi “Açıq söz” qəzetinin bütün fəaliyyəti məhz həmin məqsədin gerçəkləşməsinə yönəlmişdi. O dövrdə artıq çoxdan təşəkkül tapmış Azərbaycan milli hərəkatı hələ öz adını almamışdı və M. Məmməd-zadənin təbirincə desək, “adsız qəhrəmanı”⁷⁴ xatırladırdı. Belə bir şəraitdə həmin boşluğu doldurmağa çalışsın “Açıq söz” qəzeti “mü-səlman” və “tatar” sözlərini “türk” sözü ilə əvəzləməyə girişdi, millətə “Sən türksən!”, rus hökumətinə isə “Biz türkün!” deyər xitab

⁷⁰ Açıq söz, 1915. 2 oktyabr.

⁷¹ M.Ə. Rəsulzadə. О пантунанизме. В связи с кавказской проблемой, с.30.

⁷² Açıq söz, 1915, 2 oktyabr.

⁷³ Yənə orada.

⁷⁴ M.B. Məmməd-zadə. Milli Azərbaycan hərəkatı, s. 52.

⁶⁸ A. Balayev. Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX–XX вв. Баку, 2005, с.60.

⁶⁹ M.Ə. Rəsulzadə. Əsərləri, cild 2, s.479.

etdi.⁷⁵ Beləliklə, qəzet fəal surətdə türk identikliyi kütə arasında yaymağa başlamaqla yaxın gələcəkdə sırf Azərbaycan identikliyinə keçid üçün zəmin yaratmış oldu.

Azərbaycan türkləri arasında milli ideyaların yayılması hakimiyyət orqanlarını ciddi narahat edirdi. Qafqaz canişini İ. Vorontsov-Daşkov 1913-cü ildə çara göndərdiyi hesabatında təşvişlə vurğulayırdı ki, "müsəlmanların mədəni təbəqələri arasında milli mənlük şüuru inkişaf etməyə başlayır, bu isə Rusiyanın maraqları baxımından çox təhlükəlidir". Onun fikrincə, region xalqları içərisində yalnız müsəlmanların, yəni Azərbaycan türklərinin separatizmi imperiya üçün ciddi təhlükə kəsb edirdi, çünki "ermənilər və gürcülər Rusiyasız yaşamağın mümkünsüzlüyünü gözəl anlaşırlar".⁷⁶

Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, Azərbaycanda milli ideologiyanın təşəkkülü prosesi xüsusilə əlverişsiz şəraitdə gedirdi, çünki, M.Ə. Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, "öz xristian qonşuları ilə müqayisədə müsəlman Azərbaycanı çar rejiminin daha amansız əsarətinə məruz qalırdı".⁷⁷ Lakin bütün cəhdlərinə baxmayaraq çar adminstrasiyası tarixi proseslərin obyektiv gedişi qarşısında aciz idi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, "Açıq söz" qəzetinin artıq ilk sayında M.Ə. Rəsulzadə milliyyət halından millət səviyyəsinə keçid etmək üçün milli dövlətin yaradılmasının zəruri olduğunu göstərirdi. Bundan bir qədər əvvəl isə, "Milli dirilik" məqaləsində M.Ə. Rəsulzadə yazırdı ki, yalnız "milli istiqlalyyət millətlərin xüsusiyyətlərinin mühafizəsini təmin etmək" iqtidarındadır.⁷⁸ Sonradan bu fikrini bir az da konkretləşdirən M.Ə. Rəsulzadə belə

⁷⁵ Açıq söz, 1915, 2 oktyabr.

⁷⁶ Всеподданнейший отчет за восемь лет управления Кавказом генерал-адъютанта графа Воронцова Дашкова. СПб., 1913, с.9.

⁷⁷ M.Ə. Rəsulzadə. Национальное движение в Азербайджане // «Вопросы истории», 2002, № 2, с.13.

⁷⁸ Dirilik, 1914, 2 oktyabr.

bir qənaətə gəlmişdi ki, "millət – dövlət olmaq əzmində israr edən bir milliyyətdir".⁷⁹

Doğrudur, 1917-ci ilin Fevral inqilabına kimi M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan türklərinin milli dövlətinin yaradılması ideyasını hələ açıq şəkildə bəyan etmirdi. Çünki həqiqi siyasi proqramın meydana çıxması üçün ölkədə minimum azlıqların mövcud olması tələb olunur ki, bunlar da o zamankı Rusiyada mövcud deyildi. Xatırlamaq kifayətdir ki, I dünya müharibəsi illərində Cənubi Qafqazın ərazisi cəbhəyanı zona hesab olunurdu və burada müharibə dövrünün qanunları qüvvədə idi. Həmin səbəbdən də Cənubi Qafqaz xalqları arasında ən kiçik narazılıq və qeyri-loyallıq təzahürlərinin qarşısı amansızlıqla alınır. Belə bir vəziyyətdə hər hansı siyasi fəaliyyətdən danışmaq yersiz idi. Milli dövlətin yaradılması tələbinin irəli sürülməsi üçün tələb olunan müvafiq "siyasi ab-hava" Rusiyada yalnız 1917-ci ilin fevralında çar mütləqiyyətinin devrilməsindən sonra yaranmış oldu.

§ 3. Fevral inqilabı və türkçülükdən azərbaycançılığa keçid prosesinin başa çatması

Birinci dünya müharibəsi Rusiya imperiyasındakı sosial-iqtisadi, siyasi və milli problemləri görünməmiş dərəcədə kəskinləşdirmiş oldu. Digər dövlətlərlə müqayisədə müharibənin nəticələri Rusiya üçün xüsusilə acınacaqlı oldu. Belə ki, çar hökuməti müharibə vəziyyətində olan ölkəni idarə etməkdə özünün tam acizlik və bacarıqsızlığını nümayiş etdirdi. Daxili və xarici siyasətdəki çoxsaylı uğursuzluqlar (böyük insan itkiləri ilə müşayiət olunan hərbi məğlubiyyətlər, iqtisadi tənəzzül, səfalət və aclıq, milli

⁷⁹ M.Ə. Rəsulzadə. Milli Təsəvvür, s.20.

zölmün güclənməsi və s.) nəticəsində cəmiyyət həyatının istinasız olaraq bütün sahələrini bürümüş sistemli böhran 1917-ci ilin əvvəlində özünün zirvə nöqtəsinə çatmış oldu.

1917-ci ilin fevralında çar mütəlaqiyətinin nisbətən tez və böyük itkilər olmadan devrilməsi də ölkədəki böhranın dərinliyi ilə izah olunurdu. Çarizmin ən sadıq tərəfdarları belə onun məhvinin qaçılmaz olduğunu anlayaraq, Romanovlar sülaləsini xilas etmək üçün hər-hansı qəti addımlar atmaqdan çəkildilər.

Çar mütəlaqiyətinin iflasına gətirib çıxarmış əsas səbəblərdən biri, heç şübhəsiz ki, Rusiya imperiyasındakı milli problemlər idi. Maraqlıdır ki, Rusiyanın XX əsrin əvvəlindəki durumunu təhlil edən D.P. Konçalovski belə bir qənaətə gəlir ki, "birinci dünya müharibəsi ərafəsində sosial problemlərin, inqilabçı ziyalılarla bağlı problemlərin, iqtisadi inkişafdakı problemlərin öhdəsindən gəlmək üçün çar rejiminin geniş imkanları olsa da, milli məsələni həll etmək üçün onun heç bir şansı yox idi". Onun fikrincə, məhz milli problemlər çar rejiminin "bütün təkamül yollarını qapayırdı". Çünki həm P. Stolipinin qaraguruhçu millətçiliyi, həm də onun "liberal-demokratik mütərəqqi alternativini bütün digər problemlərin həlli üçün şərait yaratdığı halda, milli məsələnin həllinə nəinki imkan vermirdi, hələ üstəlik imperiyanın süqutunu daha da sürətləndirirdi".⁸⁰

Milli problemlərin çar mütəlaqiyətinin devrilməsində oynadığı mühüm rola diqqətçəkən M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: «İnqilab, imperatorluğu içindən təzyiq edən iki mühüm qüvvənin daşmasından zühür etmişdi. Bir tərəfdən məhrum siniflər, digər tərəfdən də məhkum millətlər haqqqlarını istəyirdilər. Kəndli torpaq, fəhlə iş, velikorus olmayan millətlər isə muxtariyyət idarə tələbində idilər». ⁸¹ Çar mütəlaqiyətinin devrilməsi Rusiya imperiyasının

bütün müstəmləkə ucqarlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da böyük ruh yüksəkliyi qarşılandı. M.Ə. Rəsulzadə həmin günlərdə yazırdı: "Rusiya xalqları nəhayət ki, öz qəlblərinin dərinliklərində gizli saxladıkları niyyətlərinə çatdılar. Əliqanlı jandarm, bütün xalqın düşməni olan istibdad yıxılmışdır".⁸²

Hərçənd ki, 1917-ci il martın 2-də təşkil olunmuş Müvəqqəti hökumət ölkənin çoxsaylı problemlərini, o cümlədən ölkə üçün həyatı əhəmiyyətə malik olan milli, aqrar, müharibə və sülh məsələlərinin həll etməyə tələsmirdi. Hökumət bütün bu problemlərin həllini Rusiyada konstitusiya quruluşunu qanunlaşdıracaq Müəssislər Məclisinin çağırılmasına kimi təxirə salmaq qərarına gəlmişdi. Lakin ədalət naminə qeyd etməliyə ki, Müvəqqəti hökumətin 1917-ci ilin mart ayı ərzində verdiyi bir sıra dekret və sərəncamlar ölkədə demokratik proseslərin inkişafına təkan vermiş oldu.

Məsələn, Müvəqqəti hökumətin 1917-ci il 20 mart tarixli "Dini və milli məhdudiyətlərin ləğvi haqqında" qərarı ilə "Rusiya və-təndaşlarının bu və ya digər dini etiqad, dini təlim və ya milliyətə mənsubluğu ilə şərtlənən bütün hüquqi məhdudiyətlər" aradan qaldırılırdı.⁸³ Bundan əlavə, milli azlıqların nümayəndələri üçün ordu, dövlət idarələri, məhkəmə orqanları və s. sahələrdə qüvvədə olan məhdudiyətlər, habelə təhsil müəssisələrinə qəbul zamanı tətbiq olunan faiz norması ləğv edildi. Mülkiyyətin alınması, yaşayış yerinin seçilməsi və hərəkət azadlığı ilə bağlı milli və dini azlıqların nümayəndələri üçün qoyulmuş qadağalar da aradan qaldırıldı.⁸⁴

Həmin qərar, şübhəsiz ki, Rusiyanın milli azlıqlarını tam təmin edə bilməzdi, çünki orada imperiyanın məhkum xalqlarının öz müqəddəratını təyin etmək hüququ, milli dillərin təhsil sistemində tətbiqi üçün lazımı şəraitin yaradılması və s. haqqında heç nə deyil-

⁸⁰ А.М. Буровский. Крах империи, М., 2004, с.230.

⁸¹ М.Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990, s. 28.

⁸² Каспий, 1917, 3 марта.

⁸³ Вестник Временного правительства, 1917, 22 марта.

⁸⁴ Yəni orada.

mirdi. Buna baxmayaraq, Müvəqqəti hökumətinin bu yarımçıq addımları belə siyasi fəaliyyət üçün minimal şəraitin yaranmasına və imperiyanın müstəmləkə ucqarlarında etnik proseslərin siyasi-ləşməsinə təkan vermiş oldu.

Məhz etnik proseslərin siyasiləşməsi Fevral inqilabından sonra keçmiş Rusiya imperiyasının müstəmləkə ucqarlarında, o cümlədən Azərbaycanda milli hərəkatların görünməmiş yüksəlişinə səbəb oldu. Müvəqqəti hökumətin "Yığıncaqlar və ittifaqlar haqqında" dekretinin vətəndaşlara sərbəst toplaşmaq və təşkilatlar yaratmaq hüququ verməsi həmin prosesləri bir qədər də sürətləndirmiş oldu. Həmin sənədə əsasən, heç bir siyasi motivlə ittifaqlar qapadıla bilməzdi, onların fəaliyyəti yalnız məhkəmənin qərarı ilə dayandırılı bilirdi.⁸⁵

Həmin dekret Fevral inqilabına kimi gizli şəraitdə işləməyə məcbur olan milli partiya və təşkilatlara leqal fəaliyyətə keçmək imkanı yaratdı. Bütün ölkə boyu milli təmayüllü onlarca yeni siyasi, mədəni və xeyriyyə təşkilatları yaranmağa başladı. Azərbaycanın milli qüvvələri də yaranmış vəziyyətdən xalq kütlələri arasında siyasi oyanış proseslərinin sürətlənməsi və dərinləşməsi üçün istifadə etdilər.

Əgər 1917-ci ilin fevralına kimi Azərbaycan liderləri milli mədəniyyət və dilin azad inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılması, milli və dini məhdudiyətlərin aradan qaldırılması tələblərini irəli sürməklə kifayətləndirilsə, mütləqiyyətin devrilməsindən sonra Rusiya imperiyasında etno-siyasi proseslərin fəallaşması şəraitində onlar sırf siyasi şüarlarla çıxış etməyə başladılar. Öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun və Rusiya dövləti tərkibində Azərbaycana milli-ərəzi muxtariyyətinin verilməsi tələbinin milli hərəkatın proqramında ön plana keçməsi bunu bir daha təsdiqləyir.

Çex tarixçisi M. Xrox milli hərəkatların təkamülünün dövr-ləşdirilməsi sistemini işləyib hazırlamışdır. Onun fikrincə, milli

⁸⁵ И.Н. Долгачев. Февральская буржуазно-демократическая революция. М., 1995, с.19.

hərəkatın təşəkkülünün ilkin mərhələsində yerli ziyalıların azsaylı bir qrupunda doğma xalqın dili, tarixi və folkloruna maraq yaranır. Bu başlanğıc mərhələsində identiklik hələ kütləvi hadisə kimi mövcud olmur. Buna görə də, təşviqat mərhələsi adlanan ikinci fazanın mahiyyətini milli şüurun geniş kütlələr arasında yayılması təşkil edir. Üçüncü – kütləvi hərəkat mərhələsində isə milli birlik ideyaları artıq xalqın əksəriyyətinin şüuruna hakim kəsilir və o, əvvəlcə muxtariyyət, daha sonra isə müstəqillik uğrunda mübarizəyə səfərbər olunur.⁸⁶

Bu baxımdan Fevral inqilabının qələbəsindən sonra Azərbaycan türkləri siyasi səfərbərlik mərhələsinə qədəm qoymuş oldular. Hərçənd, etiraf etməliyik ki, əvvəlki mədəni və təşviqat mərhələlərinin vəzifələri hələ sonadək yerinə yetirilməmişdi və bu səbəbdən də Azərbaycan elitası eyni zamanda bir neçə istiqamətdə fəaliyyət göstərməli olurdu. Belə ki, ziyalı elitası milli şüurun formalaşdırılması və onun təşviqat yolu ilə kütlələr içərisində yayılması ilə paralel olaraq, həm də müstəqillik əldə olunması məqsədilə xalqın siyasi səfərbərliyi ilə məşğul olmaq məcburiyyətində idi.⁸⁷

Ərazi muxtariyyəti formasında milli dövlətçiliyin yaranması tələbini özündə ehtiva edən Azərbaycan milli hərəkatının ilk siyasi proqramı Fevral inqilabından az sonra, 1917-ci il aprelin 15-20-də Bakıda keçirilmiş I Ümumqafqaz müsəlmanlar qurultayında qəbul olundu. Hələ qurultayın açılışı ərəfəsində M.Ə. Rəsulzadə onun məqsəd və vəzifələrinə belə müəyyənləşdirirdi: "Bu qurultay hazırda cərəyan edən hadisələrə Qafqaz müsəlmalarının münasibətini, hiss və duyğularını əks etdirməklə yanaşı, həm də onların siyasi və milli-mədəni tələblərini açıq şəkildə ortaya qoymalıdır".⁸⁸

⁸⁶ М. Хрох. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе // Нации и национализм. М., 2002, с.124-125.

⁸⁷ М.Волхонский, В.Муханов. По следам Азербайджанской Демократической Республики. М., 2007, с.12.

⁸⁸ Каспий, 1917, 19 апреля.

Qurultayda Azərbaycanın müxtəlif siyasi qüvvələri – islamçılardan tutmuş bolşeviklərə qədər bütün rəngarəngliyi ilə təmsil olunsalar da, “Azərbaycan türklərinin siyasi məqsədlərinin” müəyyənləşdirilməsində həlledici rolü heç şübhəsiz ki, həmin vaxt artıq milli hərəkatın əsas simalarından birinə çevrilmiş M.Ə. Rəsulzadə oynadı.

Təsadüfi deyil ki, qurultayın gündəliyində duran əsas məsələ – ölkənin gələcək siyasi quruluşu haqqında məruzə etmək hüququ M.Ə. Rəsulzadəyə həvalə olunmuşdu. Bu onun milli istiqlal mücadiləsindəki danılmaz xidmətlərinin hətta siyasi rəqibləri tərəfindən belə tanınması demək idi. Qurultaydakı məruzəsində ölkədə yaranmış vəziyyəti təhlil edən M.Ə. Rəsulzadə yaxın dövr üçün Azərbaycan türklərinin milli və siyasi vəzifələrini müəyyənləşdirdi. Ən başlıcası isə, o, konkret dəlillərlə Azərbaycan türklərinin milli-ərazi muxtariyyəti formasında milli dövlətçiliyinin yaradılması zərurətini əsaslandırdı.

M.Ə. Rəsulzadə məruzəsində qeyd edirdi ki, Rusiya kimi geniş əraziyə malik çoxmillətli dövlətdə hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi xalqların azad birgə yaşayışı baxımından məqbul deyildir və bu səbəbdən də Rusiyanın dövlət həyatının normal inkişafı üçün yararsızdır. “Teymurləng, Çingizxan, Makedoniyalı İckəndər və Roma imperatorlarının təmsalında tarix sübüt edir ki, dövlətə daxil olan müxtəlif millətlərin möhkəm birliyini onların dövlət ittifaqı haqqında azad ifadə olunmuş arzusundan başqa heç bir qüvvə təmin edə bilməz”,⁸⁹ - deyərək bildirdi.

Bu fikrə əsaslanaraq M.Ə. Rəsulzadə Rusiyanın milli azlıqlarına öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun verilməsi tələbini irəli sürdü. Onun fikrincə, bu yolla bir-birindən ayrılmış Rusiya xalqları daha sonra federativ demokratik respublika formasında dövlət ittifaqı təşkil edə bilirlər. Xarici siyasət, sülh və müharibə problemləri, eləcə də federal təyinatlı əmlakın (gömrük, dəmir yolları, poçt, teleqraf və s.) idarə olunması istisna olmaqla, bütün

digər məsələlər muxtariyyətin idarəetmə orqanlarının səlahiyyətinə verildi. Federal orqanların səlahiyyətinə daxil olan məsələlərin həlli üçün isə bütün ərazi muxtariyyətlərinin nümayəndələrindən ibarət vahid ittifaq şurasının yaradılması nəzərdə tutulurdu.⁹⁰

İslamçıların və müxtəlif sosialist qruplaşmaları nümayəndələrinin müqavimətinə baxmayaraq, qurultay böyük səs çoxluğu ilə M.Ə. Rəsulzadənin təklifini dəstəklədi. Qurultayın qəbul etdiyi qətnamədə göstərilirdi ki, “federativ əsaslarla demokratik respublika qurulması Rusiya dövlət quruluşunun müsəlman xalqlarının mənafeyini təmin edən ən münasib forma hesab olunsun”.⁹¹

Qurultay iştirakçıları tərəfindən hərəratla qarşılanmış iki azərbaycanlı qadın – Ş. Əfəndizadə və S. Talışxanovanın çıxışlarından sonra çox simvolik bir hadisə baş verdi. Həmin qadınlardan sonra kürsüyə qalxan Bakının keçmiş qazisi Ağa Mirməhəmməd Kərim həmin qadınlardan üzü açıq şəkildə kişilər qarşısında çıxış etməsini pisləyərək, bunun şəriətə zidd olduğunu bildirdi. Keçmiş qazinin bu hərəkatından son dərəcə hiddətlənən qurultay nümayəndələri demək olar ki, bir nəfər kimi ayağa qalxaraq “rədd ol” sədaləri ilə onu kürsüdən düşməyə məcbur etdilər. M.Ə. Rəsulzadə kürsüyə qalxaraq Bakı qazisinin bu hərəkatına kəskin etirazını bildirdi. O, Azərbaycan qadınının azad və bərabərhüquqlu olmasını milli-azadlıq mübarizəsində ən mühüm məsələlərdən biri kimi dəyərləndirərək dedi: “bütün digər xalqların qadınları kişilərlə bərabər ictimai-siyasi hərəkatda iştirak etdiyi və bununla da öz millətinin uğurlarına yardım göstərdiyi bir vaxtda Azərbaycan qadını guşənişin (dustaq – A.B.) qala bilməz və qalmamalıdır”. Qadınlardan vəziyyəti barədə aparılan qızğın müzakirələrin yekunu olaraq qurultayın qəbul etdiyi qətnamədə qadınlara kişilərlə bərabər siyasi

⁹⁰ Yəni orada.

⁹¹ Каспий, 1917, 21 апреля.

⁸⁹ Каспий, 1917, 19 апреля.

və iqtisadi hüquqların verilməsinin zəruriliyi qeyd olunurdu.⁹²

Beləliklə də, Rusiya imperiyasının müsəlman və türk xalqlarının milli-azadlıq mücadiləsi tarixində ilk dəfə olaraq məhz azərbaycanlılar milli-ərazi muxtariyyəti tələbini irəli sürdülər. Bu onun göstəricisi idi ki, digər müsəlman və türk xalqlarından fərqli olaraq Azərbaycan türklərinin özgün milli identikliyə malik olmasının zəruriliyi artıq ən azı ziyalı təbəqəsi tərəfindən dərk olunur. Həmin ideyanın irəli sürülməsi həmçinin Azərbaycanın siyasi elitasının türkçülükdən azərbaycançılığa keçidinin təzahürü idi. Türkçülük isə azərbaycanlıların milli identikliyi üçün yalnız mədəni dəyər daşıyan komponentlərindən birinə çevrildi.

Həmin andan etibarən milli-ərazi muxtariyyəti tələbi milli hərəkatın əsas məqsədinə çevrildi. O zaman Azərbaycanın siyasi qüvvələrinin böyük əksəriyyətinin milli-ərazi muxtariyyəti əleyhinə olduğunu nəzərə alsaq, onda bu qərarın əhəmiyyəti bir az da artar. Azərbaycanın müxtəlif siyasi qüvvələri arasındakı bu tip ixtilaf 1917-ci ilin yazında Rusiya müsəlmanlarının azadlıq hərəkatında mövcud olan ümumi vəziyyətin təzahürü idi. Belə ki, o zaman həmin hərəkatın daxilində unitaristlərlə federalistlər arasında kəskin mübarizə gedirdi. Federalistlərdən fərqli olaraq, unitaristlər hesab edirdilər ki, müsəlman xalqları mərkəzləşmiş Rusiya dövləti çərçivəsində milli-mədəni muxtariyyətlə kifayətlənməlidirlər.

Bu, mahiyyət etibarilə, ölkənin gələcək dövlət idarə üsulu məsələsində əks mövqelərdə duran iki barışmaz cərəyanın nümayəndələrinin qarşıdurması idi. Birincilər Rusiyanın müsəlman və türk xalqlarının ərazi muxtariyyəti formasında milli dövlətçiliyinin yaradılmasını təklif edirdilərsə, ikincilər həmin xalqların Rusiyanın dövlət strukturlarına tam inteqrasiyası tərəfdarları idilər. Eyni zamanda bu dini və milli identiklik tərəfdarlarının toqquşması idi.

Belə ki, söhbət məhkum millətlərin problemlərinin həllinə iki müxtəlif – dini və milli yanaşmadan gedirdi.

Bu mənada unitaristlərlə federalistlər arasındakı qarşıdurma islamçılarla millətçilər arasında davam edən mübarizənin əks-sədası idi. Təsadüfi deyil ki, unitaristlərin xeyli hissəsini islamçılar təşkil edirdi. Milli-mədəni muxtariyyət tələbilə çıxış edən islamçılar Rusiya hüduqları daxilində yaşayan bütün müsəlmanları vahid bir millət hesab edirdilər. Rusiyanın federallaşması perspektivindən ciddi narahatçılıq hissi keçirən müxtəlif sosialist təmayüllü cərəyanların nümayəndələri də taktiki səbəblərdən bu məsələdə islamçılara dəstək verirdilər. Sosialistlər ehtiyat edirdilər ki, Rusiyanın federallaşması milli problemlərin daha da aktuallaşmasına və əksinə, sinfi məsələnin arxa plana keçməsinə gətirib çıxara bilər. Bu isə sosialistlərin maraqlarına uyğun gəlmirdi, çünki onların siyasi mövqelərinin zəifləməsinə səbəb ola bilərdi. Buna görə də milli-ərazi muxtariyyəti ideyasına müqavimət göstərməklə sosialistlər hadisələrin həmin istiqamətdə inkişafının qarşısını almağa çalışırdılar.

Məhz bu səbəbdən də 1917-ci ilin yazında Rusiyanın federallaşması ideyasına qarşı islamçılarla sosialistlərin taktiki ittifaqı formalaşmışdı. Özü də birincilər federalizm ideyasının tərəfdarlarını Rusiyanın müsəlman xalqları içərisinə təfriqə salmaqda, ikincilər isə - inqilabi hərəkatı parçalamaqda günahlandırıldılar.

Rusiyanın milli-dövlət quruluşu məsələsində bir-birinə əks mövqelərdə duran bu iki cərəyanın nümayəndələri 1917-ci il mayın 1-dən 11-dək Moskvada keçirilən I Ümumrusiya müsəlmanlar qurultayında həlledici cərpışmada qarşı-qarşıya gəldilər. Qurultayda unitaristlər adından əsas məruzə ilə Əhməd Salikov çıxış etdi. Maraqlıdır ki, Ə. Salikov heç də milli dövlət quruculuğunun əhəmiyyətini inkar etmirdi. Əksinə o, açıq şəkildə bildirirdi ki, "hər hansı bir millətin siyasi qüvvəsi ancaq özünə müstəqil və azad bir dövlət təşkili sayəsində qorunub saxlana bilər. Milliyyət məsələsinin ən təbii və məntiqli həlli budur". Lakin dərhal da vurğulayırdı

⁹² Каспий, 1917, 19 апреля.

ki, Rusiya müsəlmanları geridə qaldıqları üçün, onların "belə bir hökumət yaratmaq imkanı yoxdur".⁹³

O, səmimi olaraq inanırdı ki, məhz demokratik Rusiya islam dünyasının ən etibarlı müttəfiqi olmaqla müsəlman xalqlarının dirçəlişinə yardım edə bilər. Həmin məqsədin gerçəkləşməsi üçün isə, Ə. Salikovun fikrincə, "Rusiyanın birliyi, bütövlüyü və qüdrətini qoruyub saxlamaq lazım idi". O, hesab edirdi ki, Rusiyanın ayrı-ayrı xırda milli vahidlərə bölünməsi müxtəlif xalqlar arasında rəqabəti gücləndirəcək, bu isə Rusiya müsəlmanlarının "azadlıq yolu ilə" inkişafını qeyri-mümkün edəcək.⁹⁴ Bu səbəbdən də Ə. Salikov başqa yolla getməyi, "milyonlar təşkil edən müsəlman demokratiyasını meydana gətirərək, Rus dövlət məşinunun başında durub, onun daxili və xarici siyasəti öz maraqlarımıza yönəltməyi" təklif edirdi.⁹⁵

Həmin iddianın utopikliyi bir kənara qoyaraq qeyd etməliyik ki, bu XX əsrin əvvəlində bəzi müsəlman dairələrində "Rusiya ilə islam dünyası arasında dostluq və ittifaq ideyası" böyük populyarlıq qazanmışdı. Rusiya ilə islam dünyası arasında çoxəsrlik qarşılıqlı baxmayaraq, həmin ideyanın tərəfdarları Avropa ölkələrinin ekspansiyasına müqavimət göstərilməsində slavyanlarla müsəlmanları təbii müttəfiq hesab edirdilər. Slavyan-türk ittifaqı ideyasının ən ardıcıl təbliğatçılarından biri İsmayıl bəy Qaspralının başçılıq etdiyi "Tərcüman" qəzeti idi.

Rusiya dövlətinin milli-ərazi muxtariyyəti prinsipi əsasında yenidən qurulmasına mənfi münasibətini Ə. Salikov belə əsaslandırırırdı ki, "ərazi federalizmi müsəlmanların siyasi qüvvələrini parçalayacaq və onların mədəni cəhətdən bir-birindən uzaqlaşmasına səbəb olacaq. Siyasi planda həmin parçalanma ona gətirib çıxaracaq ki, ümumrusiya parlamentində vahid milli-siyasi güc mərkəzi

əvəzinə hər biri öz siyasətini yeridən bir neçə regional mərkəz yaranacaq".⁹⁶ Son nəticədə, «mədəni sahədə bir-birindən uzaqlaşma müxtəlif türk qövmələri, eləcə də türklərlə qeyri-türklər arasında yabançılaşmanı daha da gücləndirəcək".⁹⁷

İslam birliyi ideyasının ardıcıl tərəfdarı olan Ə. Salikov federalizm prinsipinin gerçəkləşəcəyi təqdirdə "Rusiya müsəlmanlarının çeşidli qəbilələrə ayrılacağıdan" əndişələnirdi. Onun fikrincə, "bu parçalanma yalnız Rusiya müsəlmanları üçün zərərli olmaqla qalmayacaq, bütün insanlıq üçün çoxalma olacaqdır. Halbuki insanlıq böyük parçalarının kiçik parçalara bölünməsinə doğru deyil, xırda qisimlərin birləşərək böyük topluluqlar təşkilinə doğru getməkdədir".⁹⁸

Ə. Salikov vurğulayırdı ki, bunun da nəticəsində "Rusiya müsəlmanlarının birliyi yerinə Kazanlıq, Türkmənlik, Qazaxlıq, Krımlılıq, Başqırdlıq, Taciklik, Azərbaycanlıq hissələri doğacaqdır".⁹⁹ Rusiya müsəlmanları arasında ayrı-ayrı özgün millətlərin formalaşması perspektivini isə o, yolverilməz hesab edirdi.

Ə. Salikov iddia edirdi ki, Rusiyanın federallaşması "müsəlmanların siyasi gücünü və mədəni inkişaf imkanlarını zəiflədərək, son nəticədə, imperialistlərin "parçala və hökm sür" planlarına xidmət edir və bu səbəbdən də, müsəlman əhalinin geniş təbəqələrinin mənafeyinə uyğun deyildir".¹⁰⁰

Rusiya müsəlmanlarını nəzərdə tutaraq Ə. Salikov bildirirdi ki, "biz iki mədəniyyətin – xristian Qərb mədəniyyəti ilə müsəlman Şərq mədəniyyətinin qovuşma nöqtəsində yerləşirik. İslam mədəniyyəti zəminində duraraq, biz həmçinin Qərb təfəkkürünün işiq-

⁹⁶ Программные документы мусульманских политических партий (1917–1920). Оксфорд, 1985, с. 14.

⁹⁷ Yəne orada.

⁹⁸ Rusiya'da Birinci Müslüman Kongresi, s. 147.

⁹⁹ Yəne orada, s. 146-147.

¹⁰⁰ Программные документы мусульманских политических партий (1917–1920), с. 15.

⁹³ Rusiya'da Birinci Müslüman Kongresi tutanaqları. Ankara, 1990: s. 290.

⁹⁴ Yəne orada, s. 289.

⁹⁵ Yəne orada, s. 290.

landırdığı ən böyük insan azadlığı və xoşbəxtliyi ideyaları ilə təmasda olur. Və Rusiya müsəlmanlığı qarşısında bizim istifadə etdiyimiz mədəni və siyasi intibah nemətlərini bütün müsəlman dünyasına yaymaq kimi böyük bir missiya durur".¹⁰¹ Onun mülahizəsinə görə, Rusiyanın federallaşması həmin tarixi missiyanın yerinə yetirilməsini mümkünsüz edəcəkdir.

Ə. Salikov qurultay nümayəndələrini inandırmağa çalışırdı ki, Rusiyanın federallaşacağı təqdirdə "azad Rusiya müsəlmanlığı qarşısında duran tarixi vəzifələrin həlli – Asiyanın böyük mədəniyyətinin dirçəlişi və islam xalqlarının Avropa burjuaziyasının zülmindən qurtuluşu çətinləşəcək".¹⁰²

Həmin dəlillərə əsaslanan Ə. Salikov çıxışının sonunda bir daha vurğuladı ki, Rusiyada "müsəlmanların milliyyət məsələsini həll edəcək tək bir yol varsa, o da, müsəlmanlara fərdilik təməlinə oturulmuş mədəni muxtariyyət vermə üsuludur".¹⁰³

Azərbaycan milli hərəkatının mövqeyini əks etdirən parlaq çıxışında M.Ə. Rəsulzadə konkret faktlarla Ə. Salikov və onun həmfikirlərinin Rusiya müsəlmanlarının milli problemlərinə yanaşmasının yanlış olduğunu sübut etdi. O, tutarlı dəlillərlə göstərdi ki, Ə. Salikov başda olmaqla unitaristlərin təklifləri obyektiv olaraq Rusiyanın türk və müsəlman xalqlarının azad milli inkişafına qarşı yönəlib.

Son məqsədi müsəlman dünyasının mədəni və siyasi dirçəlişindən ibarət olan Ə. Salikovdan fərqli olaraq, M.Ə. Rəsulzadə elə çıxışının başlanğıcında bildirdi ki, o, bəşəriyyətin gələcəyini millətlərin azad federasiyası formasında təsəvvür edir.

"Millət" məfhumuna münasibətdə unitaristlərin yanlış mövqedə durduqlarını vurğulayan M.Ə. Rəsulzadə dedi: "Bəzən deyirlər ki, islam özü bir millətdir. Deyirlər ki, islamiyət xristianlığa

¹⁰¹ Rusiya'da Birinci Müslüman Kongresi, s.290.

¹⁰² Программные документы мусульманских политических партий (1917–1920), с.14.

¹⁰³ Rusiya'da Birinci Müslüman Kongresi, s. 147.

rəğmən müsəlmanları bir millət halına gətirir, çünki hansı türkdən nə olduğunu soruşsan, hansı millətdənsən desən, müsəlmanam cavabını verəcək. Lakin bu nəzəriyyə yanlışdır. İnsanlarda hər zaman milliyyət hissi olmuş və bu hiss soyla bərabər olmuşdur...

İslam da digər dinlər kimi, heç şübhəsiz ki, öz inananları arasında bir bağlantı yaratmışdır. Amma bu bağlantı milliyyət bağlantısı deyil, beynəlmilliyətdir (internasionalizmdir). Bu beynəlmilliyət xristian qövmələri arasında xristian mədəniyyəti deyilən şeyi vücudə gətirdiyi kimi, müsəlman millətlər də bir ortaq islam mədəniyyəti yaratmışlar. Amma bu, bütün islam qövmələrini bir millət halına gətirmək demək deyildir. Xristian milləti olmadığı kimi müsəlman milləti də yoxdur".¹⁰⁴ M.Ə. Rəsulzadə bir daha xatırladı ki, millətin əsas əlaməti din deyil, "dil birliyi, tarix birliyi, adətlərin və ənənələrin birliyi".¹⁰⁵

Öz fikirlərini inkişaf etdirən M.Ə. Rəsulzadə ənənəvi "vahid türk milləti" konsepsiyasında xeyli kənara çıxaraq, ayrı-ayrı türk xalqlarının özgünlüyünü faktiki olaraq təsdiqləmiş oldu. O, dedi: "Biz türk-tatar millətləri eyni soydan olan türk oğlu türk olmaqla bərabər, müxtəlif şivələrə və çeşidli özəlliklərə də malik olduğumuzu inkar edə bilmərik. Bu gün Volqa boyundakı tatarların özlərinə məxsus ədəbiyyatı, mətbuatı, ədəbləri və şairləri var. Türkünstan çıxataycası zəngin bir ədəbiyyata malikdir. Qazax və qırğızların mətbuatı da yol almaqdadır. Bunlardan heç birisi zora təslim olub öz özəlliyini qurban verməz. Azərbaycan türkü də öz dilinə, ədəbiyyatına və adətlərinə əlvə deməz".¹⁰⁶

M.Ə. Rəsulzadənin bu məntiqi mülahizələri sübut edir ki, azərbaycanlıların milli mənlilik şüurunun ümummüsəlman və ümumtürk şüurundan ayrılması prosesi artıq qarşılaşılmaz xarakter almışdı.

¹⁰⁴ Rusiya'da Birinci Müslüman Kongresi, s.298.

¹⁰⁵ Yənə orada, s. 164.

¹⁰⁶ Rusiya'da Birinci Müslüman Kongresi, s.166.

Şübhəsiz ki, həmin dövrdə azərbaycanlıların milli identikliyinə yetkinlik dərəcəsi, onun xalq kütlələri arasında yayılma miqyası barədə mübahisə etmək olar. Lakin onun mövcudluğu artıq inkar olunmaz fakt idi.

Qurultaydakı çıxışında M.Ə. Rəsulzadə ritorik formada soruşurdu: "Kamçatkadən Qara dənizə, Arxangelskdən İran sərhəddinə qədər eninə və boyuna uzanan, dünyanın altıda birini tutan və əhalisi 170 milyonu aşan bir məmləkət və böyük bir çeşidli millətlərdən meydana gələn bir dövlət bir mərkəzdən idarə oluna bilərmi? Bir məmləkət ki, uzunlamasına azından bir ay, eninə azından 7 gün dəmiryolu səfərinə ehtiyac göstərir, bir məmləkət ki, günəş bir tərəfdən çıxıb o biri tərəfdə batarkən təkrar sabah açılır, belə bir məmləkət bir nöqtədən idarə oluna bilərmi? Əlbəttə, xeyr".¹⁰⁷ Daha sonra o, çıxışına davam edərək bildirdi: "Bunu biz deyil, rus mütəfəkkirlərinin özləri söyləmişlər, həm də indi deyil, çox əvvəl söyləmişlər. Şübhəsiz ki, Rusiya ədəmi mərkəziyyət (desentralizasiya) üsulu ilə idarə olunmalıdır. Yuxarıda ərz etdiyim nəzəriyyədən anlaşıb olmalıdır ki, mən ədəmi mərkəziyyəti muxtariyyətlərdən təşəkkül edən bir federasiya şəklində təsəvvür edirəm. Bu muxtariyyətləri milli-məhəlli (milli-ərazi – A.B.) prinsipində faydalı hesab edirəm".¹⁰⁸

Azərbaycan lideri vurğulayırdı ki, "Rusiya əmin-amanlıq içində olan elə bir bina olmalıdır ki, orada hər millətin özünə məxsus bir mənzili olsun". Yuxarıda göstərilən mülahizələrə əsaslanan M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan, Türkünstan və Qırğızıstan üçün milli-ərazi muxtariyyətinin yaradılması təklifi ilə çıxış etdi.¹⁰⁹

Ölkənin müsəlman xalqları arasında demokratiyanın inkişafı və sosial-iqtisadi problemlərin həlli baxımından Rusiyanın federallaş-

¹⁰⁷ Yəni orada, s. 163-164.

¹⁰⁸ Yəni orada, s. 164.

¹⁰⁹ Yəni orada.

masının ziyanlı olması barədə əsassız iddiaları rədd edən M.Ə. Rəsulzadə göstərdi ki, federal konstitusiyada təsbit olunmuş "insan haqları ilə siyasi haqlar bütün muxtariyyətlərdə saxlanılmış olacaq".¹¹⁰ Bununla da, Rusiyada mərkəzləşdirilmiş dövlətin qurulması zərurətini əsaslandırmaq üçün unitaristlərin gətirdiyi əsas arqumentlərdən biri təkzib edilmiş oldu.

Unitaristlər Rusiyanın müsəlman və türk xalqlarının müstəqil mövcudluğunun mümkünlüyünü faktiki olaraq inkar edirdilər. Bununla da onlar həmin xalqların öz talelərini müstəqil şəkildə həll etmək iqtidarında olmamaları barədə müstəmləkəçilərin köhnə "bayatı"larını təsdiqləmiş olurdular. Təsədüfi deyil ki, qurultayda çıxış edən M.Ə. Rəsulzadə vurğulayırdı ki, "Kerenskinin vicdanına olduğu qədər millətin də vicdanına inanmaq gərəkdir. Millətin özünü idarə edə biləcəyinə saygı göstərmək lazımdır. Özündən ümidsiz olub, bütün diləklərinin gerçəkləşməsinə başqasından gözləyən millət, millət olaraq yaşaya bilməz".¹¹¹

M.Ə. Rəsulzadə qeyd edirdi ki, gələcək Rusiya dövlətçiliyi iki əsas – ümumbəşəri dəyərlərə və ayrı-ayrı millətlərin azad inkişafına söykənməlidir. Bundan çıxış edən M.Ə. Rəsulzadə vurğulayırdı ki, yalnız ərazi federasiyası Rusiyanın məhkum müsəlman və türk xalqlarının azad milli inkişafı və onların cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində potensial imkanlarının üzə çıxması üçün ən optimal şərait yaratmaq imkanındadır.

Türk xalqlarının birliyi məsələsinə gəlincə isə, M.Ə. Rəsulzadə "ümummədəni milli vəzifələri gerçəkləşdirmək məqsədilə" gələcək muxtar vahidlərin nümayəndələrindən ibarət Milli Şura formalaşdırmağı təklif etdi. Bununla da, Azərbaycan lideri bir daha göstərdi ki, o, türk xalqlarının siyasi deyil, məhz mədəni birliyinin tərəfdarıdır.

¹¹⁰ Rusiya'da Birinci Müslüman Kongresi, s.295.

¹¹¹ Yəni orada, s. 297.

M.Ə. Rəsulzadənin mövqeyi qurultay iştirakçılarının böyük əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənmiş oldu. Məsələn, qazaxların nümayəndəsi C. Dəsmuhəmmədov, unitaristlərə etiraz edərək, dedi: "Salikov müsəlman xalqlarını birləşdirmək yolu ilə vahid müsəlman milləti yaratmaq istəyir. Onun çıxışının mahiyyəti belədir. Lakin bu mümkündürmü? Şübhəsiz ki, yox! Cənab Salikov millətin nə olduğunu bilmir".¹¹²

Rusiyanın dövlət quruluşu haqqında qətnamə layihəsinin kompromis variantını hazırlamaq məqsədilə xüsusi komissiya yaradıldı. Lakin bir neçə gün çəkən gərgin diskussiyalar heç bir nəticə vermədi və bu məsələdə qurultay iştirakçıları ümumi məxrəcə gələ bilmədilər. Buna görə də federalistlərlə unitaristlərin mövqeyini əks etdirən hər iki layihənin qurultay nümayəndələrinin müzakirəsinə verilməsi qərara alındı. Həmin qətnamələrin müəllifləri, müvafiq olaraq, M.Ə. Rəsulzadə və Ə. Salikov idilər. Qurultayın 1917-ci il 7 may tarixli plenar iclasında M.Ə. Rəsulzadənin hazırladığı qətnamə layihəsi səs çoxluğu ilə (lehinə - 446, əleyhinə - 271 səs) qəbul olundu. Həmin sənəddə deyilirdi: "Rusiyanın dövlət quruluşunun müsəlman millətlərinin maraqlarına uyğun olan forması milli-ərazi muxtariyyətinə əsaslanan federativ xalq (demokratik - A.B.) respublikasıdır".¹¹³ Ə. Salikovun təklif etdiyi qətnamə layihəsinin dəstəkləyənlər isə qurultayda azlıqda qaldılar. Onun qətnaməsinin lehinə - 271, əleyhinə - 490 səs verilmiş oldu.¹¹⁴

Bəzi "tədqiqatçılar" bu günkü reallıqlardan çıxış edərək M.Ə. Rəsulzadəni milli-ərazi muxtariyyəti tələbi ilə kifayətlənərək, Azərbaycanın tam siyasi müstəqilliyi süarı ilı çıxış etməməkdə günahlandırırırlar. Lakin bu zaman belə bir amil nəzərə alınmır ki, 1917-ci ilin yazında kifayət qədər yetkin və formalaşmış millətlər olan polyaklar

¹¹² Rusiya'da Birinci Müslüman Kongresi, s.246.

¹¹³ Программные документы мусульманских политических партий (1917-1920), с.11.

¹¹⁴ Yenə orada, s. 12.

və finlər istisna olmaqla, Rusiya imperiyasının məhkum xalqlarından heç biri siyasi müstəqillik tələb etmədi. Məsələn, həmin dövrdə qonşu Gürcüstan və Ermənistanın aparıcı siyasi qüvvələri milli-ərazi muxtariyyəti şüarı ilə kifayətləndirildilər. Bununla bağlı M.Ə. Rəsulzadə qeyd edirdi ki, "özlərini Qafqaz demokratiyasının müştəri mövqeyində görən gürcülər də istiqlalçı deyildilər".¹¹⁵

M.Ə. Rəsulzadə gözəl anlayırdı ki, nə coğrafi, nə etnik, nə də mədəni birliyin olmadığı Rusiya kimi bir ölkədə federallaşma prosesi labüd olaraq mərkəzdənqaçma meyillərinin güclənməsinə və milli ucaqların siyasi müstəqillik əldə etməsinə gətirib çıxaracaq.

Ümumrusiya müsəlman şurasının yaradılması məsələsinin qurultayda müzakirəsi zamanı Azərbaycan nümayəndələrinin tutduqları xüsusi mövqe də diqqəti cəlb edir. Həmin qurumun yaradılmasında məqsəd "Rusiya müsəlmanlarını vahid siyasi bayraq altında birləşdirmək" və onların içərisində "fəaliyyət göstərən bütün siyasi paryiya və təşkilatların ümumi davranış xəttini və birgə fəaliyyət programını" müəyyənləşdirmək idi.¹¹⁶

Azərbaycan nümayəndələri bu ideyaya kifayət qədər soyuq münasibət bəsləyirdilər. Onlar hesab edirdilər ki, həmin ideya siyasi fəaliyyət sahəsində deyil, yalnız muxtar ərazilərin dini və mədəni həyatını koordinasiya etmək baxımından səmərəli ola bilər. Azərbaycan nümayəndələri haqlı olaraq göstərdilər ki, Rusiyanın ayrı-ayrı müsəlman xalqlarının azadlıq mücadiləsinin məqsəd və vəzifələrinin, yetkinlik səviyyəsinin, nəhayət, mübarizə şəraitinin müxtəlifliyi onların hamısı üçün məqbul olan vahid siyasi xəttin hazırlanmasını qeyri-mümkün edir.

Həmin mülahizələrə əsaslanan Azərbaycan nümayəndələri, qurultaydakı müzakirələrin gedişində bütün Rusiya müsəlmanları üçün vahid bir siyasi mərkəzin yaradılması ideyasının məqsədə-

¹¹⁵ M.Ə. Rəsulzadə. İstiqlal məfkurəsi və gənclik // Azadlıq, 1990, 31 dekabr.

¹¹⁶ Программные документы мусульманских политических партий (1917-1920), с.30.

uyğunluğuna şübhə etdiklərinin bildirərək, Ümumrusiya müsəlman Şurasının formalaşdırılmasında iştirakdan imtina etdilər. Yaranmış vəziyyətdən unitaristlər öz məqsədləri üçün istifadə etdilər. 1917-ci il mayın 11-də qurultayın plenar iclasında 30 nəfərdən ibarət Ümumrusiya müsəlman Şurası və onun 12 nəfərlik İcraiyyə komitəsi yaradıldı. Gözlənilmədiyi kimi də, unitaristlər Şurada üstünlük əldə etdilər, Ə. Salikov isə qurumun İcraiyyə komitəsinin sədri seçildi.

Hadisələrin sonrakı inkişafı Azərbaycan liderlərinin həmin məsələdə haqlı olduqlarını bir daha təsdiqlədi. Artıq 1917-ci ilin payızına yaxın Ümumrusiya Müsəlman Şurası faktiki olaraq yalnız kağızda mövcud idi. Belə ki, müsəlman regionlarında, ilk növbədə Cənubi Qafqaz, Krım və Türkiyədəki milli təşkilatlar öz fəaliyyətlərini yerli problemlərin həlli ilə məhdudlaşdıraraq, Ümumrusiya Müsəlman Şurasının varlığını tamamilə unutmuşdular.

Təsədüfi deyil ki, həmin regionların nümayəndələrinin əksəriyyəti 1917-ci il iyulun 21-dən 31-dək Kazanda keçirilmiş II Ümumrusiya müsəlmanlar qurultayının işinə qatılmadılar. Sədri Maqsudinin təbirincə desək, azərbaycanlılar, Krım tatarları və türkiyənlilər "öz tayfa maraqlarını ümumrusiyanın maraqlarına tabe etmək" istəməyərək, qurultayda iştirakdan imtina etdilər. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Əhməd Salikov və onun tərəfdarları Rusiya müsəlmanlarının əvvəlki Moskva qurultayının qərarlarını təftiş etməyə cəhd göstərdilər və müəyyən mənada buna nail oldular. Belə ki, II Ümumrusiya müsəlmanlar qurultayında qəbul olunmuş qərar artıq "daxili Rusiya və Sibirdə yaşayan müsəlmanlara geniş milli-mədəni muxtariyyət" verilməsini nəzərdə tuturdu.¹¹⁷ Doğrudur, qurultay eyni zamanda "Türkiyə, Qırğızıstan, Qafqaz və Krımın idarəetmə üsulu məsələsinin həllini həmin ucqarların əhalisinin öhdəsinə" buraxmış oldu.¹¹⁸

¹¹⁷ Программные документы мусульманских политических партий (1917–1920), с.41.

¹¹⁸ Yene orada, s. 14.

"Ucqarlardakı xanlıq, əmirlik və respublikaların müstəqilliyi ideyasını ziyanlı və xam xəyal, federalizmi isə müsəlmanların mədəni və siyasi məqsədləri üçün qəbul edilməz" hesab edən Ə. Salikov Kazan qurultayının gedişində M.Ə. Rəsulzadə də daxil olmaqla milli federalistlərə ünvanına kinayəli atmacalar səsləndirməkdən də özünü saxlaya bilmədi. Həmin qurultaydakı çıxışlarında birində Ə. Salikov istehza ilə bildirmişdi: "Əlbəttə, tayfaların və ucqarların bu separatçı xadimlərinin daxili mahiyyəti anlaşılandır. Ümumi mənafe üçün işləməkdə aciz olan bu xadimlər məhəllə rəhbəri olmaq istəyindədirlər – onlar Çeboksar və Tetyuşı Robespyerləridirlər... Həmin şəxslərin şən-şöhrət düşkünü olması ucbatından ümumi işə dəyən ziyan hüdudsuzdur. Lakin düşünürük ki, xalq kütlələrinin sağlam instinkti onları müsəlman demokratiyasının birləşməsinə nəzərdə tutan fəaliyyət məcrasına yönəldəcək. Əks halda Rusiya müsəlmanlarını rüsvayçılıq və məhv olmaq təhlükəsi gözləyir".¹¹⁹ Lakin Kazan qurultayında unitaristlər "tayfa millətçiləri" üzərində yalnız "Pirr qələbəsi" qazanmış oldular. Belə ki, həyat çox tezliklə onların niyyətlərinin əsassızlığını sübut etmiş oldu.

Taleyin istehzasına görə, milli-mədəni muxtariyyət ideyasının Ə. Salikov da daxil olmaqla ən ardıcıl tərəfdarları belə Kazandakı qurultaydan cəmi bir neçə ay sonra həyatın reallıqları qarşısında yanlış yolda olduqlarını etiraf edib, Rusiyanın federallaşması uğrunda mübarizəyə qoşulmalı oldular.

1918-ci il yanvarın 5-də Ümumrusiya Müəssislər Məclisinin iclasında lideri olduğu "Müsəlman sosialist fraksiyasının bəyannaməsi" ilə çıxış edən Ə. Salikov göstərirdi ki, "Xalq Komissarları Soveti Rusiya xalqlarının azad inkişafını təmin etməkdə tam gücsüzlüyünü nümayiş etdirdiyinə görə, Rusiya federativ respublika elan olunmalı və həm artıq yaradılmış, həm də təşəkkül

¹¹⁹ С.М. Исхаков. Российские мусульмане и революция (весна 1917 – лето 1918 гг.). М., 2004, с. 242.

prosesində olan “Volqaboyu”, “Cənubi Ural”, “Türküstan” və digər ştatlar Müəssislər Məclisi tərəfindən tanınmalıdır”.¹²⁰

RSFSR milli işlər komissarı İ. Stalinin 22 may 1918-ci il tarixli dekret ilə Ümumrusiya müsəlman şurası buraxıldıqdan sonra Qafqaza dönmə Ə. Salikov Dağlılar Respublikasının rəhbərlərindən birinə çevrilir. O, rus müstəlakçılığına qarşı Şimali Qafqaz xalqlarının silahlı mübarizəsinin təşkilində fəal iştirak edir. Ə. Salikov bir müddət hətta Şimali Qafqaz və Dağıstan Müdafiə Şurasına başçılıq edir. Həmin qurumun rəhbəri kimi o, 1919-cu ildə dağlıların Denikinə qarşı üsyanına rəhbərlik etmək üçün Tiflisdən Dağıstana göndərilir.

Bütün bu deyilənlər sübut edir ki, M.Ə. Rəsulzadə Rusiyanın müsəlman xalqları arasında millət quruculuğu proseslərinin inkişafının strateji istiqamətini düzgün müəyyənləşdirməklə yanaşı, öz ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə həmin prosesləri əsaslı şəkildə sürətləndirmiş oldu. Məhz onun söyləri nəticəsində Rusiya müsəlmanlarının Moskva qurultayında vahid müsəlman milləti ideyası deyil, ölkənin müxtəlif müsəlman və türk xalqlarının ayrı-ayrı müstəqil millətlər kimi formalaşması layihəsi qalib gəldi.

Bu baxımdan M.Ə. Rəsulzadə ilk dəfə olaraq nəinki Azərbaycan millətinin özgünlüyü ideyasını irəli sürüb onu nəzəri cəhətdən əsaslandırdı və Azərbaycan millət-dövlətinin yaradılması layihəsinin banisi oldu, o, həm də ümumrusiya miqyasındakı fəaliyyətilə Rusiyanın digər müsəlman və türk xalqları arasında millət quruculuğu proseslərinin inkişafına təkan vermiş oldu.

Həmin andan etibarən M.Ə. Rəsulzadə faktiki olaraq ümumrusiya miqyaslı siyasi xadimə çevrilmiş oldu. Məşhur tatar ziyalılardan olan Abdulla Taymas sonralar yazırdı ki, M.Ə. Rəsulzadənin I Ümumrusiya qurultayındakı parlaq çıxışı nümayəndələrə böyük təsir etmiş oldu. A. Taymasın sözlərinə görə həmin çıxış sayəsində Məmməd Əmini “bütün Rusiya türklüyü tanımış, artıq o,

sadəcə Azərbaycan türkcülüyünün deyil, bütün Rusiya türkcülüyünün əzizi olmuşdur”.¹²¹

Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, M.Ə. Rəsulzadə təkcə nəzəriyyəçi deyildi, o, Azərbaycan türklərinin milli dövlətçiliyinin yaranması və inkişafına əvəzsiz töhfələr vermiş praktik idi. Hətta onun N. Nərimanov kimi barışmaz opponentləri belə etiraf edirdilər ki, Azərbaycan istiqlalı ideyası M.Ə. Rəsulzadənin lideri olduğu “Müsavət” partiyası ilə assosiasiya olunur.¹²²

Beləliklə, M.Ə. Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, “İstanbul yurduqları bu şüarları (türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək) nəzəri şəkildə yaymaqda ikən, Azərbaycan türkləri bunu siyasi bir fəlsəfə kimi qəbul edərək qurduqları milli siyasi partiyanın (“Müsavət” nəzərdə tutulur – A.B.) prinsipi elan etdilər. Həmin siyasi məsləkin qənaətinə görə, bəşəriyyət millətlərin sayı qədər hökumətlərə bölünərək, daha sonra Dünya Federasiyası yaratmalı idi”.¹²³ M.Ə. Rəsulzadənin siyasi-ideoloji sahədəki novatorluğu ondadır ki, o, türkcülük ideyalarına əsaslanaraq azərbaycançılığın – Azərbaycan milli dövlətinin yaradılması layihəsinin bitkin və ardıcıl konseptual sistemini işləyib hazırlamış oldu. Həmin ideyanın praktikada reallaşması uğrunda mübarizə isə M.Ə. Rəsulzadənin bütün sonrakı siyasi fəaliyyətinin əsas məzmunu təşkil edir.

¹²¹ Ş. Qurbanov. Cəmaləddin Əfqanı və türk dünyası. Bakı, 1996, s. 153.

¹²² H. Nərimanov. Избранные произведения. Баку, 1989, т.2, с.499.

¹²³ M.Ə. Rəsulzadə. Əsrimizin Səyavuşu, s. 36.

¹²⁰ Всероссийское Учредительное Собрание. М., 1930, с.58.

Fəsil II

MİLLİ İSTİQLAL UĞRUNDA MÜBARİZƏ MƏRHƏLƏSİNDƏ (1917–1920)

*Concordia parvae res crescunt,
discordia maxime dilabuntur.*

*Həmrəylik şəraitində kiçik dövlətlər də inkişaf edir,
İxtilafın nəticəsində isə hətta böyükələr də dağılır.*

Salyusti

§ 1. Müstəqillik yolunda (iyun 1917-ci il – may 1918-ci il)

Azərbaycançılıq konsepsiyasının işlənib hazırlanması milli dövlətçiliyin yaradılması yolunda atılan yalnız ilk addım idi. M.Ə. Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycan siyasi elitası həmin konsepsiyada öz əksini tapmış vəzifələrin gerçəkləşməsi məqsədilə xalq kütlələrinin səfərbər olunması problemini həll etməliydilər. Azərbaycanlı əhalinin böyük əksəriyyətinin siyasi şüurunun aşağı səviyyədə olması, eləcə də regionda fəaliyyət göstərən siyasi güclərin Azərbaycanın milli-ərazi muxtariyyəti ideyasına düşmən münasibətini nəzərə alsaq, bu vəzifənin yerinə yetirilməsi heç də asan məsələ deyildi. Bütün rus və erməni siyasi partiyaları ilə yanaşı olaraq, Azərbaycanın sol və islam təmayüllü siyasi təşkilatları da həmin ideyaya, yumşaq desək, mənfi münasibət bəsləyirdilər.

Bu mənada M.Ə. Rəsulzadə gözəl anlayırdı ki, Fevral inqilabından sonra irəli sürülmüş milli-ərazi muxtariyyəti ideyasını

Azərbaycan əhalisi və siyasi qüvvələri arasında populyarlaşdırmaq üçün hələ xeyli iş görmək lazım gələcək. Məhz həmin məqsədin həyata keçirilməsi bütün ölkə ərazisini əhatə edən geniş yerli özəklər şəbəkəsinə malik olan güclü siyasi təşkilatın yaranması zərurətini ortaya qoyurdu. Yalnız belə bir təşkilat xalq kütlələrini səfərbər edərək, onları milli dövlətçilik ideyalarının gerçəkləşməsi məqsədilə öz arxasınca apara bilərdi. 1917-ci ilin yaz və yay aylarında M.Ə. Rəsulzadə bütün səylərini Azərbaycanda milli hərəkata təkbaşına rəhbərlik etmək iqtidarında olan belə bir siyasi təşkilatın formalaşdırılmasına yönəltdi.

Qeyd etməliyik ki, Fevral inqilabından sonrakı ilk aylarda Azərbaycanın milli-ərazi muxtariyyəti ideyasını yalnız iki siyasi təşkilat – “Müsavət” və Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyaları dəstəkləyirdilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, M.Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi “Müsavət” partiyası bu zaman hələ təzəcə gizli iş şəraitindən çıxmışdı və ciddi konspirasiya olunmuş kiçik qrupdan kütləvi siyasi təşkilata keçid mərhələsində idi. 1917-ci il martın sonunda Nəsim bəy Yusifbəyovun rəhbərliyi ilə Gəncədə yaradılmış Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyası isə hələ təşkilatlanma dövrünü yaşayırdı. Bu səbəbdən də, 1917-ci ilin yazında nə “Müsavət”, nə də Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyaları hələ Azərbaycanda milli hərəkata təkbaşına rəhbərlik etmək gücündə deyildilər.

Bu baxımdan tamamilə təbiidir ki, Azərbaycan ictimaiyyətinin müxtəlif dairələri milli qüvvələrin konsolidasiyası məqsədilə pərakəndə fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı siyasi qüvvələri vahid bir əlaqələndirici qurumda birləşdirməyə çalışırdılar. Belə bir konsolidasiyanın zəruriliyi Azərbaycan milli hərəkətinin inkişaf xüsusiyyətlərindən irəli gəlirdi. Belə ki, Azərbaycan milli hərəkəti, məsələn, Polşa, Ukrayna və Baltik ölkələri ilə müqayisədə təşkilatı cəhətdən xeyli zəif idi. Həmin qüsuru isə yalnız milli istiqlal uğrunda çarpışan Azərbaycan siyasi qüvvələrinin bircə həmrəy fəaliyyəti ilə kompensasiya etmək olardı.

Azərbaycanın milli-demokratik qüvvələrinin bu istiqamətdəki səylərinin nəticəsi olaraq 1917-ci il martın 29-da Bakı müsəlman ictimai təşkilatlarının Müvəqqəti Komitəsi yaradıldı. M.H. Hacınski həmin qurumun rəhbəri, M.Ə. Rəsulzadə isə onun müavini seçildi.¹ Komitənin əhaliyə müraciətində deyilirdi: "Geniş müsəlman kütlələrini yaşanan dövrün tarixi əhəmiyyətilə tanış etmək, milli-siyasi idealları müəyyənləşdirmək və populyarlaşdırmaq üçün müsəlmanların bütün ictimai qüvvələrini müvafiq təşkilatların yaradılması yolu ilə birləşdirmək məqsədilə Bakı müsəlman ictimai təşkilatlarının Şurası yaradılıb ki, o da öz sıralarından "Bakı müsəlman ictimai təşkilatları Komitəsi" adlanan Müvəqqəti Komitəni seçib".² Müvəqqəti Komitə Azərbaycan türklərini "şəxsi inciklik və fikir ayrılıqlarını bir kənara qoyaraq, milli-siyasi şüarlar ətrafında birləşməyə" çağırırdı.³

Müvəqqəti Komitənin yaranması yerlərdə milli komitələrin formalaşması prosesini sürətləndirmiş oldu. Azərbaycanın milli-siyasi təşkilatlarının hələ zəif və təcrübəsiz olduğu 1917-ci ilin fevral hadisələrindən sonrakı ilk aylarda həmin qurumlar xalq kütlələrinin toparlanması və maarifləndirilməsi, eləcə də Bakıda I Ümumqafqaz müsəlmanlar qurultayının hazırlanması və keçirilməsi istiqamətində səmərəli fəaliyyət göstərmiş oldular. Məhz həmin qurultayda Azərbaycan milli hərəkatının ilk siyasi proqramı qəbul edildi.

1917-ci ilin aprelində keçirilmiş I Ümumqafqaz müsəlmanlar qurultayında Müvəqqəti Komitəni yenidən qurub, onu bütün Cənubi Qafqaz üçün vahid Müsəlman Milli Şurasına çevirmək qərar alındı. Bundan məqsəd "qurultayın müəyyənləşdirdiyi milli-siyasi vəzifələrin həyata keçirilməsində rəhbər rolunu öz üzərinə götürə biləcək nüfuzlu milli-siyasi qurumun yaradılması və azadlıq,

cümhuriyyət, demokratiya və federasiya ideyalarının xalq içərisində geniş təbliği idi".⁴

Müvəqqəti Komitənin Müsəlman Milli Şurasına çevrilməsi 1917-ci ilin yayında onun tərkibinin Azərbaycan türklərinin müxtəlif milli partiyalarının, ictimai, mədəni-maarifçilik və xeyriyyə təşkilatlarının nümayəndələri hesabına genişləndirilməsi yolu ilə həyata keçirildi. Müsəlman Milli Şurasının rəhbər orqanları Komitə və İcraiyyə bürosu idi. 1917-ci il iyulun 12-də Ə.M. Topçubaşov Komitənin sədri, M.Ə. Rəsulzadə və M.H. Hacınski isə onun müavirləri seçildilər.⁵

Milli-ərazi muxtariyyəti formasında Azərbaycan dövlətçiliyinin yaranması uğrunda mübarizə aparan siyasi qüvvələrin konsolidasiyası baxımından 1917-ci ilin yayının ən mühüm hadisəsi, heç şübhəsiz ki, "Müsavət"la Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyasının vahid bir təşkilatda birləşməsidir. Mübaliğəsiz demək olar ki, həmin hadisə Azərbaycan milli hərəkatının gələcək inkişafının əsas istiqamətini müəyyənləşdirmiş oldu.

Əlbəttə ki, ilk növbədə, "Müsavət"la Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyasının siyasi proqram və ideologiyaları arasındakı oxşarlıq bu iki təşkilatın birləşməsi üçün möhkəm təməl rolunu oynadı. Lakin dünyanın, eləcə də Azərbaycanın müasir tarixindən çoxsaylı nümunələr göstərmək olar ki, tamamilə eyni məqsədlərə və ideoloji baxışlara əsaslanan siyasi təşkilatlar çox vaxt öz liderlərinin ambisiyaları ucbatından bəzi qarşılaşmalarla çevrilirlər.

Öz ambisiyalarını hər şeydən uca tutan belə başabəla liderlərdən fərqli olaraq, "Müsavət" və Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyalarının rəhbərləri - M.Ə. Rəsulzadə ilə N. Yusifbəyov iki təşkilatın birləşməsində həlledici rol oynadılar. Bununla da, bu iki təkrarsız şəxsiyyət milli maraqların onlar üçün şəxsi ambisiyalar və

¹ Каспий, 1917, 31 марта.

² Каспий, 1917, 6 апреля.

³ С.Беленький и А.Манвелов. Революция 1917 года в Азербайджане (хроника событий). Баку, 1927, с.33.

⁴ С.Беленький и А.Манвелов. Революция 1917 года в Азербайджане (хроника событий), с.70.

⁵ А.Балаев. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. Баку, 1998, с.83.

siyasi mənfəətlərdən qat-qat üstün olduğunu real praktikada sübut etmiş oldular. Onlar bütün siyasi fəaliyyətləri ərzində həmin prinsiplərə sonadək sadıq qaldılar.

Bu iki prinsiplial və təmənnasız siyasətçini – M.Ə. Rəsulzadə ilə N. Yusifbəyovu təkcə Azərbaycanın gələcəyinə münasibətdə oxşar baxışlar və o dövrün bir çox siyasi problemlərinə eyni yanaşma deyil, həm də möhkəm şəxsi dostluq əlaqələri birləşdirirdi. Azərbaycan türklərinin milli istiqlalı üçün hər cür qurbanlara getməyə hazır olan bu iki Azərbaycan liderinin həmin keyfiyyətləri sonralar ölkəni qaçılmaz görünən fəlakətlərdən dəfələrlə xilas etdi. Xatırlamaq kifayətdir ki, 1918-ci ilin iyun böhranı günlərində xeyli dərəcədə M.Ə. Rəsulzadə və N. Yusifbəyovun Azərbaycan müstəqilliyinin müdafiəsində göstərdikləri qətiyyət və möhkəmlik sayəsində Azərbaycanı Türkiyənin tərkibinə qatmağa can atan bəzi siyasi qüvvələrin planlarının qarşısını almaq mümkün oldu.

Düşünürük ki, N. Yusifbəyovun insani keyfiyyətlərini Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş naziri postunu tutarkən atasının ona yazdığı məktub daha yaxşı səciyyələndirir. Belə ki, N. Yusifbəyov hələ gənc yaşlarından Gəncədə fəaliyyət göstərən xeyriyyə və maarifçilik təşkilatlarının işində yaxından iştirak edərək, maaşının xeyli hissəsini həmin məqsədlərə sərf edirdi. Baxmayaraq ki, o özü çox vaxt ciddi maddi sıxıntılarla üzləşməli olurdu.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra da, yüksək dövlət vəzifələrində çalışan N. Yusifbəyov xeyriyyəçilik fəaliyyətini davam etdirirdi. Öz etirafına görə, aldığı əmək haqqı xeyriyyəçilik məqsədlərinə kifayət qədər vəsait ayırmağa imkan vermədiyindən tez-tez mənəvi sıxıntı hissi keçirirmiş. Halbuki, atasına verdiyi vədə baxmayaraq, hətta ölkənin baş naziri olarkən belə doğma Gəncə yaxınlığında yerləşən şəxsi bağının təmiri üçün lazım olan vəsaiti heç cür toplaya bilmirdi. Bu səbəbdən də atasına müraciət edərək, ondan öz vəsaiti hesabına həmin bağı qamışla çəpərləməyi xahiş etmişdi. Cavabında isə atasının belə bir məzmununda məktu-

bunu almışdı: “Əziz oğlum, çox səbr etdim, amma yazacam. Sıxıntı çəkərək, borc altına girərək səni yüksək təhsillə təmin edə bildim. Artıq təhsilini qurtarıb gəldin, şəhərin ərzaq işləri üzrə rəisi oldun. Sənə yenə mən baxdım. Məndən yalnız pul istədin. Sonra Tiflisə gedərək Seymin maarif naziri oldun. Aldığın maaş ilə dolanmadın. Bir neçə dəfə pul istədin, göndərdim. Sonra Azərbaycanın istiqlalını elan etdin. Cümhuriyyətimizin maarif naziri oldun. Paytaxtımız Bakıda çalışdın. Yenə də maaşın xərclərini ödəmədi. Məndən pul istədin. Həmişə göndərirdim. Mənə aid olan torpağın bir parçasını satmışdım. Həmin pullardan göndərdim. Bu gün isə baş nazirsən, dövlət rəisisən, yəni ölkəmizin padşahı olusan. Yenə bağının qamışını mən alım?”⁶

“Müsavat” və Ədəmi-mərkəziyyət partiyasının vahid bir siyasi təşkilatda birləşməsi barədə ilkin razılışma M.Ə. Rəsulzadə ilə N. Yusifbəyov arasında hələ 1917-ci ilin aprelində Bakıda keçirilmiş Qafqaz müsəlmanları qurultayının gedişində əldə olunmuşdu. Az sonra Moskvada toplanmış I Ümumrusiya müsəlmanlar qurultayında (1–11 may 1917-ci il) müzakirə olunan bütün əsas məsələlərdə M.Ə. Rəsulzadə ilə N. Yusifbəyov eynü mövqedən çıxış etmələri bu prosesi daha da sürətləndirdi.

“Müsavat”la Ədəmi-mərkəziyyət partiyasının birləşməsi 1917-ci il iyunun 20-də rəsmiləşdirildi. Yeni siyasi təşkilat Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Müsavat Partiyası adlandırıldı. Birləşmiş partiyanın yenidən formalaşdırılan Mərkəzi Komitəsinin tərkibinə müsavatçılardan M.Ə. Rəsulzadə, M.H. Hacınski, M. Vəkilov, X. Rəfibəyov, Ədəmi-Mərkəziyyətdən isə N. Yusifbəyov, Ş. Rüstəmbəyov, H. Ağayev və M.M. Axundov daxil oldular.⁷

Federalizm prinsipinin milli hərəkatın məqsədləri ilə üzvi surətdə əlaqələndirilməsi birləşmiş partiyanın siyasi proqramının ən

⁶ N. Şeyxzamanlı. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı, 1997. s. 112-113.

⁷ N. Keykurun. Türk Ademi Merkeziet Firkasının faaliyeti ve Müsavat Partisiyle birləşməsi // Müsavat Bülteni, Berlin, 1962, № 4. s.21.

səciyyəvi xüsusiyyəti idi. Məhz federalizm ideyası, özü də dini deyil, milli zəmində federalizm partiyasının siyasi doktrinasının təməl daşını təşkil edirdi.

“Müsavat”la Ədəmi-mərkəziyyət partiyasının birləşməsi Azərbaycan milli hərəkatına təkbaşına rəhbərlik etmək iqtidarında olan güclü ümummilli siyasi təşkilatın meydana çıxması demək idi. Həmin fakt birləşmiş “Müsavat” partiyasının iştirak etdiyi elə ilk seçkilərdə təsdiqləndi. Belə ki, 1917-ci il oktyabrın 22-də Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərin nəticələri “Müsavat”ın şəhərin azərbaycanlı əhalisi arasında böyük nüfuza malik olduğunu nümayiş etdirdi. Həmin seçkilərdə “Müsavat” – 9617, eserlər – 6305, daşnaklar – 5288, bolşeviklər – 3823 və menşeviklər – 687 səs topladılar.⁸

Göründüyü kimi, hətta çoxmillətli Bakıda belə “Müsavat” digər partiyaları xeyli qabaqlayaraq səslərin 40%-ə qədərini toplaya bildi. Bu nəticə Bakıdakı siyasi güclər arasındakı real qüvvələr nisbətini əks etdirirdi. Partiyanın Azərbaycan bölgələrində də xeyli nüfuza malik olduğunu nəzərə alsaq, tam əminliklə demək olar ki, 1917-ci ilin payızında “Müsavat” artıq milli hərəkatın siyasi avanqardına çevrilmişdi.

“Müsavat”ın oktyabr seçkilərindəki qələbəsi bolşeviklərin ciddi narahatlığına səbəb olmaya bilməzdi. Çünki hadisələrin bu istiqamətdə inkişafı həm Bakı, həm də bütövlükdə Azərbaycanda siyasi situasiyanın köklü şəkildə dəyişməsinə gətirib çıxara bilərdi ki, bu da bolşeviklər üçün arzuolunmaz idi. Buna görə də seçkilərin nəticələrinin açıqlanmasının artıq ertəsi günü bolşeviklər partiyasının Bakı komitəsi onları etibarsız elan etdi. Belə bir qərarın verilməsini bolşeviklər seçkilərin gedişində milli qüvvələrin guya qanun pozuntularına yol verməsilə izah etməyə cəhd göstərdilər.⁹ Lakin gətirilən dəlillər o dərəcədə gülünc idi ki, hətta “Müsavat”ın

⁸ Каспий, 1917, 25 октября.

⁹ А. Балаев. Азербайджанское национальное движение в 1917–1918 гг., с. 94.

barışmaz rəqibləri olan eser və menşeviklər belə həmin məsələdə bolşevikləri dəstəkləməkdən imtina etdilər.

Məsələnin Bakı Sovetinin geniş iclasında müzakirəsi zamanı çıxış edən M.Ə. Rəsulzadə bolşeviklərin bütün bu uydurma ittihamlarını qətiyyətlə rədd edərək əmin olduğunu bildirdi ki, “türk fəhlələri arasında möhkəm təşkilata və güclü nüfuza malik olan “Müsavat” partiyası yeni seçkilərdə, oktyabr seçkilərilə müqayisədə, daha böyük səs çoxluğu əldə edəcək”.¹⁰

Bolşeviklərin “Müsavat”a belə düşmən münasibəti onların Azərbaycanın milli qüvvələrinə qarşı yeritdikləri ayrı-seçkilik siyasətinin mahiyyətindən irəli gəlirdi. Belə ki, Bakı Sovetində rəhbər vəzifələri ələ keçirmiş bolşeviklər Azərbaycanın demokratik qüvvələrini, ilk növbədə, “Müsavat”ı siyasi proseslərdən tamamilə təcrid etmək xətti götürmüşdülər. Bu işə, son nəticədə, çox fəlakətli nəticələrə gətirib çıxardı. Hərçənd ki, digər siyasi qüvvələr – eserlər və menşeviklər də “Müsavat”a qarşı eyni dərəcədə dözsümsüzlük nümayiş etdirirdilər. Daşnakların “Müsavat”a düşmən münasibətindən isə danışmağa belə dəyməz.

“Müsavat”a qarşı belə münasibətin səbəbləri aydın idi. Siyasi arenada “Müsavat”ın nüfuzunun durmadan artması müsavatçıları regionda özlərinin ən ciddi rəqibi hesab edən həmin partiyaların açıq qışqanlığına səbəb olurdu. “Müsavat”ın 1917-ci il oktyabrın 25-dən 31-dək Bakıda keçirilmiş I qurultayının qərarları həmin ziddiyyətlərin daha da kəskinləşməsinə gətirib çıxardı. “Müsavat”ın gələcək siyasi mübarizədə taktika və strategiyasını müəyyənləşdirmiş, partiyanın yeni proqramını qəbul etmiş qurultayın qərarları, mahiyyət etibarilə, Azərbaycanın ərəzi muxtariyyəti ideyasını heç cür həzm etmək istəməyən qüvvələrə meydan oxumaq demək idi.

M.Ə. Rəsulzadə qurultaydakı giriş nitqinə türk xalqlarının və bütövlükdə, müsəlman Şərqi qinin o zamankı vəziyyətinin təhlili ilə

¹⁰ С. Беленький и А. Манвелов. Революция 1917 года в Азербайджане (хроника событий), с.193.

başladı. O, türk xalqlarının mədəni və siyasi geriliyinin səbəbini onlarda "milli amal və məfkurənin olmaması" ilə izah edirdi. Çıxışında o, qeyd edirdi ki, "əgər cəmiyyət, millət və hətta ayrıca bir insanda belə müəyyən məqsəd, arzu və ideyalar olmasa, onlar irəliyə doğru inkişaf edə bilməzlər. Deməli, əgər xalqın milli ideyası yoxdursa, o milli qüvvə kimi formalaşa bilməz".¹¹

Bu mənada M.Ə. Rəsulzadə milli məfkurə əsasında partiyanın "fəhlələri, kəndliləri və Azərbaycan türklərinin mütərəqqi siniflərini öz ətrafına toplayıb, təşkil etməsini" "Müsavət"ın ən böyük nailiyyəti hesab edirdi. Əldə olunmuş uğurları qeyd etməklə bərabər, M.Ə. Rəsulzadə öz silahdaşlarını milli amallar uğrunda uzun və çətin mübarizəyə hazır olmağa çağırırdı. O, vurğulayırdı ki, "belə böyük və mürəkkəb məsələlər günlər və ya aylar ərzində həll olunmur və hətta tərəqqi etmiş mədəni xalqlarda belə azadlıq uğrunda mübarizə illərlə davam etmişdir". Buna baxmayaraq, M.Ə. Rəsulzadə əmin olduğunu bildirdi ki, "partiya güclü təşkilat yaradaraq, öz yolundan sarpmadan məqsədlərinə çatacaq".¹²

M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan türklərinin "müstəqil yaşamaq" haqqının olduğunu bir daha təsdiqləməklə bərabər, həm də xüsusi qeyd edirdi ki, partiyanın məqsədləri digər xalqlara qarşı yönəlməyib: "Biz öz milli amallarımıza doğru gedirik, lakin arzumuz heç də başqa millətlər üzərində hökmranlıq etmək və ya onları əzmək deyil. Digər millətlərlə birlikdə sakit və xoşbəxt yaşamaq, dünya birliyinin bərabər hüquqlu üzvü olmaq, mədəni və inkişaf etmiş millətə çevrilmək bizim idealımızdır".¹³ O, öz çıxışını sonralar siyasi mübarizədə partiyanın əsas şüarına çevrilmiş məşhur – "insanlara azadlıq, millətlərə hürriyyət!"¹⁴ şüarı ilə bitirdi.

Qurultayın gündəliyində duran əsas məsələ "Müsavət"ın yeni proqramının qəbulu idi. Həmin sənəddə milli hərəkətin artıq keç-

diyi yola yekun vurulur və yeni siyasi mübarizə mərhələsində partiyanın vəzifələri müəyyənləşdirilirdi.

Əsas müddəaları M.Ə. Rəsulzadə tərəfindən yazılmış yeni partiya proqramının özəyini ölkənin dövlət quruluşuna həsr olunmuş bölmə təşkil edirdi. Həmin bölmədə göstərilir ki, "...ən müvafiq və ən təbii dövlət milli dövlətdir, çünki milli istiqlal və ya muxtariyyətə malik olmayan bir millət hürriyyət və mədəniyyətini hifz edə bilməz".¹⁵

Mahiyyət etibarı ilə partiyanın yeni proqramı milli-məhəlli muxtariyyət əsasları üzərində Rusiya dövlətinin nəhəng yenidənqurma layihəsi idi. Qurultayda çıxış edən M.Ə. Rəsulzadə vurğulayırdı ki, müəyyən ərazidə kompakt şəkildə məskunlaşmış xalqlar milli-məhəlli muxtariyyət hüququna malikdirlər. Partiya Azərbaycan, Türkünstan, Qırğızstan və Başqırdıstana məhəlli muxtariyyət verilməsini tələb etməklə yanaşı, "türk olmayan digər dindaşlara da muxtariyyət hüququnun verilməsinə hər vaxtlə yardım göstərməyi özünün müqəddəs vəzifəsi hesab edirdi".¹⁶

Partiyanın milli-ərazi muxtariyyətinə nail olmaq istəyi sovet tarixşünaslığında "Müsavət"ın Azərbaycanı demokratik proseslərdən təcrid edərək, ölkədə orta əsrlərə xas olan feodal-despotik rejim bərqərar etmək cəhdi kimi qiymətləndirilirdi. Lakin partiyanın birinci qurultayında qəbul olunmuş proqram sənədlərinin məzmunu sübut edir ki, muxtariyyət əldə olunması "Müsavət" üçün son məqsəd deyil, cəmiyyətdə geniş demokratik və vətəndaşlıq azadlıqlarını bərqərar etmək vasitəsi idi. Belə ki, partiya dövlət tərəfindən təminat verilmiş və konstitusiyada təsbit olunmuş söz, vicdan, təşkilat, yığıncaq və tətill azadlıqlarının, şəxsiyyət və mülkiyyətin toxunulmazlıq hüququnun tərəfdarı kimi çıxış edirdi. "Müsavət" həmçinin

¹¹ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivı (ARDA), f. 894, s. 10, i. 60, v. 2.

¹² ARDA, f. 894, s. 10, i. 60, v. 3.

¹³ Yenə orada, v. 1.

¹⁴ Yenə orada.

¹⁵ A. Balayev. Азербайджанское национально-демократическое движение. 1917–1920 гг., Баку, 1990, с.74.

¹⁶ A. Balayev. Азербайджанское национально-демократическое движение. 1917–1920 гг., с.76.

“din, məzhəb və milli mənsubiyyətindən, cinsindən və siyasi görüşlərindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi” prinsipini elan edirdi.¹⁷

“Müsavət”ın yeni proqramı hakimiyyət bölgüsü və məhkəmənin müstəqilliyi prinsiplərini bəyan edirdi. Sənəddə vurğulanırdı ki, məhkəmələr yalnız qanuna tabedirlər və icraedici hakimiyyətin məhkəmədəki işlərin gedişinə hər hansı formada müdaxiləsi yol-verilməzdir və qanunla cəzalandırılır. Səlahiyyətli məhkəmə orqanlarının qərarı olmadan heç bir vətəndaş cəzalandırıla bilməz.¹⁸

“Müsavət” liderlərinin antirus əhval-ruhiyyədə ittiham olunmasının da heç bir əsası yoxdur. “Müsavət”ın I qurultayının açılışındakı giriş nitqində M.Ə. Rəsulzadə xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, “Rusiyada yaşayan türklərə azadlığı rus inqilabı gətirmişdir”. Məhz onun təklifi ilə qurultay iştirakçıları həmin “inqilabın qurbanlarının xatirasını ayağa qalxaraq bir dəqiqəlik sükutla yad etmişdilər”.¹⁹ M.Ə. Rəsulzadənin Rusiyaya münasibətini, fikrimizcə, onun aşağıdakı fikirləri daha yaxşı əks etdirir: “Bizim rus xalqına qarşı heç bir kin və ədavətimiz yoxdur. Əksinə, bizim qəlbimiz ona qarşı ən xoş arzularla doludur. Bununla yanaşı, biz həqiqətən də rus imperializminin düşmənləriyik. Çünki zor və istila gücünə bizi özünə tabe etmiş rus imperializmi həyatımızı istədiyimiz kimi qurmağa, mədəniyyətimizi arzuladığımız şəkildə inkişaf etdirməyə imkan vermir”.²⁰

Partiya proqramında öz əksini tapmış demokratik islahatları çox mürəkkəb bir şəraitdə reallaşdırmaq lazım gəlirdi. Yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, Azərbaycan islam dünyasının bir parçası idi və demokratik ideyaları, onların təşəkkül tapdığı Qərbi Avropa ilə müqayisədə tam fərqli bir sosial mühitdə gerçəkləşdirmək lazım

gəlirdi. Bu isə M.Ə. Rəsulzadə və onun silahdaşlarının işini xeyli çətinləşdirirdi, çünki Avropada yaranmış ideyaları klerikal-dini düşüncə tərzinin hələ də güclü mövqelərə malik olduğu özünəməxsus bir şəraitdə tətbiq etmək lazım gəlirdi.

İslam ehkamları Azərbaycan cəmiyyətinin istisnasız olaraq bütün sahələrinə nüfuz etmişdi. Tanınmış tədqiqatçı M. Quboqlu haqlı olaraq vurğulayır ki, əgər bütün qanunlar Quranla müəyyən-ləşirsə, onda bu ehkam innovasiyalar və sositumun inkişafı üçün tormoza çevrilir. Modernləşmə və ya islahatların heç olmasa qismən gerçəkləşməsi üçün həmin islami dəyərlər sistemi dağıdılmalı idi.²¹ Belə bir vəziyyətdə yalnız həmin ehkamların və deməli, dini identikliyin toxunulmazlığının aradan qaldırılması Azərbaycan cəmiyyətinin modernləşməsinə yol açardı.

Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, M.Ə. Rəsulzadə dünyəvilik ideyalarının ardıcıl tərəfdarı idi. O, dini ayinlərin yerinə yetirilməsi istisna olmaqla, ictimai həyatın bütün digər sahələrində ruhanilərin fəaliyyətinin tamamilə dayandırılması və yaxud, ən azı, maksimum məhdudlaşdırılmasını təklif edirdi. Bu mənada onun “Müsavət”ın I qurultayındakı çıxışı çox səciyyəvidir. Həmin nitqində o, qətiyyətlə bildirirdi: “Məscidə daxil olan şəxs siyasəti, partiyayı, ideyanı unutmalı və ancaq Allaha dua etməlidir. Ümumiyyətlə, ruhanilər siyasətlə məşğul olmamalı və siyasi mübarizədə məscid bitərəf qalmalıdır”.²²

Dünyəvi dövlət modelinin möhkəm əqidəli tərəfdarı olan M.Ə. Rəsulzadə təkidi ilə partiya proqramına xüsusi bənd əlavə olundu. Həmin bənddə deyilirdi: “Hökumət din və məzhəblərdən heç birini digərlərindən üstün tutub, onu himayə və mühafizə edə bilməz”.²³ Bununla da, sonradan Azərbaycan Cümhuriyyətində həyata keçirilmiş dinin dövlətdən ayrılması prinsipinin əsası qoyulmuş oldu.

¹⁷ Yənə orada, s. 77.

¹⁸ Yənə orada, s. 80.

¹⁹ ARDA, f. 894, s. 10, i. 60, v. 1.

²⁰ M.Ə. Rəsulzadə. О пантуранизме. В связи с кавказской проблемой, с.22.

²¹ М.Н. Губогло. Идентификация идентичности. Этносоциологические очерки, с.284.

²² ARDA, f. 894, s. 10, i. 60, v. 12.

²³ А. Балаев. Азербайджанское национально-демократическое движение. 1917–1920 гг., с.77.

Qurultayın yekunları göstərir ki, əsas müddəaları M.Ə. Rəsulzadə tərəfindən işlənib hazırlanmış azərbaycançılıq konsepsiyası rəsmi şəkildə "Müsavət"ın siyasi doktrinası qismində təsdiqlənmiş oldu. Bütövlükdə isə, "Müsavət" partiyasının proqramı "Şərqdəki milli qurtuluş ideyaları ilə Qərbin kültür və demokratik cərəyanlarının təbii sintezindən ibarət idi".²⁴

Ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanaraq və doğma xalqının tarixi-mədəni ənənələrini nəzərə almaqla M.Ə. Rəsulzadə milli inkişafın bitkin konsepsiyasını işləyib hazırladı. Həmin konsepsiya Azərbaycan türklərinin son nəticədə dünyanın inkişaf etmiş xalqlarının sırasına daxil olmasına gətirib çıxarmalı idi. "Müsavət" proqramında təsbit olunmuş azərbaycançılıq konsepsiyasının özəyində məhz bu məqsəd dururdu.

M.Ə. Rəsulzadə qurultayda rəsmi olaraq Türk ədəmi-mərkəziyyət "Müsavət" partiyasının sədri seçildi. Qurultay nümayəndələri M.Ə. Rəsulzadənin başçılığı altında formalaşdırılmış partiyanın yeni Mərkəzi Komitəsinə "Azərbaycanın milli-ərazi müxtariyyətinin praktikada həyata keçirilməsi istiqamətində tədbirlər görməyi" həvalə etdi. Bu məqsədlə partiya rəhbərliyinə tövsiyə olundu ki, Azərbaycan Müəssislər Məclisinin çağırılması məsələsini Mərkəzi Müsəlman Komitəsi qarşısında qaldırsın və həmin problemin tezliklə həllində israr etsin.²⁵

Bu qərar bolşeviklərə açıq-aşkar meydan oxumaq demək idi. Çünki xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ barədə bütün deklarativ bəyanatlarına baxmayaraq, bolşeviklər real praktikada Rusiyada mərkəzləşdirilmiş dövlətin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş siyasət yeridirdilər. Bununla əlaqədar bəzi müəlliflərin iftira xarakterli iddialarının üzərindən də sükutla keçmək olmaz. Onlar iddia edirlər ki, 1917-ci ilin oktyabr çevriliş-

şindən sonrakı ilkin mərhələdə "Müsavət" partiyası və onun lideri M.Ə. Rəsulzadə bolşevikpərəst mövqe tuturdular. Onlar öz fikirlərini bəzi məsələlərə münasibətdə "Müsavət"la bolşeviklərin mövqelərinin həmin dövrdə üst-üstə düşməsi ilə əsaslandırırlar.

Həmin uydurmaların müəllifləri şüurlu şəkildə belə bir faktın üstündən sükutla keçirlər ki, bu partiyaların bəzi hadisələrə oxşar münasibətinin tam müxtəlif səbəbləri vardı və öləri xarakter daşıyan bu uyğunluq onların strateji məqsədlərinin eyniliyindən deyil, o dövrün siyasi konyukturasından irəli gəlirdi.

Söhbət ondan gedir ki, 1917-ci ilin oktyabr çevrilişindən dərhal sonra Bakıda faktiki olaraq ikihakimiyətlik yaranmışdı. Eyni zamanda iki qurum – menşevik, eser və daşnakların başçılıq etdikləri İctimai Təhlükəsizlik Komitəsi və bolşeviklərin nəzarəti altında olan Bakı soveti şəhərdə hakimiyyəti ələ keçirməyə iddialı idilər.

Belə mürəkkəb və xeyli dərəcədə qarışıq siyasi durumda Azərbaycanın milli təşkilatları, xüsusilə də "Müsavət" çətin bir seçim qarşısında qalmışdılar: qarşı duran tərəflərdən hansını dəstəkləmək, İctimai Təhlükəsizlik Komitəsini, yoxsa Bakı Sovetini? Həmin qurumlardan hər ikisinin azərbaycanlılara və onların milli ideallarına heç də dost münasibət bəsləməməsi vəziyyəti daha da qəlizləşdirirdi. Faktiki olaraq "Müsavət" liderləri iki pis variantdan birini seçmək məcburiyyəti qarşısında qalmışdılar. Təkcə "Müsavət"ın deyil, həm də bütövlükdə milli hərəkatın gələcək taleyi xeyli dərəcədə həmin seçimin nə dərəcədə düzgün olacağından asılı idi. Yaranmış vəziyyətdə milli hərəkatın aparıcı qüvvəsi olan "Müsavət"ın rəhbərliyi qarşısında duran başlıca vəzifə - bolşeviklər ilə eser, menşevik və daşnaklar arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edərək eyni vaxtda iki cəbhədə mübarizə aparmaq təhlükəsindən xilas olmaq idi, çünki bu partiya üçün fəlakətli nəticələrə gətirib çıxara bilərdi.

"Müsavət" liderləri yaxşı anlayırdılar ki, "vahid və bölünməz Rusiya" ideyasının daşıyıcıları olan menşevik və eserlərin, xüsusilə

²⁴ M.Ə. Rəsulzadə. Национальное движение в Азербайджане // «Вопросы истории», 2002, № 2, с. 11.

²⁵ ARDA, f. 894, s. 10, i. 60, v. 17-18.

də, azərbaycanlıları əsas hədəf seçmiş daşnakların hakimiyyətə gəlməsi Azərbaycan milli hərəkatının öz əsas məqsədlərinə çatmasını daha da çətinləşdirə bilərdi.

Doğrudur, bolşeviklərin milli məsələdəki mövqeyi də mahiyyət etibarilə, mənsəvik və eserlərin mövqeyindən elə də fərqlənmirdi və "Müsavat" liderləri o qədər də sadələvh deyildilər ki, bolşeviklərin millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ haqqındakı deklarativ bəyanatlarını ciddi qəbul etsinlər. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, həmin dövrdə yerlərdə öz hakimiyyətini hələ kifayət qədər möhkəmləndirə bilməmiş bolşeviklərin müəyyən məsələlərin həllində Azərbaycan siyasi qüvvələrinin, ilk növbədə "Müsavat"ın dəstəyinə ehtiyacları vardı. Bu isə "Müsavat"a müəyyən manevr imkanları verirdi. Həmin imkandan imtina edilməsi partiyanın mövqelərinin zəifləməsinə və ən əsası isə, onun siyasi səhnədə tamamilə təcrid olunmasına gətirib çıxara bilərdi.

Həmin mülahizələri rəhbər tutaraq "Müsavat" partiyası İctimai Təhlükəsizlik Komitəsinin işində iştirak etməkdən imtina etdi ki, bu da faktiki olaraq həmin qurumun taleyini birdəfəlik həll etmiş oldu.²⁶ Bu məsələdə "Müsavat"ın dəstəyini alan bolşeviklər Bakı Sovetinin 1917-ci il 12 noyabr tarixli iclasında İctimai Təhlükəsizlik Komitəsinin buraxılması haqqında qərarın qəbuluna nail oldular. Komitə həmin qərara tabe olaraq, özünü buraxmaq məcburiyyətində qaldı.

Lakin bolşeviklərlə İctimai Təhlükəsizlik Komitəsi arasındakı rəqabətdə "Müsavat"ın birincilərə dəstək verməsi heç də bu iki partiyanın siyasi kursundakı yaxınlıqdan xəbər vermirdi. Həmin addım sadəcə olaraq "Müsavat"ın taktiki gedişi idi və bu addımı atmaqla partiya öz mövqelərini gücləndirmək məqsədilə vaxt qazanmaq niyyətində idi. Həm də yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, həmin dövrdə Bakıdakı hərbi qüvvələr nisbəti heç də azərbaycanlıların xeyrinə deyildi. Ümumiyyətlə, bir sıra obyektiv səbəblər

üzündən hərbi sahə Azərbaycan türklərinin ən zəif yeri idi. Həmin geriliyi aradan qaldırmaq üçün müəyyən vaxt tələb olunurdu ki, yuxarıda adı çəkilən qərar nəticəsində "Müsavat" belə bir imkanı əldə etmiş oldu.

M.Ə. Rəsulzadə Bakı Şəhər Dumasının iclasındakı çıxışında partiyanın həmin hərəkatının səbəblərini belə izah edirdi: "Müsavat" partiyası bütün Qafqazı alovlandıra biləcək münaqişənin yaranmasından çəkinərək, hakimiyyət məsələsinə çox ehtiyatla yanaşır. Belə toqquşmanın təhlükəsi səbəbindən partiya Sovetin hakimiyyətinə etiraz etmir. Xüsusən də ona görə ki, zamanı yetişəndə təşkilatlanmış qüvvə hakimiyyət məsələsinə ağırsız həll edəcək".²⁷

Sonralar M.Ə. Rəsulzadə bu məsələ barəsində daha açıq danışmağa üstünlük verirdi. Məsələn, Zaqafqaziya Seyminin iclaslarından birində çıxış edən M.Ə. Rəsulzadə demişdi: "Mən "Müsavat" partiyasının Bakı şəhərində bolşevikləri dəstəkləməsi məsələsinə aydınlıq gətirmək istəyirəm. Şəraitin spesifikliyi, əlahiddəliyi səbəbidən Bakıda yerləşən iri qamızon həmişə bolşeviklərin və ya bolşevik əhval-ruhiyyəli insanların tərəfində olub. Bakıda asayişin pozulması bütün Zaqafqaziyada qanlı əks-səda verə bilərdi və bunun qarşısını almaq məqsədilə bizim partiya həmin siyasəti yeritməyə məcbur idi. Bolşeviklərin öz əsgər kütlələri ilə təkə Bakını deyil, bütün Zaqafqaziyayı təhdid etdikləri həmin durumda hər bir partiya, hətta bolşeviklərin barışmaz rəqibləri belə müəyyən hərəkat xətti seçmişdilər. "Müsavat" partiyası da taktiki mülahizələrə əsaslanaraq, sizə məlum olan siyasəti yeritmək məcburiyyətində qalmışdı".²⁸

Əlbəttə, "Müsavat"ın əldə etdiyi bu müvəqqəti fasilə uzun sürə bilməzdi. Həm ideoloji, həm də siyasi planda "Müsavat" partiyası ilə bolşeviklər bir-birinə daban-dabana zidd mövqələrdə duran, iki antaqonist siyasi qüvvələr idi. Yalnız bunu qeyd etmək kifayətdir ki, milli dövlət quruculuğunu öz strateji məqsədi elan etmiş

²⁶ A. Балаев. Азербайджанское национальное движение в 1917–1918 гг., с.110.

²⁷ Я. Рамгаузер. Революция и гражданская война в Баку. 1917–1918. Баку, 1927, с.123.

²⁸ Закавказский Сейм. Стенографический отчет. 20 марта 1918 года. Тифлис, 1919, с.36.

“Müsavət” dan fərqli olaraq, bolşeviklər partiyası milli dövlətçiliyi “dünya tarixinin artıq keçilmiş mərhələsi” hesab edirdi.²⁹

Bu kontekstdə İctimai Təhlükəsizlik Komitəsinin ləğv olunmasında “Müsavət” in bolşeviklərə verdiyi dəstək epizodik xarakter daşıyıb, situativ amillərlə şərtlənirdi. Buna görə də bolşeviklərlə “Müsavət” arasında hər hansı bir “ciddi əməkdaşlıq” dan söhbət belə gedə bilməzdi və hadisələrin sonrakı inkişafı da bunu bir daha təsdiqləmiş oldu.

Belə ki, 1917-ci il noyabrın 18-də bolşeviklər Bakı Sovetinin iclasında oktyabr seçkilərinin nəticələrinin ləğvinə nail oldular. Bu qərar açıq-aşkar həmin seçkilərdə inamlı qələbə qazanmış “Müsavət” a qarşı yönəlmişdi. Həmin andan etibarən müsavətçilərlə bolşeviklər arasında münasibətlər tədricən pisləşməyə başlayaraq, son nəticədə, 1918-ci ilin mart hadisələrinə gətirib çıxardı.

Müsavətçilərlə bolşeviklərin qarşılıqlı münasibətlərini səciyyələndirmək baxımından “Müsavət” in ölkədəki mərkəzi hakimiyyət məsələsində tutduğu mövqe xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “Müsavət” birmənalı şəkildə Petroqraddakı yeni bolşevik hökumətini tanımaqdan imtina edərək, bütün hakimiyyətin Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə verilməsini tələb edirdi. Bu səbəbdən də partiya Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərdə fəal iştirak etdi.

Cənubi Qafqazda Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilər 1917-ci il noyabrın 26-28-də keçirildi. Ölkə əhalisi həmin seçkilərə çox böyük maraq göstərirdi. Çar mütləqiyyətinin devrilməsindən sonra bütün ölkə miqyasında keçirilən bu ilk ümumi seçkilər Azərbaycan türkləri tərəfindən milli hərəkatın məqsəd və vəzifələrinin hansı səviyyədə dəstəkləndiyini nümayiş etdirməli idi. Digər tərəfdən isə, həmin seçkilər Azərbaycanın müxtəlif siyasi qruplaşmaları arasında real qüvvələr nisbətini müəyyənləşdirmək baxımından böyük maraq doğururdular.

Milli birlik ideyasının qızğın tərəfdarı olan M.Ə. Rəsulzadə azərbaycanlı seçicilərin səsələrinin müxtəlif təşkilatlar arasında parçalanmasının qarşısını almaq məqsədilə Müəssislər Məclisinə seçkilərdə Azərbaycanın bütün siyasi partiyalarının vahid siyahı ilə iştirak etmək təklifini irəli sürdü. Azərbaycanın siyasi qüvvələrinin böyük əksəriyyəti həmin təklifə soyuq münasibət göstərsələr də, onun hər halda müəyyən nəticələri oldu. Belə ki, məhz Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilərin gedişində “Müsavət” ilə “müstəqil demokratik qrup” arasında blok formalaşmış oldu. Həmin qrupun tərkibinə isə Azərbaycan türklərinin milli hərəkatında önəmli xidmətləri olan Ə.M. Topçubaşov və F. Xoyski kimi görkəmli şəxsiyyətlər daxil idi. Blokun yaranması Azərbaycanın milli-demokratik qüvvələrinin “Müsavət” ətrafında konsolidasiya prosesinin bir təzahürü idi.

Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilərdə Azərbaycanın dörd əsas siyasi təşkilatı – “Müsavət”, Müsəlman sosialist bloku, menşevik “Hümmət” i və “İttihad” müstəqil şəkildə iştirak edirdi. Onlardan yalnız “Müsavət” milli-ərəzi muxtariyyəti formasında Azərbaycan dövlətçiliyinin yaradılması tərəfdarı idi. Digər üç partiya isə milli-mədəni muxtariyyətlə kifayətlənməyi təklif edirdilər. Bu zəmində seçkiqabağı təbliğat kampaniyasının gedişində “Müsavət” həm sosialist yönümlü siyasi təşkilatlar, həm də islamçılar tərəfindən ciddi hücumlara məruz qalırdı.

“Müsavət” partiyasının Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilərin gedişindəki vəziyyətini xarakterizə edən M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: “Sağdan bizə deyirdilər ki, azərbaycançılıq şüarı ilə biz müsəlmanları parçalayıyıq və azərbaycançılıq bayrağı yüksəltməklə biz, allah göstərməsin, islamiyyətin təməlini zəiflədirik. Soldan isə deyirdilər ki, Azərbaycan muxtariyyəti istəməklə biz birləşmiş demokratik cəbhəni pozuruq və bu vasitə ilə bəy-xan hökuməti təşkilinə səbəb oluruz”.³⁰

²⁹ Протоколы Седьмой (Апрельской) конференции РСДРП(б). М., 1958, с.207.

³⁰ M.B. Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı, s. 114.

"Müsavət" in qadınlara kişilərlə bərabər hüquqlar verilməsi tələbi də, gözləndiyi kimi, klerikal dairələr tərəfindən ciddi təpkiylə qarşılandı. İslamçılar həmin tələbi "əxlaqsızlıq və dinsizliyin" təzahürü hesab edirdilər. İctimai şüurda mövhumatın hələ çox güclü olduğu həmin dövrdə bu kifayət qədər ciddi ittiham idi.

Lakin bütün bu hücumlara və əsassız ittihamlara baxmayaraq, XX əsrin əvvəlində modernləşmə proseslərinin yalnız başlanğıc mərhələsində olan Azərbaycan cəmiyyəti "Müsavət" in seçkiqabağı platformasının mahiyyətini təşkil edən demokratik dəyərləri kifayət qədər yüksək səviyyədə qavramaq qabiliyyətini nümayiş etdirdi. Məhz Azərbaycan cəmiyyətinin dəstəyi sayəsində "Müsavət" Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərdə böyük qələbə qazanmış oldu. Bu Azərbaycan cəmiyyətinin Qərbin demokratik ideya və dəyərlərini qavramağa hazır olmasının göstəricisi idi. "Müsavət" in qələbəsi həmçinin müsəlman xalqlarının mentaliteti ilə demokratik dəyərlərin bir araya sığmaması barədə bu gün də müəyyən dairələrdə geniş yayılmış fikirlərin tamamilə əsassız olduğunu bir daha sübut etdi.

Burada bir haşiyəyə çıxmağı özümüzə borc bilirik. Məsələ burasındadır ki, hər hansı bir cəmiyyətdə demokratik dəyərlərin bərqərar edilməsi heç də kortəbii proses deyildir. Hərçənd ki, ilk baxışda belə bir yanlış təsəvvür yaranır. Amma bütün hallarda demokratiya - siyasi və intellektual elitanın bu istiqamətdə göstərdiyi böyük səylərin nəticəsi kimi ortaya çıxır. Halbuki, islam ölkələrinin siyasi elitası haqlı olaraq demokratik dəyərləri özlərinin dövlət strukturları üzərində inhisarı üçün ciddi təhlükə hesab edərək, heç vaxt onlara xüsusi maraq göstərməyiblər. Şərqi cəmiyyətlərinə rəhbərlik edən elitalar ən yaxşı halda öz siyasi məqsədlərinə çatmaq üçün demokratik ritorikadan istifadə edirlər. Həmin məqsəd əldə edildikdən sonra isə demokratiyanın imitasiyası vasitələri lazımsız əşya kimi bir kənara atılır. Şərqi cəmiyyətlərinin modernləşməsi üçün edilən bütün cəhdlərin, bir qayda olaraq, uğursuzluqla nəticələnməsinin başlıca səbəbi də elə budur.

Bu baxımdan M.Ə. Rəsulzadənin 1908-ci ildə "İrşad" qəzetində şəp olunmuş erkən yazılarından biri çox səciyyəvidir. İki nəfər arasında dialoq formasında yazılmış həmin əsərdə böyük həyat təcrübəsinə malik olan Mirzə Yusif adlı bir şəxs bacısı oğlu Qəhrəmanı aktiv siyasi fəaliyyətinə görə qınayaraq deyir:

- «Adə, hansı cəməətə özünü qurban edirsən? Bu Kufə məxluqunamı? Bu öz xeyri ilə şərinə bilmiyənlərimi? Əzizim, sən bizim bu cəməati tanımırsan, bunlar sözbə baxmazlar, sən sözün nə qədər haqq, nə qədər düz, doğru olsa da çiyində bürünc, başında əmmamə, belində tapanca, cibində pul olmayınca, sənə qulaq asmazlar.

- Qəhrəman: Dayı, mən bilən siz səhv edirsiniz. doğrudur, cəmətimiz cahildir, avamdır, xeyrini-şərinə bilmir, əmmamələrə, medallara, tapançalara, pula itaət edir. Bunlar hamısı düzdür. Bundan da belə bir nəticə çıxarırsınız ki, azad fikirlər hələ müsəlmanlar arasında yeriməz. Lakin bu əbəs fikirdir. Mədəniyyət əkmək üçün müsəlman cəməati çox münbit bir torpaqdır. Yalnız tədbirli əkinçi lazımdır ki, bu yerləri şum eyləyib əksin. O əkinçilər də biz, millət cavanlarıyıq. Dayı, məgər qonşumuz gürcüləri, erməniləri, yəhudi və rusları görmürsünüz mü ki, necə cəməat yolunda qurban olurlar?

- Mirzə Yusif: Bax, yenə mən deyənə gəldin ha... erməniləri, gürcüləri və qeyrilərini mənə göstərirsən, niyə baxmırsan ki, onların cəməati necə öz mücahidlərinin qədrini bilirlər. Bizimkilər də bilirlərmi?...

- Qəhrəman: Ah... nə vaxt bir mücahid özünü fəda etdi ki, cəməat onun qədrini bilmədi? Cəməətə qədr bilməyi fədakarlığın ilə görəək öyrədəsən. Əvəzsiz heç nə alınmaz. Fəda ol, qədr gör!³¹

XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda yaranmış vəziyyətin özəlliyi onda idi ki, siyasi səhnədə M.Ə. Rəsulzadə, Ə.M. Topçubaşov, F. Xoyski, N. Yusifbəyov və digər bu kimi parlaq şəxsiyyətlər dominantlıq edirdilər. Onlar üçün isə demokratik prinsiplər - merkantil siyasi maraqlarını gerçəkləşdirmək vasitəsi deyil, Azərbaycan cə-

³¹ İrşad, 1908, 15 aprel.

miyyətinin modernləşdirilməsi və milli tərəqqiyə nail olmaq üsulu idi. Təsadüfi deyildir ki, xalq kütlələri də onları eyni səmimiyyətlə dəstəkləyirdilər.

Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə keçirilmiş seçkilərin nəticələri bunu bir daha nümayiş etdirdi. "Müsavət" və demokratik bitərəflər qrupunun vahid bloku digər Azərbaycan partiyalarını xeyli geridə qoyaraq Cənubi Qafqazda ümumi ikinci yerə çıxdı. Bütövlükdə, seçkilərin nəticələrinə görə səsələr Cənubi Qafqazda fəaliyyət göstərən əsas partiyalar arasında aşağıdakı nisbətdə bölünmüşdü: gürcü menşevikləri - 661 934 (səsələrin ümumi sayının 26,9%-i), "Müsavət" - 645 816 (25,1%), "Daşnaksütyun" - 558 400 (22,7%), Müsəlman sosialist bloku - 159 770 (6,5%), eserlər - 117 522 (4,8%), bolşeviklər - 95 581 (3,9%), sosial-demokrat menşevik "Hümmət" partiyası - 84 748 (3,5%) və "İttihad" - 66 504 (2,7%).³²

Seçkilərin nəticələri "Müsavət" partiyasının azərbaycanlı kütlələr arasında ön yüksək nüfuza malik olmasını əyani surətdə nümayiş etdirdi. Qeyd etmək kifayətdir ki, seçkilərdə Azərbaycanın milli partiyalarına verilmiş səsələrin 66,5%-i "Müsavət"ın payına düşürdü. Müqayisə üçün deyək ki, "Müsavət"dan sonra ikinci yerə çıxmış Müsəlman sosialist bloku Azərbaycan partiyalarına verilən ümumi səsələrin yalnız 17,2%, menşevik-hümmətçilər və "İttihad" isə, müvafiq olaraq - 9,1% və 7,2%-ni qazana bilmişdilər. Həmin seçkilərdə əhali tərəfindən "Müsavət"a verilən böyük dəstək bir daha sübut etdi ki, Azərbaycan cəmiyyətinin tam əksəriyyəti milli-ərəzi muxtariyyəti və ölkədə köklü demokratik islahatların aparılması tərəfdarıdır.

Seçkilərin nəticələri daha bir mühüm həqiqəti üzə çıxardı. "Müsavət" Azərbaycanın bütün bölgələrində bərabər nəticələr əldə etmiş yeganə milli partiya idi. Bu "Müsavət"ın ümummilli təşkilat olmasının təzahürü idi. Halbuki, digər Azərbaycan partiyaları yalnız ayrı-ayrı bölgələrdə uğur qazanmışdılar. Məsələn, Müsəlman

sosialist bloku və menşevik "Hümmət"i əsasən Azərbaycanın qərb rayonlarının seçicilərinin dəstəyini qazana bilmişdilər. "İttihad" isə Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilərin gedişində əldə etdiyi səsələrin 2/3 hissəsindən çoxunu cəmi üç - Bakı, Lənkəran və Gəncə qəzalarında toplamışdı.³³

Qeyd etmək lazımdır ki, həm Cənubi Qafqaz, həm də ümumrusiya miqyasında Müəssislər Məclisinə seçkilər bolşeviklər üçün çox acınacaqlı nəticələndi. Bütün ölkə miqyasında bolşeviklər səsələrin yalnız 23,9%-ni toplaya bildilər və Müəssislər Məclisində əksəriyyət menşevik-eser blokunun əlinə keçmiş oldu. Bu bolşeviklərin Müəssislər Məclisini sovet hakimiyyətinin itaətkar əlavəsinə çevirmək planlarının alt-üst olması demək idi.

Müəssislər Məclisinin 1918-ci il yanvarın 5-də Petroqradda açılmış elə ilk iclası göstərdi ki, bu qurum bolşeviklərin siyasətini dəstəkləmək fikrində deyildir. Əksinə, Müəssislər Məclisi nümayişkarənə şəkildə sovet hökumətinin dekretlərini tanımaqdan imtina etdi. Bu səbəbdən də, artıq 1918-ci il yanvarın 6-dan 7-nə keçən gecə ÜRMİK Müəssislər Məclisinin buraxılması haqqında dekret qəbul etdi.

Rusiyada milli məsələnin həllində böyük ümidlər bəslənilən Müəssislər Məclisinin buraxılması ölkədə mərkəzdənqaçma meyhlərini daha da gücləndirərək, milli ucaqların, o cümlədən Cənubi Qafqazın müstəqillik əldə etmək prosesini sürətləndirdi. 1918-ci il yanvarın 22-23-də artıq keçmiş Müəssislər Məclisinin Cənubi Qafqazdan seçilmiş deputatlarının yığılacağı keçirildi. Həmin iclasda iştirak edən üç Cənubi Qafqaz xalqının - azərbaycanlı, gürcü və ermənilərin nümayəndələri Rusiyanın mərkəzindəki durumu anarxiya və hərə-mərclik kimi dəyərləndirərək, regional qanunverici orqan - Zaqafqaziya Seymini çağırmaqla, "yerlərdə təşkilatlanmaq" qərarına gəldilər.³⁴

³³ С. Бельский и А. Манвелов. Революция 1917 года в Азербайджане (хроника событий), с.237.

³⁴ А.М. Ментешашивили. Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Грузии. 1917-1921. Тбилиси, 1987, с.72.

³² Закавказский Сейм. Стенографический отчет, 19 февраля 1918 года, с.5.

Zaqafqaziya Seymi üzvlərinin sayını artırmaq məqsədilə bir deputat üçün tələb olunan seçici səsələrinin sayı 62 044-dən 20 681-ə kimi 3 dəfə azaldıldı. Bu addım Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilərin yekunlarına əsaslanaraq kooptasiya yolu ilə Seym üzvlərinin sayını üç dəfə artırmağa imkan verdi. Nəticədə, Seymdəki yerlər müxtəlif siyasi partiyalar arasında aşağıdakı qaydada bölüşdürüldü: gürcü menşevikləri – 32, müsavətcilər – 30, daşnaklar – 27, Müsəlman sosialist bloku – 7, eserlər – 5, bolşeviklər və menşevik “Hümmət”-inin hər biri – 4, “İttihad” – 3, gürcü federalistləri, kadetlər və gürcü milli-demokratları hərəyə - 1 mandat əldə etdilər.³⁵ Beləliklə, Azərbaycanın siyasi partiyaları bütövlükdə 44 yer əldə etmiş oldular, “Müsavət” isə Zaqafqaziya Seyminin say etibarilə ikinci fraksiyası oldu. Seymin fəaliyyətində iştirak etmək üçün dəvət almış siyasi partiyalardan yalnız bolşeviklər bundan imtina etdilər.

1918-ci il fevralın 23-də³⁶ Tiflisdə öz işinə başlayan Zaqafqaziya Seymində M.Ə. Rəsulzadə “Müsavət” fraksiyasının lideri, N. Yusifbəyovla M. Y. Cəfərov isə onun müavinləri seçildilər.

Bununla da, Cənubi Qafqaz miqyasında hakimiyyət məsələsinin həllində “Müsavət” Petroqraddakı bolşevik hökumətini tanımaqdan imtina edən siyasi qüvvələri dəstəkləmiş oldu. Özü də Zaqafqaziya Seymində təmsil olunan siyasi qüvvələr arasında məhz M.Ə. Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi “Müsavət” fraksiyası Seymin səlahiyyətləri, məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi məsələsində ən radikal mövqedən çıxış edirdi.

1918-ci il martın 5-də Seymin plenar iclasında çıxış edən M.Ə. Rəsulzadə Cənubi Qafqazdakı regional hakimiyyətin federativ əsaslar üzərində qurulmasını təklif edərək bildirirdi ki, “onun fikrincə, Zaqafqaziya Seymi Müəssislər Məclisidir və Müəssislər Məclisi olaraq Zaqafqaziya konstitusiyasının hazırlanması, eləcə də

ayrı-ayrı ərazi vahidlərinin səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə məşğul olmalıdır”.³⁷ M.Ə. Rəsulzadə əmin idi ki, yalnız Seymin Müəssislər Məclisi kimi tanınması “Zaqafqaziya xalqlarının məhrəban federativ həmrəy həyatını təmin edə bilər”.³⁸

Aydındır ki, M.Ə. Rəsulzadənin bu təklifləri ölkədə desentralizasiya (ədəmi-mərkəziyyət) proseslərinin intensivləşməsinə və Cənubi Qafqazı Rusiya ilə birləşdirən bağların zəifləməsinə yönəlmişdi. Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, Seymin deputatları içərisində M.Ə. Rəsulzadə Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elan olunmasının ən qızğın və ardıcıl tərəfdarlarından idi. Lakin o zaman Seym üzvlərinin böyük əksəriyyəti Cənubi Qafqazın Rusiyadan bərdəlik ayrılması haqqında qərar qəbul etməyə hələ hazır deyildilər.

Hadisələrin bu cür inkişafında təkcə gürcü və erməni deputatları deyil, eləcə də Seymdəki digər Azərbaycan partiyalarının nümayəndələri də maraqlı deyildilər. Onlar Zaqafqaziya Seyminə “bəzi təcili məsələlərin həlli üçün lazım olan müvəqqəti orqan” kimi baxırdılar.³⁹ Bu səbəbdən də, onlar Müəssislər Məclisinin çağırılmasını və Cənubi Qafqaz konstitusiyasının hazırlanmasını qeyri-müəyyən vaxtdək təxirə salmağı təklif edirdilər.

“Müsavət” fraksiyasının Seymdə elan olunmuş bəyannaməsində göstərilirdi ki, “hakimiyyətin desentralizasiyası məsələsində ləngimək, dövlət həyatının ayrı-ayrı sahələrinin milliləşməsindən təşvişə düşmək lazım deyil”. Həmin sənəddə “Müsavət” fraksiyası “Azərbaycanın milli-ərazi muxtariyyətinin praktikada gerçəkləşməsinə” özünün ən yaxın məqsədi elan edirdi.⁴⁰ Partiyanın siyasi kredisini ifadə edən M.Ə. Rəsulzadə 1918-ci il martın 1-də Zaqafqaziya Seyminin kürsüsündən bildirirdi: “Biz tələb edirik ki,

³⁷ Закавказский Сейм. Стенографический отчет, 20 февраля 1918 года, с.27–28.

³⁸ Yənə orada, s. 29.

³⁹ Закавказский Сейм. Стенографический отчет, 15 февраля 1918 года, с. 12.

⁴⁰ Yənə orada.

³⁵ Закавказский Сейм. Стенографический отчет, 19 февраля 1918 года, с.6.

³⁶ 1918-ci il fevralın 18-dən başlayaraq bütün tarixlər yeni stillə göstərilir.

bir millət olaraq ixtiyarımız öz əlimizdə olsun".⁴¹ "Müsavət" və onun liderinin Zaqafqaziya Seymindəki bütün fəaliyyəti həmin məqsədin reallaşmasına yönəlmişdi.

M.Ə. Rəsulzadənin sonralar yazdığı kimi, "Zaqafqaziya Seyminin ilk iclasında siyasi partiyalar adından oxunan bəyan-namələrdə nə ittihadçılar, nə də sosialistlər (Müsəlman sosialist bloku və "Hümmət" nəzərdə tutulur - A.B.) Azərbaycan adından bəhs etməmişlər. Yalnız "Müsavət" partiyasının bəyannaməsində Seymin müəssis bir yığıncaq olduğu qeyd olunur və bu müəssisdə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan hökumətlərinin səlahiyyət dairəsi ilə federativ hökumətin hüquq və hüdudunun təyin olunmasının əhəmiyyəti irəli sürülmüşdü".⁴²

Müstəqil Cənubi Qafqaz dövləti tərkibində Azərbaycanın milli-ərazi muxtariyyətinin yaradılması ideyasının M.Ə. Rəsulzadə və Seymdəki "Müsavət" fraksiyasının digər üzvləri tərəfindən belə fəal dəstəklənməsi bolşeviklərin strateji planları ilə ziddiyyət təşkil edirdi. İlk növbədə ona görə ki, Azərbaycan muxtariyyətinin mərkəzi kimi nəzərdə tutulan Bakı şəhərinə bolşeviklər sovet hakimiyyətinin bütün Cənubi Qafqazda bərqərar olunmasında "dayaq məntəqəsi" kimi baxırdılar. Bu səbəbdən də onlar Bakını könüllü olaraq əldən vermək niyyətində deyildilər.

Bakı neft sənayesinin çox böyük iqtisadi əhəmiyyətini də bura əlavə etsək, onda Cənubi Qafqazda hegemonluq iddiasında olan bütün siyasi qüvvələrin bu şəhərə nəzarət etmək xəyalı ilə yaşamasının səbəbləri tam aydın olar. Bu baxımdan Cənubi Qafqazda bolşevik hakimiyyətinin taleyi məhz Bakıda həll olunurdu. Ona görə də bolşeviklər əllərində olan bütün vasitələrdən istifadə etməklə paytaxtı Bakı olacaq Azərbaycan muxtariyyətinin "Müsavət" in rəhbərliyi altında yaradılmasına mane olmağa çalışırdılar. Təsədüfi deyil ki, "Müsavət" in milli-ərazi muxtariyyəti tələbini

⁴¹ Yəna orada, s. 31.

⁴² M.Ə. Rəsulzadə. İstiqlal məfkurəsi və gənclik // Azadlıq, 1990, 31 dekabr.

yerli bolşeviklərinin rəhbəri S. Şaumyan Bakını "Azərbaycan xanlığının paytaxtına çevirmək istəyən azərbaycanlı millətçilərin arzusu"⁴³ kimi qələmə verirdi.

M.Ə. Rəsulzadənin göstərdiyi kimi, bolşeviklər açıq bildirdilər ki, "siz muxtariyyət barədə heç fikirləşməyin də, çünki Azərbaycan muxtariyyəti türk burjuaziyasının muxtariyyətidir. Bu muxtariyyətə nə Rusiya burjuaziyası, nə də Rusiya demokratiyası razı olur. Azərbaycan muxtariyyətini istəyən müsavətçilər nəticədə xarəbazar alacaqlar".⁴⁴

Xalq kütlələri arasında "Müsavət" partiyasının siyasi nüfuz və populyarlığının durmadan artmasını bolşeviklər xüsusi narahatlıqla izləyirdilər. Həmin uğurların miqyası isə elə geniş idi ki, onları hətta "Müsavət" in ən bəzişməz rəqibləri olan bolşeviklər də etiraf etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Bununla əlaqədar S. Şaumyan qeyd edirdi ki, "Fevral inqilabının gedişində təşkil olunmuş, heç bir yerli özəklərə, heç bir partiya ənənələrinə, heç bir hakimiyyətə malik olmayan, hadisələrin əvvəlində Zaqafqaziyanın ən zəif siyasi partiyası olan "Müsavət", inqilabın ikinci ilinin başlanğıcında artıq Zaqafqaziyanın ən güclü siyasi təşkilatına çevrilmişdi".⁴⁵

Buna görə də bolşeviklər "Müsavət" in mövqelərinin daha da güclənməsini gözləmədən Azərbaycan milli qüvvələrinə qabaqlayıcı zərbə endirmək qərarına gəldilər. Tamamilə qanunauyğun haldır ki, həmin zərbənin endiriləcəyi məkan olaraq bolşeviklər Bakını seçdilər. M.Ə. Rəsulzadənin təbircə desək, «Bakı türk milliyyətərpərvərliyinin mərkəzi idi və rus partiyası olan bolşevik fırqəsi bu mərkəzi dağıtmaq istəyirdi».⁴⁶

⁴³ A. Балаев. Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане. М., 2008, с.14.

⁴⁴ Закавказский Сейм. Стенографический отчет, 9 апреля 1918 года, с.54.

⁴⁵ С.Г. Шаумян. Избранные произведения. М., 1978, т.2, с.291.

⁴⁶ M.Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan cümhuriyyəti, s. 33.

Bolşeviklərə və onların müttəfiqi olan daşnaklara Bakıda azərbaycanlılara qarşı qırğınlara başlamaq üçün yalnız bəhanə gərək idi. Həmin məqsədlə bolşeviklər “Evelina” gəmisi ətrafında süni münaqişə yaratdılar. Belə ki, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Lənkəranda xidmət edən oğlu Məhəmməd Tağıyev təsadüfən açılan atəş nəticəsində həlak olduqdan sonra başda general Talışinski olmaqla müsəlman alayının əsgər və zabitləri onun dəfnində iştirak etmək üçün 1918-ci il martın 27-də “Evelina” gəmisində Bakıya gəlmişdilər.

Dəfn mərasimindən sonra, 1918-ci il martın 29-da axşam saatlarında azərbaycanlı əsgər və zabitlər elə həmin gəmidə Lənkərana qayıtmaq niyyətində idilər. Lakin Bakı Sovetinin bolşevik rəhbərliyi gəminin kapitanına limandan çıxmağı qadağan edərək, ultimativ şəkildə müsəlman alayının əsgər və zabitlərindən 24 saat ərzində silahlarını Bakı Soveti İcraiyyə komitəsinin nümayəndələrinə təhvil verməyi tələb etdilər.⁴⁷

Lənkərana yola düşməyə hazırlaşan azərbaycanlı hərbcilərin tərksilah olunması onsuz da şəhərdə yerləşdirilmiş çoxminlik bolşevik və daşnak silahlı dəstələrinin qarşısında müdafiəsiz olan dinc azərbaycanlı əhalinin haqlı hiddətinə səbəb oldu.

Artıq martın 30-u səhər saatlarından etibarən bolşeviklərin fitnəkar hərəkətlərindən qəzəblənən azərbaycanlı əhali Bakının müxtəlif rayonlarında kortəbii etiraz aksiyalarına toplanmağa başlandı. Həmin aksiyaların iştirakçıları haqlı olaraq azərbaycanlı hərbcilərdən müsadirə edilmiş silahların qaytarılmasını və yaxud Bakıdakı erməni dəstələrinin də tərksilah olunmasını tələb edirdilər.

Məhz belə bir gərgin vəziyyətdə bolşevik süvari hərbi dəstəsinin atəşə tutulması xəbəri alındı. Sonralar müəyyən edilmişdir ki, Qırmızı odrunun süvari dəstəsinə atəş açılması bolşevik-daşnak

⁴⁷ *A. Балаев. Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане, с.25.*

aliansının qabaqcadan hazırlayıb həyata keçiridiyi təxribatdan başqa bir şey deyildi və atəşi də elə erməni millətindən olan əsgərlərin özləri açmışdılar.

Bakı Sovetinin rəhbərliyi həmin təxribatdan dərhal yararlanaraq öz silahlı dəstələrinə şəhərin azərbaycanlı məhəllələrində iri miqyaslı hərbi əməliyyatlara başlamaq əmri verdi. S. Şaumyan etiraf edir ki, bolşeviklərə yalnız bəhanə lazım idi: “Biz bəhanədən, süvari dəstəmişiz edilən elə ilk silahlı basqın cəhdindən istifadə edərək, bütün cəbhə boyu hücumu keçdik... bizim 6 min nəfərə yaxın silahlı qüvvəmiz vardı. “Daşnaksütyun”un təxminən 3-4 min nəfərlik milli hissələri də bizim ixtiyarımızda idi. Sonuncuların iştirakı vətəndaş müharibəsinə qismən milli qırğın xarakteri versə də, bundan qaçmaq qeyri-mümkün idi. Biz şüurlu şəkildə buna getdik. Əgər onlar Bakıda üstün gəlsəydilər, şəhər Azərbaycanın paytaxtı elan ediləcəkdik.”⁴⁸

“Müsavat” ilə mübarizə pərdəsi altında bolşevik-daşnak dəstələri əslində soyuqqanlı şəkildə dinc azərbaycanlı əhalini məhv etməklə məşğul idilər. Mart hadisələrinin gedişində təkcə Bakı və onun ətrafında 12 mindən çox dinc azərbaycanlı bolşevik-daşnak vəhşiliklərinin qurbanı oldu.⁴⁹ Şəhərin azərbaycanlılar yaşayan məhəllələrində martın 30-u axşam başlayan bu qırğınlar demək olar ki, bir həftə davam etdi.

Hec şübhəsiz ki, 1918-ci ilin mart hadisələrinin başlıca səbəbi bolşeviklərin Azərbaycan türklərinə münasibətdə yeritdikləri cinayətkar siyasət idi. Onlar Azərbaycan muxtariyyətinin yaradılması uğrunda mübarizə aparən “Müsavat” partiyasını məhv etməyi qarşılıqlı məqsəd qoymuşdular. Həmin məsələdə daşnaklardan tam dəstək alan bolşeviklər mart qırğınlarını təşkil etməklə “Müsavat”ın başçılıq etdiyi milli qüvvələri zərərsizləşdirmək yolu

⁴⁸ *С.Г. Шаумян. Избранные произведения, с.246.*

⁴⁹ *А. Балаев. Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане, с.32.*

ilə Azərbaycanca öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək niyyətində idilər.

Təəssüflər olsun ki, onilliklər ərzində sovet tarixşünaslığında 1918-ci ilin mart qırğınlarının mahiyyəti təhrif olunmuş və həmin hadisələr müsavətçilər tərəfindən qəsdən törədilmiş vətəndaş müharibəsi kimi qələmə verilmişdir. Belə "ittihamların" əsassızlığını sübut edən M.Ə. Rəsulzadə haqlı olaraq vurğulayır ki, "müharibə etmək üçün heç olmasa cüzi bir hərbi qüvvəyə malik olmaq lazımdır, "Müsavət" isə o zaman Bakıda belə bir qüvvəyə malik deyildi".⁵⁰

Maraqlıdır ki, təkcə xarici tədqiqatçıların əksəriyyəti deyil, həm də bir sıra sovet tarixçiləri belə M.Ə. Rəsulzadənin bu fikrinin həqiqətə uyğunluğunu etiraf etmək məcburiyyətindədirlər. Məsələn, Y. Ratqauzer XX əsrin 20-ci illərinin ortalarında nəşr olunmuş əsərində yazır: "Hadisələr başlanan ərəfədə şəhərdə "Müsavət" partiyasının nizami hərbi hissələri yox idi. Rayonlarda yerləşdirilmiş "Müsavət" qüvvələri vaxtında şəhərə gətirilməmişdi. Biz güman edirik ki, "Müsavət" partiyasının rəhbərliyi döyüşün martın 30-da başlayacağını gözləməirdi".⁵¹

Bolşevik və daşnakların Bakıdakı liderləri iddia edirdilər ki, məhz "Müsavət"ın Azərbaycan muxtariyyəti ideyasına sadiqliyi 1918-ci ilin mart hadisələrinə gətirib çıxardı. Həmin iddiaları cavablandırın M.Ə. Rəsulzadə yazırdı ki, "bu qismən həqiqətə uyğun gəlir, çünki biz azadlığımızın düşmənləri qarşısında müti şəkildə boyun əysəydik, həmin hadisələr bəlkə də olmazdı".⁵²

Lakin M.Ə. Rəsulzadə dərhal etiraf edir ki, "biz bunu edə bilməzdik. Biz o zaman aşkarcasına Azərbaycan üçün muxtariyyət tələb edirdik. Bununla da öz düşmənlərimizin sayını artırırırdıq.

⁵⁰ Азербайджан, 1919, 6 декабря.

⁵¹ Я. Ратгаузер. Революция и гражданская война в Баку. 1917–1918, с.145.

⁵² А. Балаев. Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане, с.22

Düşmənlərimiz iddia edirdilər ki, Azərbaycanın muxtariyyətini yalnız bəzi insanlar öz şəxsi mənfəətləri üçün istəyirlər və bu bütün Azərbaycan xalqının arzusu deyildir. Lakin onlar gözəl bildirdilər ki, xalq "Müsavət"ın ardınca gedir. Bizə qarşı mübarizə açmaqla onlar əslində Azərbaycan xalqına qarşı mübarizə aparırdılar. Bütün üzdə-nirə sol partiyalar əsas zərbələrini "Müsavət"a qarşı yönəldirdilər. Həmin hadisələrin baş verməməsi üçün partiyamız əlindən gələnlər hər şeyi etdi. Partiyamız "Açıq söz" qəzeti vasitəsilə əhaliyə müraciət edərək, insanları emosiyalara uymamağa çağırırdı. Buna baxmayaraq, müharibədən qaçmaq mümkün olmadı. Mart hadisələrindən Mərkəzi Komitənin ("Müsavət" partiyasının – A.B.) üzvləri Gəncə və Tiflisdə xəbər tutdular.⁵³

Mart hadisələri zamanı M.Ə. Rəsulzadə inadla Seym rəhbərliyindən tələb edirdi ki, Bakıda dinc azərbaynlı əhaliyə qarşı terrorun dayandırılması üçün təsirli tədbirlər görsün. 1918-ci il aprelin 1-də bu məsələ ilə bağlı Seymdə çıxış edən M.Ə. Rəsulzadə göstərirdi ki, "əgər Zaqafqaziya hökuməti qətiyyətli addımlar atmasa, bizim burada qalıb, birgə fəaliyyət göstərməyimiz qeyri-mümkün olacaq. Bütün vasitələrdən istifadə etməklə bizim müstəqil, birgə həyataımızı alt-üst edə biləcək bolşeviklərə qarşı, şimaldan basqılara qarşı çıxmaq gərəkdir. Əgər biz birlikdə bu işə girişməsək, heç bir həmrəy fəaliyyət, Zaqafqaziya üçün heç bir xoşbəhtlik mümkün olmayacaq".⁵⁴ Lakin Seymdəki gürcü-erməni çoxluğu bolşeviklərin hərəkətlərini sözdə pisləməklə kifayətləndilər.

Regiondakı hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, Bakı və onun ətrafında dinc azərbaynlıların bolşevik-daşnak dəstələri tərəfindən kütləvi surətdə məhv edilməsi daha müdhiş bir planın gerçəkləşməsinin yalnız başlanğıcı idi. Həmin planın son məqsədi isə azərbaynlıların Bakı quberniyasındakı tarixi torpaqlarından tamamilə sıxışdırılıb çıxarılmasından ibarət idi. Təsədüfi deyil ki,

⁵³ Азербайджан, 1919, 6 декабря.

⁵⁴ Закавказский Сейм. Стенографический отчет, 20 марта 1918 года, с.39.

Bakının ardınca bolşevik-daşnak qüvvələri tərəfindən Quba, Şamaxı, Lənkəran və Bakı quberniyasının digər qəzalarında azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törədildi. 1918-ci ilin yazındakı həmin hadisələrin gedişində bolşevik-daşnak dəstələri tərəfindən Azərbaycanın müxtəlif regionlarında təxminən 30 min dinc azərbaycanlı qətlə yetirildi.

Bakı Sovetinin rəhbərliyi Xəzəryanı bölgələrdə azərbaycanlı əhalinin sayını maksimum dərəcədə azaltmağa çalışırdı. Həmin dövrdə bolşevik liderləri Abşeron yarımadasını və Bakı quberniyasının digər sahilboyu rayonlarını Azərbaycandan qoparıb, həmin əraziləri Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxil etmək barədə təhlükəli planlar cızırdılar. Bu planın gerçəkləşməsi üçün hətta müvafiq ideoloji baza da hazırlanmışdı. Belə ki, bolşevik liderlərindən biri olan İ. Stalin iddia edirdi ki, Bakı neft rayonunun iqtisadi baxımdan Azərbaycanın digər hissələri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Marksist ideologiyada iqtisadi determinizm prinsipinin hökmranlığını nəzərə alaraq deyə bilərik ki, İ. Stalin həmin fikri ilə faktiki olaraq Bakı və onun ətrafını Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi tanımaqdan imtina edirdi. Digər bolşevik liderləri, o cümlədən də S. Şaumyan bu məsələdə İ. Stalinlə həmrəy idilər.

Ədalət naminə etiraf etməliyəm ki, bolşeviklərin ən barışmaz siyasi rəqibləri - menşeviklər, eserlər və hətta kadetlər belə Bakının Azərbaycandan qopardılması məsələsində onlarla dəstək verirdilər. Məhz kadet partiyasının Zaqafqaziya Seymindəki nümayəndəsi Y. Semyonov "Müsavat" fraksiyanın üzvlərinə müraciət edərək təhdidlə bildirirdi: "Siz Bakını görməyəcəksiniz. Öz muxtariyyətinizi, öz federasiyanızı elan edin, lakin Bakını bizim üçün saxlayın, çünki biz Moskvadan imtina edərək, Bakıdan isə heç vaxt imtina etmərik".⁵⁵ Bir cəhət də maraqlıdır ki, kadet partiyasının nümayəndəsi Bakı Sovetinin hakimiyyətini şəhər əhalisinin öz müqəddəratını təyin etməsinin təzahürü kimi qələmə verirdi.

⁵⁵ Закавказский Сейм. Стенографический отчет, 9 апреля 1918 года, с.54.

Mahiyyət etibarı ilə bolşeviklər Cənubi Qafqaz ərazisində Azərbaycan adlı siyasi-inzibati vahidin yaranmasına imkan vermək istəmirdilər. Bakının Azərbaycandan zorla qopardılması ideyası "Daşnaksütyun" a da sərfəli idi, çünki həmin partiyanın Bakı və Yelizavetpol (Gəncə - A.B.) quberniyalarının geniş ərazilərini Cənubi Qafqazdakı gələcək erməni dövlətinin tərkibinə qatmaq planlarının gerçəkləşməsinə xeyli asanlaşdırırdı.

Həmin planların gerçəkləşəcəyi təqdirdə Azərbaycanın şimal-şərq rayonlarına - Şəki-Zaqatala zonasına iddia edən gürcü tərəfi də "əliboş" qalmaqacaqdı. Bu baxımdan, Zaqafqaziya Seyminin gürcü liderlərinin 1918-ci ilin mart hadisələrinə münasibətdə tutduqları seyrçi mövqe heç də təsadüfi deyildi.

1918-ci ilin mart hadisələri nəticəsində Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak rəhbərliyi qısa müddət ərzində şəhərdə hakimiyyəti bütövlükdə ələ keçirə bilsə də, qazanılmış "qələbə"nin ciddi fəsadları tezliklə özünü büruzə verməyə başladı. Ən əsası isə, bolşeviklər öz strateji məqsədlərinə çata bilmədilər - Azərbaycan milli hərəkatını məhv etmək onlara müyəssər olmadı.

Əksinə, 1918-ci ilin mart hadisələri bolşeviklərin azərbaycanlı kütlələr arasında onsuz da cüzi olan nüfuzuna ölümcül zərbə vurmaqla bərabər, milli-demokratik qüvvələrinin, ilk növbədə, "Müsavat"ın sosial bazasını xeyli möhkəmləndirmiş oldu. Digər tərəfdən isə, həmin hadisələr Azərbaycan milli hərəkatında konsolidasiya proseslərini gücləndirdi. Azərbaycan türklərinin fiziki varlığı üçün real təhlükə ilə üzləşən Seymin müxtəlif fraksiyalarından olan azərbaycanlı deputatlar mart hadisələrinin mahiyyətinin və nəticələrinin qiymətləndirilməsində eyni mövqedən çıxış etdilər.

"Seymin müsəlman fraksiyalarının birləşmiş iclası" adlı qurumun yaranması həmin tendensiyanın göstəricisi olmaqla bərabər, ümummilli məsələlərin həllində müxtəlif fraksiyaların mövqelərini uzlaşdırmağa imkan verirdi. Həmin qurum müəyyən mənada gələcək Azərbaycan Milli Şurasının prototipi idi.

Şübhəsiz ki, belə bir qurumun yaradılması heç də Azərbaycan fraksiyaları arasında mövcud olan fikir ayrılıqlarının bir göz qırpımında aradan qaldırılması demək deyildi. Lakin həmin qurumun formalaşması ilə müxtəlif siyasi partiyalara mənsub olan Azərbaycan deputatları mühüm məsələləri operativ şəkildə müzakirə edib, onlar barəsində razılaşdırılmış qərarlar qəbul etmək imkanı əldə etdilər.

Maraqlıdır ki, Seymədəki Azərbaycan partiyalarının razılığı ilə "Müsavat" fraksiyasının Rəyasət heyəti tam tərkibdə həmin birliyin rəhbər orqanı kimi təsdiqləndi.⁵⁶ Beləliklə, M.Ə. Rəsulzadə faktiki olaraq Seymədəki bütün Azərbaycan fraksiyalarının ümumi liderinə çevrilmiş oldu.

1918-ci ilin mart hadisələri Azərbaycan milli hərəkatının strateji məqsədlərinin dəyişməsinə həlledici təsir göstərmiş oldu. Belə ki, milli hərəkatın aparıcı qüvvəsi olan "Müsavat" partiyası həmin hadisələrdən sonra Azərbaycanın tam dövlət müstəqilliyinin əldə olunması xəttini götürmüş oldu. Çünki mart qırğınları bolşeviklərin rəhbərlik etdiyi Rusiyanın demokratik sivil dövlətə çevrilməsinə olan ümidlərin boş xülyadan başqa bir şey olmadığını bir daha sübut etmiş oldu. Bolşevik-daşnak alyansının azərbaycanlıların fiziki varlığı üçün real təhlükə yaratdıqları belə bir vəziyyətdə digər milli partiyalar da "Müsavat"ın bu xəttini dəstəkləmək məcburiyyətində qaldılar. Bu zəmində milli hərəkatın gələcək inkişafının perspektivləri və məqsədləri məsələsində Azərbaycanın əsas siyasi partiyalarının mövqeləri tədricən yaxımlaşmağa başladı.

Mart hadisələri milli hərəkatın təkə məqsəd və vəzifələrində deyil, həm də istiqlal mübarizəsinin forma və metodlarında da ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb oldu. Bu hadisələr göstərdi ki, milli hərəkatın nisbətən dinc inkişaf mərhələsi artıq arxada qalıb və gələcəkdə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün sırf siyasi metodlar ehtiyac duyulduqda silahlı mübarizə vasitələri ilə tamamlanmalıdır.

⁵⁶ R. Vəkilov. Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi. Bakı, 1998, s. 18.

Həmin dövrdə Seymin fəaliyyətini artıq tamamilə iflic etmiş siyasi böhran Azərbaycan türklərinin müstəqil milli dövlətinin yaradılması prosesinin bir qədər də sürətləndirmiş oldu. Məsələ ondadır ki, mart hadisələrinə münasibətdə Seymin tutduğu seyrçi mövqe azərbaycanlıların bu quruma onsuz da böyük olmayan ümidlərini tamamilə alt-üst etmiş oldu. Üstəlik gürcü və erməni siyasətçiləri arasında da Seymin elə bir yüksək nüfuzu yox idi. Hətta 1918-ci il aprelin 22-də Zaqafqaziya federativ respublikasının müstəqilliyinin elan olunması da vəziyyəti xilas edə bilmədi.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Seymin fəaliyyətinin ilk günlərindən "Müsavat" fraksiyası Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elan olunmasını təkidlə tələb edirdi. Gürcü və erməni deputatları bu təklifə bir müddət müqavimət göstərsələr də, son nəticədə onunla razılaşmalı oldular və Seymin üç milli sektorunun nümayəndələri arasında Cənubi Qafqazın istiqlalının elan olunması barədə prinsipial razılıq əldə olundu. Buna baxmayaraq, həmin məsələnin Seymədə müzakirəsi heç də sakit keçmədi və bir sıra hallarda mübahisələr kəskinləşərək, qarşılıqlı ittihamlar və təhqirlərlə müşayiət olunurdu.

Bu baxımdan sol eser və kadetlərin nümayəndələri xüsusi cəfəşanlıq göstərirdilər. Məsələn, sol eser L. Tumanov Rusiyanın köməyi olmadan Cənubi Qafqazın müstəqil yaşamasının mümkün olmadığını iddia edərək bildirirdi ki, müstəqillik məsələsi "bəy partiyası olan "Müsavat" tərəfindən Türkiyənin maraqlarına uyğun olaraq" zorla Seymə qəbul etdirilir. O hesab edirdi ki, "Zaqafqaziyanın indiki vəziyyətində müstəqilliyin elan olunması Türkiyənin tam köləliyinə keçmək deməkdir".⁵⁷ L. Tumanov iddia edirdi ki, bu addım "Müsavat" tərəfindən "demokratiyanın kürəyinə saplanmış bıçaq"dan başqa bir şey deyildir.⁵⁸

⁵⁷ Закавказский Сейм. Стенографический отчет, 9 апреля 1918 года, с. 16.

⁵⁸ Yəna orada, s. 47.

“Müsavət”ə ünvanlanmış həmin hücumlara cavab verən M.Ə. Rəsulzadə bildirdi: “Zadəgan Tumanovun “Müsavət” partiyası haqqında dedikləri başa düşüləndir. Onun fikirləri tamamilə aydındır. Özünü inqilabçı adlandırsa da, zadəgan Tumanov hələ də imperialist xülyaları ilə yaşamaqdadır”.⁵⁹ Daha sonra M.Ə. Rəsulzadə L. Tumanovun bu cür davranışının həqiqi səbəblərini açıqlayaraq dedi: “Müstəqillik əleyhinə ağlabatan heç nə demək mümkün olmadığı üçün, deməli, həmin müstəqilliyin arxasında duran partiyayı gözdən salmaq lazımdır. İndi bu dəbdədir. İmperialistlərin keçmişdə etdikləri kimi, hər hansı bir milləti panislamist elan etmək düzgün olmazdı, çünki bu dövrün demokratik dəbinə uyğun gəlməzdi. Buna görə də bütün günahları müəyyən bir partiyanın üzərinə yıxmaq, onu bəy partiyası adlandıraraq nüfuzdan salmağa çalışmaq lazım gəlir”.⁶⁰ Çıxışının sonunda M.Ə. Rəsulzadə “Müsavət”i nəzərdə tutaraq dedi: “onun bəy, yoxsa demokratik partiya olmasını seçkilərin nəticələri, bəyannaməsi və s. kifayət dərəcədə nümayiş etdirir”.⁶¹

M.Ə. Rəsulzadə öz nitqində həmçinin Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elan olunmasının zərurliyini tutarlı dəlillərlə əsaslandırdı. O, açıq şəkildə bəyan etdi ki, Cənubi Qafqazın müstəqilliyi demokratik Rusiyadan deyil, bolşeviklərin simasında rus süngülərindən ayrılmaq deməkdir. Onun sözlərinə görə, “çoxmillətli Rusiyanın bütün xalqları öz taleyini Rusiya ilə birlikdə həll etmək istədikdə, həmin Rusiya və rus demokratiyası elə bir vəziyyətə düşdülər ki, demokratik prinsip və ideallar öz lazımı təsdiqini tapmadı və bu gün biz Rusiyada azadlıq əvəzinə anarxiya və hərə-mərclik müşahidə edirik. Və bütün xalqlara azad şəkildə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ vəd edən böyük inqilabi şüarlar yalnız mərkəzin hökmü və buyruğu ilə gerçəkləşən öz müqəddəratını təyin etmək şüarına çevrilmiş oldu”.⁶²

⁵⁹ Закавказский Сейм. Стенографический отчет, 9 апреля 1918 года, с.54.

⁶⁰ Yəna orada, s. 55.

⁶¹ Yəna orada, s. 56.

⁶² Yəna orada, s. 9.

Nəticədə, Fevral inqilabının bəyan etdiyi azadlıqlar, M.Ə. Rəsulzadənin təbirincə desək, “özlərini demokrat adlandıran bir qrup qəsbkarkarın əlinə keçərək, yeni əsarət forması almış oldu”.⁶³ Daha sonra o, xəbərdarlıq etdi ki, belə bir vəziyyət “Rusiyada yenidən mərkəzləşdirilmiş dövlətin bərqərar olmasına gətirib çıxara bilər. Bu isə demokratiya prinsiplərinin deyil, imperializm prinsiplərinin təntənəsi demək olacaq. Biz bundan sonra da belə bir vəziyyətə dözsək, üstümüzdə yeriyən şimal imperializmi Zaqafqaziya demokratiyasının sıralarına qarışıqlıq və nifaq salacaq. Bu nifaq isə Zaqafqaziya demokratiyasının məhvi deməkdir”.⁶⁴

Həmin səbəblərdən də M.Ə. Rəsulzadə hesab edirdi ki, Regionda demokratiyanın azad inkişafı üçün Cənubi Qafqaz mütləq müstəqil olmalıdır. “Zaqafqaziya xalqlarının həmrəy yaşaması və inqilabın bəxş etdiyi azadlıqlardan bəhrələnməsi üçün Zaqafqaziyanın müstəqilliyi elan olunmalıdır”, - deyərək M.Ə. Rəsulzadə vurğulayırdı.⁶⁵

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə. Rəsulzadə və bütövlükdə “Müsavət” partiyası üçün Cənubi Qafqazın müstəqilliyi ideyası son məqsəd olmayıb, Azərbaycan dövlətçiliyinin yaradılması istiqamətində irəliyə doğru atılmış növbəti addım idi. Belə ki, həmin dövrdə M.Ə. Rəsulzadə Cənubi Qafqaz dövlətinin konfederativ formada yaradılmasının tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Başqa sözlə desək, o, Cənubi Qafqaz Respublikasını ayrı-ayrı müstəqil dövlətlərin bərabər hüquqlu ittifaqı kimi təsəvvür edirdi.

Məhz M.Ə. Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə Seyimdəki Azərbaycan fraksiyalarının 1918-ci il mayın 3-də keçirilmiş birgə iclasında “Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistanın Şimali Qafqaz dağlıları ilə birlikdə konfederasiya yaratmaq ideyasının dəstəklənməsi” haqqında qərar qəbul olundu. Özü də Azərbaycan və Şimali Qafqaz dağlıları “öz aralarında federasiya” yaratmalı idilər.⁶⁶

⁶³ Yəna orada.

⁶⁴ Закавказский Сейм. Стенографический отчет, 9 апреля 1918 года, с.10.

⁶⁵ Yəna orada.

⁶⁶ ARDA, f. 970, s. 1, i. 1, v. 34.

Hərçənd, o zaman Seymdəki gürcü və erməni nümayəndələri Qafqaz konfederasiyası ideyasının gerçəkləşməsində elə də maraqlı deyildilər. Bu isə, öz növbəsində, regiondakı parçalanma proseslərini daha da dərinləşdirirdi. Belə bir vəziyyətdə Seym Cənubi Qafqazda gedən proseslərə nəzarəti tədricən itirməyə başladı. Hadisələrin şahidlərindən biri qeyd edir ki, "Zaqafqaziya üçün həmin faciəli günlərdə Seymin iclas zalında hər şey mənasız, dağınıq, miskin və demək olar ki, dəhşətli görünürdü. Artıq hiss olunurdu ki, Seymdə hər şey öz-özlüyündə baş verir, hamını narahat edən ən zəruri məsələ haqqında isə burada onsuz da heç kim danışmayacaq. Əsas hadisələr pərdə arxasında, hər bir partiyanın, hər bir qrupun daxilində baş verirdi. Birlikdə nəyi isə etmək imkanı artıq itirilmişdi".⁶⁷

Hamıya aydın idi ki, Cənubi Qafqaz respublikası özünün son günlərini yaşayır. Vahid birləşdirici ideyanın olmaması və Cənubi Qafqaz xalqları arasında xarici və daxili siyasətin əsas problemlərinə münasibətdə ciddi fikir ayrılıqlarının mövcudluğu, son nəticədə, onların eyni bir dövlətin tərkibində yaşamasını qeyri-mümkün etdi.

Seymin irəli sürdüyü milli-dövlətçilik proqramının uğursuzluğa düşər olmasının başlıca səbəbi Cənubi Qafqaz xalqlarının milli maraqlarının üst-üstə düşməməsində idi ki, bu da öz növbəsində tarixi, siyasi, iqtisadi və psixoloji amillərlə şərtlənirdi. O dövrün ekstremal şəraitində həmin ziddiyyətlərin aradan qaldırılması isə real görünmürdü. Əksinə, həmin ziddiyyətlərin getdikcə daha da kəskinləşməsi müşahidə olunurdu, burada da xarici amillərin təsiri çox güclü idi. Belə ki, dünyanın bir sıra aparıcı dövlətləri regionda nüfuz uğrunda ciddi rəqabət aparırdılar və bu zaman onlardan hər biri müəyyən Cənubi Qafqaz xalqına dəstək verirdi. Son nəticədə bu ona gətirib çıxardı ki, gürcülər Almaniyanın himayəsinə keçməyə üstünlük verdilər, ermənilər ingilispərəst mövqə tutdular, azərbaycanlılar isə Türkiyəyə meyl etdilər.

⁶⁷ А. Ставровский. Закавказье после Октября. М.—Л., 1925, с.49.

Belə bir şəraitdə, 1918-ci il mayın 26-da özünün son iclasına toplanan Seym, "Zaqafqaziya müstəqil cümhuriyyətini meydana gətirən millətlər arasında hər b və sülh məsələsində ciddi ayrılıq olduğu və nüfuzlu bir hökumət təşkil edərək bütün Zaqafqaziya adından danışmağa imkan qalmadığı üçün öz səlahiyyətlərini bitmiş hesab etdi". Gürcüstan milli-demokratik partiyasının nümayəndəsi Q.V. Qvazavanın qeyr etdiyi kimi, "milli təşkilatın zamanı yetişdi, çünki bütün digər təşkilatlar boş xülyadan başqa bir şey deyil".⁶⁸

§ 2. Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk addımları (may-dekabr 1918-ci il)

Zaqafqaziya Seyminin buraxılması və Gürcüstanın müstəqilliyinin elan olunması Azərbaycan ərazisində hakimiyyət boşluğu təhlükəsi yaratmış oldu. Hadisələrin belə bir təhlükəli istiqamətdə inkişafının qarşısını almaq məqsədilə artıq keçmiş Seymin azərbaycanlı deputatları 1918-ci il mayın 27-də fəvqəladə iclasa toplandılar. Yaranmış vəziyyətin ciddiliyini nəzərə alaraq, "keçmiş Zaqafqaziya Seyminin bütün azərbaycanlı üzvlərinin yığınağı Azərbaycanın idarə olunmasının ağırlığını öz üzərinə götürməyə yekdilliklə qərar verərək, özünü Azərbaycan Milli Şurası elan etdi".⁶⁹ Gizli səsvermə yolu ilə M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan Milli Şurasının sədri, H. Ağayev və M.H. Seyidov onun müavinləri seçildilər.

M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan Milli Şurasının sədri seçilməsi onun milli istiqlal mücadiləsindəki şəxsiz xidmətlərinin təsdiqi idi. Həmin dövrdə Milli Şuranın Azərbaycanda ali hakimiyyət orqanı olduğunu nəzərə alsaq, onda M.Ə. Rəsulzadəni tam əsasla Azərbaycan Respublikasının ilk prezidenti hesab etmək olar.

⁶⁸ Там же, с.83.

⁶⁹ ARDA, f. 970, s. 1, i. 1, v. 47.

M.Ə. Rəsulzadənin Milli Şuranın sədri seçilməsi həm də ona görə əlamətdar idi ki, o özü həmin iclasda iştirak etmirdi. Bu zaman o, Batumda Zaqafqaziya nümayəndə heyətinin tərkibində Türkiyə və Almaniya elçiləri ilə regionun siyasi gələcəyi haqqında çətin danışıqlar aparırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə Azərbaycanın deyil, həm də qonşu Gürcüstan və Ermənistanın gələcək siyasi taleyi o zaman Tiflisdə yox, məhz Batumda həll olunurdu. Bu baxımdan üç Cənubi Qafqaz dövlətinin istiqlalının elan olunması haqqında qərarların həyatiliyi xeyli dərəcədə alman və türk nümayəndələri ilə aparılan danışıqların nəticəsindən asılı idi.

1918-ci il mayın 28-də Milli Şuranın iclasında Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin dərhal elan olunması haqqında qərar qəbul edildi. Milli Şura 24 səsle (iki nəfər – C.M. Qənizadə və C. Axundov bitərəf qaldılar) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığını bəyan edən "İstiqlal bəyannaməsi"nin mətnini təsdiqlədi. "Bəyannamə"də deyilirdi: «Böyük Rusiya inqilabı gedişində Rusiyada dövlət orqanizminin ayrı-ayrı hissələrə dağılması və rus ordusunun Zaqafqaziyani tərk etməsilə burada yeni bir siyasi vəziyyət yarandı.

Tələləri öz ixtiyarına buraxılmış Zaqafqaziya xalqları Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasını yaratdılar. Lakin siyasi hadisələrin sonrakı gedişində gürcü xalqı Zaqafqaziya Federativ Respublikasının tərkibindən çıxmağı və müstəqil Gürcüstan Demokratik Respublikası yaratmağı münasib bildi.

Rusiya ilə Osmanlı imperatorluğu arasındakı müharibənin dayandırılması, eyni zamanda ölkə daxilindəki görünməmiş anarxiyanın aradan qaldırılması zərurəti ilə bağlı olan Azərbaycanın mövcud siyasi durumu Azərbaycan xalqlarını düşdükləri ağır daxili və xarici vəziyyətdən çıxartmaq üçün Şərqi və Cənubi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycanın öz dövlət orqanizmini yaratmaq lüzumunu qəti surətdə tələb edir.

Buna əsaslanaraq, ümumxalq səsverməsi ilə seçilmiş Azərbaycan Milli Şurası bütün cəməətə elan edir:

I. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqları suveren hüquqların daşıyıcılarıdır, Şərqi və Cənubi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan tam hüquqlu müstəqil dövlətdir.

II. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin siyasi quruluş forması Xalq Cümhuriyyətidir.

III. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlər və xüsusilə həmsərhəd millət və dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmağa çalışır.

IV. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, silk və cins fərqi gözləmədən öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarına siyasi və vətəndaşlıq hüquqları təmin edir.

V. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərə azad inkişafı üçün geniş meydan verir.

VI. Müəssislər Məclisi toplanıncaya qədər Azərbaycan idarəsinin başında xalq seçkiləri ilə seçilmiş Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti hökumət durur".⁷⁰

Bundan sonra Milli Şura F. Xoyskinin başçılıq etdiyi müstəqil Azərbaycanın ilk hökumətinin tərkibini təsdiq etdi. Nazirlər Şurasına başçılıq etməklə bərabər, həm də daxili işlər nazirinin səlahiyyətlərini yerinə yetirən F. Xoyskidən savayı, hökumətin təkibinə N. Yusifbəyov (maliyyə və xalq təhsili naziri), M.H. Hacinski (xarici işlər naziri), X. Məlik-Aslanov (yollar, poçt və teleqraf naziri), X. Xasməmmədov (ədiyyə naziri), Ə. Şeyxülislamov (əkinçilik və əmək naziri), X. Sultanov (hərbi nazir), M.Y. Cəfərov (ticarət və sənaye naziri) və C. Hacinski (dövlət nəzarəti naziri) daxil oldular.⁷¹

1918-ci il mayın 30-da Azərbaycan hökuməti adından aparıcı dünya dövlətlərinin xarici işlər nazirliklərinə xüsusi radioteleqram göndərildi. Nazirlər Şurasının sədri F. Xoyskinin imzaladığı radio-

⁷⁰ C. Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). Bakı, 1993, s. 86.

⁷¹ ARDA, f. 970, s. 1, i. 4, v. 3.

teleqram həmin dövlətlərin hökumətlərini müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması barədə məlumatlandırır. ⁷²

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müsəlman aləmində ilk respublika və türk aləmində ilk milli dövlət idi, çünki, M.Ə. Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, "türk mənşəli bütün digər dövlətlər başlıca olaraq dini təməl üzərində qərar tutduqları halda, Azərbaycan Cümhuriyyəti müasir milli-mədəni müstəqillik təməlinə, türk milli-demokratik dövlət qurumu zəmininə əsaslanır və bu baxımdan bizim cümhuriyyətimiz ilk türk dövlətidir". ⁷³

Öz yazılarından birində M.Ə. Rəsulzadə vurğulayırdı ki, xalq yalnız "dövlət olmaq əzmini göstərdiyi və bunda israr etdiyi zaman millət olur". ⁷⁴ Onun fikrincə, "demokratik Azərbaycan toplumu bir millət olmaq əzmini, sözün əsrimizdəki mədəni mənasıyla, 28 may istiqlal hadisəsi və bəyannaməsilə yaratdı". ⁷⁵

Azərbaycan liderlərinin bu addımını lazımınca dəyərləndirmək üçün nəzərə almalıyıq ki, 1918-ci ilin 28 mayına kimi "Azərbaycan" adlı hamı tərəfindən qəbul olunmuş ayrıca milli-inzibati və sosial-siyasi vahid mövcud olmamışdır. Bu kontekstdə M.Ə. Rəsulzadə haqlı olaraq qeyd edir ki, "28 may 1918-ci il Bəyannaməsini nəşr etməklə Azərbaycan Milli Şurası, sözün siyasi mənasında, Azərbaycan millətinin varlığını təsbit etmiş oldu. Bununla da, Azərbaycan kəlməsi sadə coğrafi, etnoqrafik və linqvistik bir kəlmə olmaqdan çıxaraq siyasi bir anlama çevrildi". ⁷⁶

Şübhəsiz ki, istiqlalın elan olunması tarixi ədalətin bərpası və Azərbaycan türklərinin öz milli dövlətçiliyini yaratmaq hüququnun gerçəkləşməsi demək idi. Lakin belə bir məsuliyyətli addımın atılması Azərbaycan Milli Şurasının üzvlərindən güclü siyasi iradə və cəsarət tələb edirdi, çünki nə xarici amillər, nə də ölkənin

daxilindəki durum müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması üçün əlverişli deyildi. Həm də etiraf etmək lazımdır ki, 1918-ci il mayın 28-də elan olunan Azərbaycanın müstəqilliyi o zaman xeyli dərəcədə deklarativ xarakter daşıyırdı.

İlk növbədə bu onunla əlaqədar idi ki, Azərbaycanın istiqlalı ölkə hüduqlarından kənarında elan olunmuşdu. Buna görə də, dövlət müstəqilliyinə real məzmun verməkdən ötrü, ilk növbədə, milli hökumətin Tiflisdən ölkə hüduqları daxilinə köçməsinə nail olmaq və onun faktiki yurisdiksiyasını Azərbaycanın bütün ərazisində bərqərar etmək gərək idi. Bu işə heç də asan vəzifə deyildi, çünki paytaxt Bakı da daxil olmaqla ölkə ərazisinin xeyli hissəsi o zaman bolşeviklərin işğalı altındaydı. Bundan əlavə, ölkənin müxtəlif regionlarını bürüyərək, gənc cümhuriyyətin mövcudluğu üçün real təhlükə yaradan separatçılıq ocaqlarını məhv etmək, milli dirçəlişin təxirəsalınmaz vəzifələrini həyata keçirməli olan işlək hakimiyyət orqanları sistemini formalaşdırmaq, ölkəni xarici təhlükələrdən qorumaq məqsədilə milli ordu quruculuğuna başlamaq lazım idi. Ən başlıcası isə, milli hökumətin qarşısında Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin dünya birliyi və ikl növbədə, müttəfiq dövlətlər tərəfindən tanınmasına nail olmaq vəzifəsi dururdu.

Bu çoxsaylı mürəkkəb problemlərin həlli 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan istiqlalının elan olunmasından sonrakı mərhələdə Milli Şuranın fəaliyyətinin əsas məzmununu təşkil edirdi. O zaman ölkədə ali dövlət orqanı olan bu qurumun sədri kimi M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan dövlətçiliyinin təşəkkülü və möhkəmlənməsi prosesinə bilavasitə rəhbərlik edirdi.

Bu baxımdan çox simvolikdir ki, müstəqil Azərbaycanın mövcudluğunu təsdiq edən ilk beynəlxalq sənəd məhz M.Ə. Rəsulzadə tərəfindən imzalanmışdır. O, milli hökumətin xarici işlər naziri M.H. Hacınski ilə birlikdə 1918-ci il iyunun 4-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Osmanlı imperatorluğu arasında bağlanmış "Sülh və dostluq haqqında" müqaviləyə imza atmışdır.

⁷² ARDA, f. 970, s. 1, i. 5, v. 1.

⁷³ Азербайджан, 1919, 28 мая.

⁷⁴ M.E. Rəsulzadə. Milli Təsənüd, s.25.

⁷⁵ Yəne orada, s. 18.

⁷⁶ İstiklal, 1933, 28 may.

Həmin müqavilə Azərbaycanın istiqlaliyyətinin ilkin mərhələsində ölkənin təhlükəsizliyinin qarantı rolunu oynamışdır. Müqavilənin dördüncü maddəsi Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Həmin maddədə göstərilirdi ki, dinclik və əsası möhkəmləndirmək, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əgər ehtiyac olarsa, Osmanlı hökuməti Azərbaycan Respublikasına hərbi yardım göstərməyi öz öhdəsinə götürür.⁷⁷

1918-ci il iyunun əvvəlində Bakı Sovetinin silahlı birləşmələri ölkənin müvəqqəti paytaxtı - Gəncə üzərinə hücumla başladıqda Azərbaycan hökuməti müqavilənin həmin maddəsinə əsaslanaraq hərbi yardım xahişilə Türkiyə tərəfinə müraciət etdi. 1918-ci ilin mart hadisələrinin acı təcrübəsini nəzərə alınarsa, heç bir şübhə doğurmur ki, bolşevik-daşnak qüvvələrinin Gəncə üzərinə başlanan hücumu təkcə milli müstəqilliyimiz üçün deyil, həm də Azərbaycan türklərinin fiziki varlığı üçün real təhlükə yaradırdı.

Maraqlıdır ki, hələ 1918-ci il mayın 24-də, yəni Cənubi Qafqaz Federasiyasının süqutu və Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunmasından əvvəl, Bakı Sovetinin rəhbəri Stepan Şaumyan yazırdı: "...biz yaxın vaxtlarda Gəncə üzərinə hərəkət etməyə hazırlaşırıq. Gəncəyə tələsmək lazımdır ki, orada erməniləri üsyana qaldıraq... Əgər bu üsyan baş verməsə və türklər Gürcüstan və Tiflisdə möhkəmlənsələr, onda biz tamamilə təcrid olunacaq və yalnız Abşeron yarımadasını müdafiə etmək məcburiyyətində qalacağıq".⁷⁸ Məktubun məzmunundan da göründüyü kimi, bolşeviklər sovet hakimiyyətini bütün Cənubi Qafqaz ərazisində bərqərar etmək məqsədilə böyük planlar qururdu. Həmin planların reallaşması yolunda ilk addım isə ölkənin dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan milli qüvvələrinin məhv edilməsi olmalı idi.

Belə planların mövcudluğunu hərbi tarixçi A.B. Kadişev də təsdiqləyir. O, vurğulayır ki, Gəncə üzərinə bolşeviklərin hücumunun əsas məqsədi "hələ də "Müsavat"ın nəzarəti altında olan Azərbaycan rayonlarının ələ keçirilməsi, müsavətçilərin hərbi qüvvələrinin darmadağın edilməsi, Gürcüstan və Ermənistan istiqamətində yolun açılması, eləcə də Cənubi Qafqazın inqilabçı qüvvələrinin birləşdirilməsi idi".⁷⁹

Belə bir mürəkkəb durumda Osmanlı hökuməti dərhal Azərbaycan tərəfinə xahişinə cavab verərək, öz nizami hərbi hissələrini buraya göndərdi. Türk hərbi hissələri Azərbaycan könüllülərinin dəstəyi ilə Göyçay yaxınlığındakı gərgin döyüşdə Bakı Sovetinin qoşunlarını ağır məğlubiyyətə uğradaraq, onların Gəncə üzərinə yürüşünü dayandıra bildilər. İyunun 27-dən iyulun 1-dək davam edən 4 günlük Göyçay döyüşü 1918-ci ilin yay hərbi kampaniyasının gedişində dönüş nöqtəsi oldu, çünki bundan sonra cəbhədə strateji təşəbbüs tamamilə birləşmiş Azərbaycan-türk qüvvələrinin əlinə keçmiş oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, öz mövcudluğunun başlanğıc dövründə Azərbaycan Cümhuriyyəti təkcə xarici təhlükələrlə deyil, həm də ciddi daxili problemlərlə üzləşirdi. Məsələ ondadır ki, bolşevik-daşnak hərbi dəstələrinin özbaşnalığından cana doymuş dinc azərbaycanlı əhali ölkədə qayda-qanunu və sakitliyi bərpa edəcək bir qüvvə arzusunda idi. Azərbaycanlılar onu da gözəl anlayırdılar ki, öz qüvvələri ilə ölkədə hökm sürən hərə-mərcliyi aradan qaldırmaq iqtidarında deyillər. Bu baxımdan onlar Osmanlı dövlətinin köməyinə böyük ümid bəsləyirdilər. 1918-ci il mayın sonunda Nuru paşanın başçılığı altında 300 türk hərbiçisinin Gəncəyə gələrək qısa müddət ərzində şəhərdə qayda-qanun yaratması türklərin azərbaycanlılar arasında nüfuz və populyarlığını daha da artırmış oldu.

⁷⁷ C. Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində, s. 90.

⁷⁸ Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917-1918 гг. Баку, 1957, с.425.

⁷⁹ А.Б. Кадисев. Интервенция и гражданская война в Закавказье. М., 1960, с.110-111.

Yaranmış vəziyyətdən "ilhaqçılar" – Azərbaycanın Türkiyəyə birləşdirilməsi tərəfdarları öz məqsədləri üçün istifadə etmək qərarına gəldilər. "İlhaqçı"ların əsas özəyini Azərbaycanın burjuva-mülkədar və klerikal dairələrinin nümayəndələri təşkil edirdilər. Onlar M.Ə. Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi Milli Şuranın mövqelərinin möhkəmlənməsinə imkan vermək istəmirdilər.

"İlhaqçılar"ı Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasından daha çox, Milli Şuranın ölkənin siyasi sistemində köklü demokratik dəyişikliklər həyata keçirmək planları narahat edirdi. Milli Şuranın təxirə salmadan ölkədə geniş demokratik azadlıqları gerçəkləşdirmək, dini dövlətdən ayırmaq, aqrar sahədə islahatlar həyata keçirmək, qadınlara kişilərlə bərabər hüquqlar vermək və digər planlarını həmin dairələr öz imtiyazlarının toxunulmazlığı üçün təhlükə hesab edirdilər.

Bu səbəbdən də, Azərbaycan burjuaziyası, mülkədarları və ruhanilərinin xeyli hissəsinə Milli Şura və onun formalaşdırdığı hökumət həddən ziyadə inqilabi və radikal görünürdü. Azərbaycanı Türkiyəyə birləşdirmək yolu ilə onlar Milli Şuranın həmin planlarının gerçəkləşməsinin qarşısını almaq niyyətində idilər. Sonralar həmin hədisələri xatırlayan M.Ə. Rəsulzadə yazırdı ki, türklər "bura bizi idarə etməyə yox, bir əsgər kimi xalqı müdafiə etməyə gəlmişdilər. Bu, doğrudur. Lakin o da doğrudur ki, bizim öz içimizdə elə bəylər və ağalar var idi ki, onlar burada İstanbulun ağalığı etməsinə tələb edirdilər".⁸⁰

"İlhaqçı"lar ən çirkin vasitələrdən belə istifadə etməkdən çəkinməyərək, Milli Şuraya qarşı genişmiqyaslı təbliğat kampaniyasına başladılar. Milli Şuranın Azərbaycan istiqlalı ideyasına sadıqlılığını "ilhaqçı"lar həmin qurumun rəhbərlərinin guya ki, ermənilərə satılması və türk qoşunlarının Azərbaycana gəlməsi əleyhinə olmaları ilə izah edirdilər.⁸¹ Azərbaycanda türklərin

nüfuzunun zirvə nöqtəsində olduğu bir zamanda bu cür "təbliğat" Milli Şuranın fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumata malik olmayan əhalinin ən geridə qalmış hissəsinə mənfi təsir göstərməyə bilməzdi.

Maraqlıdır ki, Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan olunmasından hələ xeyli əvvəl, Zaqafqaziya Seyminin mövcudluğu dövründə "ilhaqçılar" öz nümayəndələrini Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz təmsilçiləri arasında danışıqların getdiyi şəhərlərə – Trabzon, Batum və İstanbula göndərmişdilər. Onlar türk nümayəndələrini inandırmğa çalışırdılar ki, Azərbaycanın xilasının yeganə yolu onun Osmanlı dövlətinin tərkibinə daxil edilməsindədir.⁸²

Həmin hadisələri xatırlayan R. Vəkilov "Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi" əsərində yazırdı: "Sülh danışıqlarının başlanmasının ilk günlərindən müsəlman əhalisinin separat nümayəndəlikləri əvvəl Trabzona, sonra isə Batuma və İstanbula axışmağa başlayırlar. Onlar bədnam "ilhaq" süarını irəli sürürdülər".⁸³

Eyni zamanda, "ilhaqçılar" dini amildən istifadə edərək, Azərbaycanın milli qüvvələrini nüfuzdan salmaq məqsədilə türk mətbuatında geniş təbliğat kampaniyası aparırdılar. Məlumdur ki, Azərbaycan türklərinin böyük əksəriyyəti siə olduğu halda, osmanlı türkləri əsasən islamın cünnü məzhəbinə mənsubdurlar. Həmin faktla spekulyasiya edən "ilhaqçılar" Türkiyə mətbuatı vasitəsilə Azərbaycanda guya sünnilərin siələr tərəfindən sıxışdırılması barədə yalan xəbərlər yayırdılar. Onlar iddia edirdilər ki, milli hökumətdəki bütün rəhbər vəzifələri siələr tuturlar və Azərbaycanın yüksək rütbəli dövlət məmurları içərisində guya bircə nəfər də olsun sünni yoxdur. Reallıqla heç bir bağlılığı olmayan bu tip böhtanlar "ilhaqçılar"ın hətta Türkiyənin hökumət başçısına ünvanladıkları məktubda da öz əksini tapmışdı.⁸⁴

⁸⁰ Elm, 1992, 17 yanvar.

⁸¹ Азербайджан, 1919, 28 мая.

⁸⁴ ARDA, f. 894, s. 10, i. 31, v. 7.

⁸⁰ Azərbaycan, 1919, 29 may.

⁸¹ Азербайджан, 1919, 28 мая.

Dövlətçilik ənənələrinin zəifliyi, əhalinin xeyli hissəsinin milli və siyasi şüur səviyyəsinin aşağı olması, eləcə də türklərin Azərbaycanın "xilaskarı" imic "ilhaqçı"ların apardıqları təbliğat kampaniyasının uğurunu şərtləndirən əlavə amillər idilər. "İlhaqçı"ların müəyyən bir qismi səmimi olaraq inanırdı ki, "azərbaycanlılar müstəqil dövlət yaradıb onu idarə etməyə qadir deyillər. Bu səbəbdən də, onların fikrincə, iki qardaş türk xalqının vahid bir dövlətin tərkibində olmasında heç bir qəbahət yoxdur".⁸⁵

"İlhaqçı"ların Azərbaycandakı türk qoşunlarının komandanı Nuru paşa tərəfindən dəstəklənməsi Azərbaycan istiqlalı tərəfdarlarının vəziyyətini bir qədər də çətinləşdirirdi. Bu dəstək "ilhaqçı"larla Nuru paşanın Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişaf perspektivlərinə münasibətdə eyni baxışlara malik olmaları ilə şərtlənirdi.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Milli Şura liderlərinin demokratik ideallara və dünyəvi dövlət modelinə sadıqlığı Osmanlı imperiyasının hakim dairələri üçün qəbul edilməz idi. Belə bir faktı da diqqətdən qaçıрмаq lazım deyildir ki, Nuru paşa "Şərq ərazilərinə" münasibətdə ən radikal mövqedə duran türk rəhbərlərindən birinin, Ənvər paşanın atabir qardaşı və onun siyasətini ən fəal dəstəkləyənlərdən idi. Xatırladaq ki, Ənvər paşa Qafqaz və Mərkəzi Asiya xalqlarının Osmanlı imperiyasının tərkibinə inteqrasiyasının qızğın tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

Bu səbəbdən də, Nuru paşanın "ilhaqçılar"ı dəstəkləməsinə onun mürtəcə dairələr tərəfindən birtərəfli və qərəzli şəkildə məlumatlandırılması ilə izah edən bəzi tədqiqatçıların mövqeyi ilə razılaşmaq çətinidir. Bu həmin tədqiqatçıların o dövrdə Azərbaycan ilə Türkiyə arasında mövcud olan ziddiyyətləri ört-basdır etmək cəhdindən başqa bir şey deyildir. Fikrimizcə, Nuru paşanın "ilhaqçılar"a dəstəyi Türkiyənin hakim dairələrinin o dövrdə türk xalqları, o cümlədən Azərbaycana münasibətdə yeritdikləri siyasətin mahiyyətindən irəli gəlirdi.

⁸⁵ Elm, 1992, 17 yanvar.

Belə ki, hələ 1918-ci ilin martında Trabzon danışıqlarının gedişində Ənvər paşa Azərbaycanın Osmanlı dövləti ilə Avstriya-Macarıstan formasında dövlət ittifaqı yaratmasını təkidlə Azərbaycan nümayəndələrinə təklif edirdi. Təbii ki, Azərbaycan nümayəndələri həmin təkliflə razılaşa bilməzdilər, çünki bu faktiki olaraq ölkənin Türkiyə tərəfindən ilhaqı demək olardı.⁸⁶

Lakin Milli Şura ətrafında birləşmiş ölkənin demokratik qüvvələri onu da yaxşı anlayırdılar ki, türklərin simasında strateji müttəfiqin köməyi olmadan Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasını gerçəkləşdirmək cəhdləri heç bir nəticə verməyəcək. Yalnız dost xarici qüvvənin yardımı ilə Azərbaycan xalqını dağıdıcı anarxiya və daşnak-bolşevk təhlükəsindən xilas edib, ölkədə əmin-amanlığı bərpa etmək mümkün idi. O zaman mövcud olan şərtlər daxilində ancaq Türkiyə belə bit strateji müttəfiq rolunu oynaya bilərdi.

Buna baxmayaraq, Milli Şuranın rəhbərliyi, "ilhaqçılar"dan fərqli olaraq, ölkə üçün həyatı əhəmiyyətə malik olan həmin yardımın müqabilində belə Azərbaycanın müstəqilliyini qurban vermək niyyətində deyildilər. M.Ə. Rəsulzadə və onun silahdaşları üçün Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi nə öləri bir ideya, nə də siyasi alver predmeti deyildi. Onlar Azərbaycanın istiqlaliyyətini, haradan qaynaqlanmasından asılı olmayaraq, istənilən təhlükələrdən qorumağa hazır idilər.

Batum sülh konfransına nümayəndə heyətinin göndərilməsi əzəfində Azərbaycan siyasi partiyalarının birləşmiş iclasında N. Yusifbəyovun çıxışı bunun əyani sübutudur. Ölkənin daxili vəziyyətini qiymətləndirən N. Yusifbəyov bildirirdi: "Yalnız Azərbaycanı deyil, bütün Zaqafqazıyanı əhatə etmiş böyük, dəhşətli anarxiyanı biz öz qüvvəmizlə yatıra bilmərik. Şərqdən bolşeviklərin bizim əsri düşmənlərimizlə birlikdə hücum etməsi vəziyyəti daha da kəskinləşdirərək, türk millətinə saysız-hesabsız müsibətlər və fəlakət gətirir. Belə vəziyyətdə bizə xarici qüvvənin

⁸⁶ A. Balayev. Азербайджанское национальное движение в 1917–1918 гг., с.208.

müdaxiləsinə müraciət etməkdən başqa çarə qalmır. Biz sevinməliyə ki, xoşbəxtlikdən müdaxilə edəcək xarici qüvvə bizimlə dost və qardaş Türkiyədir. Bizim heyətin Batuma gedərək Şərqi Zaqafqaziya türkləri adından Osmanlı dövlətindən yardım istəməsinin zamanı gəlmişdir. Fəqət bununla bərabər Azərbaycanın istiqlal idarəsini də heç bir vaxt unutmamalıyıq".⁸⁷

Osmanlı imperiyasının hakim dairələrindəki bəzi qrupların Azərbaycanla bağlı ilhaqçılıq planlarından Milli Şura üzvləri də yaxşı məlumətli idilər. Məhz bu səbəbdən də onlardan bəziləri Milli Şuranın 28 may 1918-ci il tarixli iclasında müzakirə olunan Azərbaycanın müstəqilliyinin dərhal elan edilməsi məsələsinə birmənalı yanaşmışdılar. Məsələn, həmin məsələdə tərəddüd edən F. Xoyski "yerlərdə vəziyyət tam aydınlaşmayana kimi Azərbaycanın istiqlalıyyətinin elan olunması məsələsində tələsməməyi və hələlik digər ölkələrlə sülh danışıqları aparmaq üçün tam hüquqlu Azərbaycan hökumətinin yaradılması ilə kifayətlənməyi" təklif etmişdi.⁸⁸

Düzdür, Milli Şuranın elə həmin iclasında öz həmkarlarını sakitləşdirməyə çalışan H. Ağayev onları əmin edirdi ki, başda Nuru paşa olmaqla türk zabitlərinin Gəncəyə gəlişinin Azərbaycanın gələcək siyasi quruluşu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və "türklər Azərbaycanın siyasi həyatına müdaxilə etmək niyyətində deyillər, əksinə, onlar Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasında maraqlıdırlar".⁸⁹ Lakin hadisələrin sonrakı inkişafı F. Xoyskinin həmin məsələdə tərəddüd etməsinin heç də əsassız olmadığını sübut etdi.

Tiflisdəki 18 günlük fəaliyyətdən sonra 1918-ci il iyunun 16-da Gəncəyə gələn Milli Şura və Azərbaycan hökuməti dərhal Nuru paşanın, yumşaq desək, qeyri-səmimi münasibətilə üzləşdi. Şəhər-

⁸⁷ A. Ставровский. Закавказье после Октября, с.50-51.

⁸⁸ ARDA, f. 970, s. 1, i. 1, v. 49-50.

⁸⁹ Yəni orada.

də real hakimiyyətə malik olan Nuru paşa Milli Şuraya və onun formalaşdırdığı hökumətə etinasızlıq göstərməklə ciddi siyasi böhranın əsasını qoymuş oldu.

Milli Şura və Azərbaycan hökumətinin M.Ə. Rəsulzadə, F. Xoyski və M.H. Hacınskidən ibarət nümayəndə heyətinin yaranmış mürəkkəb vəziyyətdən çıxış yollarını Nuru paşanın özü ilə müzakirə etmək cəhdləri də uğursuzluğa düşər oldu. Nuru paşa təkəbbürlə Azərbaycan liderlərini dinləməkdən belə imtina edərək, özünün ancaq əsgər olduğunu, siyasətdən baş çıxarmadığını bildirdi. Ona görə də nümayəndə heyətinin üzvlərinə məsləhət gördü ki, bu məsələ ilə bağlı onun mülki işlər üzrə müşaviri Əhməd bəy Ağaoğluna müraciət etsinlər.

Nuru paşanın bu hərəkəti Milli Şura və onun yaratdığı hökumətə qarşı etimadsızlığın nümayişi idi. Faktiki olaraq Azərbaycan müstəqilliyinin başı üzərini ölüm təhlükəsi almış oldu. Milli Şura nümayəndələri ilə Ə. Ağaoğlu arasındakı danışıqların başlanğıcı da Azərbaycanın istiqlalıyyəti ideyasının tərəfdarları üçün yaxşı heç nə vəd etmirdi. Turançılıq ideyalarının qatı tərəfdarı olan Ə. Ağaoğlu ən çox Azərbaycan türklərinin müstəqil milli dövlət quruculuğu yolu ilə getməsindən ehtiyatlanırdı. Bu mənada o, Azərbaycanın Osmanlı dövlətinin tərkibinə daxil olması tərəfdarı kimi çıxış edən "ilhaqçılar"ın əsas ideoloqlarından idi.

Azərbaycan istiqlalı məsələsində prinsipial mövqe tutan M.Ə. Rəsulzadə qəti şəkildə "ilhaqçı"ların Azərbaycanı Osmanlı imperiyasına birləşdirmək planlarının əleyhinə çıxdı. Eyni zamanda, o, Azərbaycan Milli Şurası ilə Nuru paşa arasında qarşıdurmanın daha da dərinləşməsinə yol verməmək üçün kompromis variantların tapılması tərəfdarı idi. Çünki hadisələrin bu istiqamətdə inkişafının Azərbaycana hansı fəlakətlər gətirə biləcəyini M.Ə. Rəsulzadə yaxşı anlayırdı.

Milli Şuranın yenidən qurulması haqqında M.Ə. Rəsulzadənin irəli sürdüyü təklif belə kompromis variantlardan biri idi. Həmin

təklif Nuru paşanın tərəfdarları hesabına Milli Şura üzvlərinin sayının artırılması və yeni hökumət kabinetinin formalaşdırılmasını nəzərdə tuturdu. Lakin bu zaman Milli Şura Azərbaycanın ali hakimiyyət orqanı statusunu saxlayır və yeni baş nazirin namizədliyinin irəli sürülməsi səlahiyyəti də Şuranın sədrində qalırdı.⁹⁰

Azərbaycanda təkbaşına hakimiyyətə can atan və hökumət üzərində tam nəzarəti əlinə keçirmək istəyən Nuru paşa üçün bu cür kompromis qəbul edilməz idi. Bu səbəbdən də, M.Ə. Rəsulzadənin kompromis təklifi Ə. Ağaoğlu tərəfindən rədd edildi. Bu zaman Ə. Ağaoğlu hətta eyhamla işarə vurmuşdu ki, xalq Milli Şuranı istəmir və əgər o üsyan etsə, türk əsgərləri sizi müdafiə etməyəcəklər.⁹¹

Əslində bu Milli Şuraya ünvanlanmış açıq təhdid idi. Məqsəd isə həmin qurumun ölkənin ali hakimiyyət orqanı kimi fəaliyyətinə son qoymaq idi. Ə. Ağaoğlunun Milli Şura nümayəndələri ilə ortaq məxrəcə gəlmək istəyinin olmadığını gören Azərbaycan liderləri məsələni qəti şəkildə qoydular: Nuru paşa hansı şərtlərlə Azərbaycan hökumətinə yardım edə bilər? Buna cavab olaraq Ə. Ağaoğlu açıq bildirmişdi: "Milli Şura buraxılmalıdır ki, Nuru paşa özü bir hökumət qursun".⁹² Anlamaq çətin deyildi ki, Nuru paşanın təşkil edəcəyi həmin hökumət "rus çarizminin sabiq qapıqulları ilə şeyxülislamdan",⁹³ yəni Azərbaycan istiqlaliyyətinin düşmənlərindən ibarət olacaqdı.

Təbii ki, Milli Şuranın rəhbərləri Ə. Ağaoğlunun həmin təklifini qəbul edə bilməzdilər, çünki bu faktiki olaraq Azərbaycanın müstəqilliyindən imtina demək olardı. M.Ə. Rəsulzadənin təbirincə desək, həmin anda Milli Şura üzvləri "geri çəkilməkdə olan ordunun sonuncu mövqələrini nəyin bahasına olursa-olsun müdafiə etmək əmri almış hərbi hissənin" vəziyyətində idilər.⁹⁴

⁹⁰ ARDA, f. 970, s. 1, i. 1, v. 48.

⁹¹ Yəne orada.

⁹² M.B. Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı, s. 99.

⁹³ I. Musayev. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərinin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996, s. 99.

⁹⁴ R.Ə. Vəkilov. Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi. Bakı, 1998, s. 35.

Belə bir mürəkkəb durumda M.Ə. Rəsulzadə və Milli Şuranın digər rəhbərləri təkcə qətiyyət və prinsiplilik nümayiş etdirməklə kifayətlənməyərək, həm də dövlət müstəqilliyinin fundamental əsaslarına toxunmamaq şərti ilə kompromislərə hazır olduqlarını bildirdilər. Bu isə çox ciddi siyasi böhrandan ən az itkilərlə çıxmaq imkanı verdi.

Tərəflər arasında kompromis əldə olunmasında Azərbaycan liderlərinin türk nümayəndələrinə ünvanladığı xəbərdarlıq da müəyyən rol oynamış oldu. Onlar Nuru paşaya xatırladılar ki, Milli Şuranın zorla qovulacağı və yeni Azərbaycan hökumətinin onun bilavasitə başçılığı altında yaradılacağı təqdirdə Türkiyənin beynəlxalq aləmdə müəyyən problemlərlə üzləşməsi qaçılmaz olacaq. Belə ki, Azərbaycanın faktiki ilhaqı Türkiyənin təkcə birinci dünya müharibəsindəki mütəffiqləri qarşısında götürdüyü öhdəliklərə deyil, həm də Rusiya ilə bağlanmış Brest-Litovsk sülhünün şərtlərinə də zidd idi. Son nəticə də, Azərbaycan Milli Şurası türk nümayəndələri ilə ortaq məxrəcə gələ bildi və kompromis əldə olundu.

Yaranmış vəziyyəti müzakirə etmək məqsədilə 1918-ci il iyunun 17-də Milli Şuranın təcili iclası toplandı. İclası giriş nitqi ilə açan M.Ə. Rəsulzadə bildirdi: "Əfəndilər! Milli Şuranın iclasını ağır, məsul bir vaxtda və fəvqəladə şəraitdə açıram. Bu gün gündəlikdə duran məsələləri biz emosiyalara uymadan, vəziyyətin bütün məsuliyyətini və fəvqəladəliyini dərk edərək, son dərəcə soyuqqanlıqla müzakirə etməliyik. Yaranmış vəziyyəti nəzərə almaqla bərabər, öz prinsiplərimizə də sadiq qalmalıyıq". Daha sonra M.Ə. Rəsulzadə ümidvar olduğunu bildirdi ki, Milli Şura üzvləri "qərar qəbul edərkən Vətən və millətin maraqlarını rəhbər tutacaq və bununla da öz vətənpərvərliklərini sübut edəcəklər".⁹⁵

Vəziyyətin çətinliyini vurğulayan M.Ə. Rəsulzadə, xəbərdarlıq etdi ki, "dünya müharibəsi və rus inqilabı nəticəsində meydana

⁹⁵ ARDA, f. 970, s. 1, i. 1, v. 57.

gəlmiş və siyasi arenada özünün ilk addımlarını atan Azərbaycan ideali son dərəcə mühüm anlar yaşamaqdadır. Bu yeni doğulmuş türk siyasi cəmiyyəti yetişməyə başlayıb, digər millətlər arasında özünəməxsus yeri tutacaq, yoxsa cılız bir uşaq kimi məhv olacaq? Bax bu anda Azərbaycanın müqəddəratını öz əlinə almış insanların qarşısında duran ən çətin və eyni zamanda, ən şərəfli vəzifə - yeni doğulmuş Azərbaycanın məhvinə yol verməməkdən ibarətdir.⁹⁶

Beləliklə də, hətta bu cür kritik məqamda belə M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycanın istiqlaliyyətinin qorunub saxlanması problemini ön plana çəkirdi. Bir məqamı da xüsusi qeyd etmək gərəkdir ki, həmin məsələdə M.Ə. Rəsulzadə Milli Şura üzvlərinin mütləq əksəriyyətinin dəstəyini aldı. Siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Milli Şura üzvləri demək olar ki, bir nəfər kimi Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanması mövqeyindən çıxış etdilər. Lakin Nuru paşa ilə qarşıdurmada qüvvələr nisbəti heç də Azərbaycan Milli Şurasının xeyrinə deyildi ki, bu da sonuncu tərəfindən müəyyən güzəştlərə gedilməsini labüd edirdi.

Bunu dərk edən Milli Şura üzvləri böhranlı vəziyyətdən çıxış yolları axtarırdılar. M. Məhərrəmov (Müsəlman Sosialist Bloku) Milli Şurayı ləğv etməyi, hakimiyyəti isə heç kimə təslim etmədən xalqa qaytarmağı təklif etdi.⁹⁷ "Hümmət" (menşevik) partiyasının nümayəndəsi Ə. Şeyxülislamov bu fikirdə idi ki, Milli Şura ona xalq tərəfindən veriləb hüquqları heç kimə güzəştə gedə bilməz. "Qoy bizi zor gücünə buraxsınlar. Və qoy hamıya məlum olsun ki, Milli Şurayı ləğv etmək istəyənlər həm Azərbaycan, həm də Türkiyənin düşmənləridirlər", - deyərək, bildirdi.⁹⁸

Milli Şura həqiqətən də çox mürəkkəb bir seçim qarşısında idi: ölkənin idarə olunmasından könüllü surətdə əl çəkib, təşəbbüsü "ilhaqçılar"ə verərək, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin

⁹⁶ Yenə orada, v. 61.

⁹⁷ Yenə orada, v. 59.

⁹⁸ Yenə orada, v. 60.

tamamilə itirilməsi reallığı ilə barışmaq, ya da kompromislər yolunu tutaraq, hətta ölkənin suverenliyinin bir hissəsini qurban verərək, eyni zamanda, "ilhaqçılar"ın və onların arxasında duran qüvvələrin dövlət hakimiyyətini bütövlükdə öz inhisarlarına almaq cəhdlərinin qarşısını kəsmək və bununla da, gələcəkdə Azərbaycanın müstəqil və demokratik inkişaf perspektivini qoruyub saxlamaq.

Sosialist partiyaları nümayəndələrinin Nuru paşanın hərəkatlarına etiraz əlaməti olaraq Milli Şuradan istefa vermələri vəziyyəti bir qədər də mürəkkəbləşdirdi. Bu addımı atmaqla onlar hadisələrin sonrakı inkişafı üçün bütün məsuliyyəti öz üzərlərindən atmış oldular.

Belə bir kritik durumda təşəbbüsü yenidən öz əlinə alan M.Ə. Rəsulzadə bir daha Milli Şura üzvlərinə müraciət edərək, onları emosiyalara uymamağa çağırırdı. O, qəti şəkildə Azərbaycan hökumətinin formalaşdırılması səlahiyyətinin Nuru paşaya verilməsinə qarşı çıxdı. M.Ə. Rəsulzadə Milli Şuradakı həmkarlarına xəbərdarlıq etdi ki, "əgər xalqın bizə verdiyi səlahiyyətlərdən istifadə etmədən hökumətin təşkili hüququnu digər qüvvələrə güzəştə getsək, mürtəcə bir hökumətin formalaşması təhlükəsi kifayət qədər real olacaq".⁹⁹

M.Ə. Rəsulzadənin mövqeyi N. Yusifbəyov tərəfindən də dəstəkləndi. İclas iştirakçılarının müraciətində N. Yusifbəyov "ilhaqçı"lar və onların türk zabıtləri içərisində olan bəzi havadarlarını nəzərdə tutaraq bildirdi: "Bu adamlara qarşı əlimizdə olan hüquqlarımızdan istifadə etməliyik. Əgər biz heç bir güzəştə getməsək və öz hüquqlarımızdan bərk-bərk yapışsaq, onda ölkənin beynəlxalq vəziyyətinə xələl gətirmiş olarıq. Lakin düşdüyümüz belə bir mürəkkəb şəraitdə bu vətənpərvərənə hərəkat olmazdı. Buna görə də təklif edirəm ki, kabinənin istefasını qəbul edək, sonra isə rəisimizə həvalə edək ki, yeni hökumətin təşkilini özü inandığı bir

⁹⁹ Yenə orada, v. 61.

şəxsə tapşırırsın. Yeni təşkil olunacaq hökumətə əldə edilən bütün azadlıqları mühafizə etmək və onlara sadıq qalmaq şərti ilə tam səlahiyyət verək ki, məmləkəti idarə edib yaxın zamanlarda Müəssislər Məclisi çağırırsın və ixtiyarını heç kəsə köüllü surətdə təslim etməyərək ən qiymətli bir əmanət kimi saxlasın, yalnız qüvvəyə, süngüyə təslim olsun. Bunu da ərz etməliyəm ki, istiqlalımıza yönəlmiş təacvüzə qarşı ilk əvvəl üsyana qalxan mən özüm olaçağam”.¹⁰⁰

M.Ə. Rəsulzadə ilə N. Yusifbəyov öz qətiyyətli və məntiqli çıxışları ilə Milli Şura üzvlərini kompromis təklifin qəbulunun zəruriliyinə inandıra bildilər. N. Yusifbəyovun təklifi ilə iclas iştirakçıları yekdilliklə F. Xoyski hökumətinin istefaya göndərilməsi haqqında qərar qəbul edərək, yeni kabinetin formalaşdırılmasına məsul olan şəxsin namizədliyinin müəyyənləşdirilməsini Milli Şuranın sədri M.Ə. Rəsulzadəyə tapşırırlar.

Milli Şuranın sədri M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan Cümhuriyyətinin ikinci hökumət kabinetinin formalaşdırılmasını yenidən F. Xoyskiyə həvalə etdi. Daha sonra Milli Şura iki qətnamə qəbul etdi. Müvəqqəti hökumətin hüquq və vəzifələrinə aid olan birinci qətnamədə gösrərilirdi ki, hökumət dövlət müstəqilliyini və mövcud siyasi azadlıqları ləğv etmək, aqrar və buna bənzər inqilabi qanunları dəyişdirmək hüququna malik deyildir, o altı ay müddətindən gec olmayaraq Azərbaycan Müəssislər Məclisini çağırmağa borcludur, dövlət idarəsinin qalan məsələlərində isə tam sərbəstdir.¹⁰¹ İkinci qətnamə isə Azərbaycan Milli Şurasının buraxılması haqqında idi. Milli Şura bütün hakimiyyəti F. Xoyskinin rəhbərliyi ilə təşkil edilən hökumətə verərək, ona tapşırırdı ki, yaxın vaxtlarda şağırılacaq Müəssislər Məclisindən başqa öz hakimiyyətini heç kəsə güzaştə getməsin.¹⁰²

¹⁰⁰ ARDA, f. 970, s. 1, i. 1, v. 57.

¹⁰¹ ARDA, f. 894, s. 10, i. 149, v. 89.

¹⁰² Yəni orada.

İclasdakı yekun çıxışında M.Ə. Rəsulzadə etiraf edirdi ki, “Azərbaycanın müvəqqəti paytaxtı olan Gəncədə milli hakimiyyəti təmsil edən bir müəssisənin bu surətlə meydana çıxılması məcburiyyətində qalması heç şübhəsiz ki, demokratiyanın gerilməsi, mürtəcə qüvvələrin isə uğurudur”. Buna baxmayaraq, o, Milli Şura üzvlərini ruhdan düşməməyə və nikbinliyi itirməməyə çağırırdı.

Daha sonra M.Ə. Rəsulzadə keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində gedən siyasi prosesləri təhlil edərək dedi: “İlk baxışda seyr etdiyimiz hadisələr bizdə Rusiya inqilabının iflasına dair bir fikir yaradır. Fəqət, əfəndilər, məsələnin zahiri tərəfinə aldanmayın. Hər nə deyirlərsə, desinlər, Rusiya inqilabı qətiyyənlə iflas etmədi. Rusiya inqilabı nə yapacaqdı? Bu suala “Böyük Rusiya” fikr ilə zəhərlənmiş rus inqilabçılarının nöqteyi-nəzərindən deyil, inqilabın öz təbiətini təhlil edərək cavab verilməlidir. İnqilabın öz təbiətini isə məzlum siniflərə azadlıq, məhkum millətlərə istiqlal məfkurəsi təşkil edir. Biz etiraf etməliyik ki, məzlum siniflər istədiklərindən daha artığını əldə ediblər, millətlər isə bir-birinin ardınca müstəqillik qazanırlar. Düzdür, dünyanın altıda bir hissəsini təşkil edən böyük Rusiya dağılır. Ancaq inqilab məgər böyük Rusiyanı yenidən bərpa etməli idi mi? Qətiyyənlə yox!”

M.Ə. Rəsulzadə sözlünə davam edərək əmin olduğunu bildirdi ki, “Azərbaycan Rusiya inqilabının elan etdiyi demokratik prinsip və azadlıqlardan tam həcmdə istifadə edəcəkdir. Müstəqil Azərbaycandakı ictimai hüriyyət və hüquqların hər halda müstəbid Rusiya zamanından daha geniş olacağına şübhə etmirəm. Hətta, əfəndilər, söyləmək istərdim ki, Azərbaycan Qafqazda ən hüriyyətpərvər və inqilabçı təəvvür olunan Gürcüstandan daha xöşbəxt olacaq”.

Milli Şuranın siyasi rəqiblərinin ittihamlarına cavab verməyi lazım bilməyən M.Ə. Rəsulzadə yalnız ümidvar olduğunu qeyd etdi ki, “bir neçə aydan sonra azad seçkilər xalqın həqiqi istəklərini nümayiş etdirəcək. Bu mübahisədə xalq özü hakim rolunda çıxış edəcək və həqiqət üzə çıxacaq”.

Çıxışının sonunda isə M.Ə. Rəsulzadə Milli Şura üzvlərinə müraziət edərək dedi: “Əfəndilər, naümid olmayaq və milli amallarımızın həyata keçməsinə imkan yaradan tarixi bir zamanda olduğumuzu unutmayaq. Tezliklə Azərbaycanın paytaxtı Bakıda, Müəsislər Məclisində görüşəcəyimizə ümid edək. Yaşasın Azərbaycan! Yaşasın türk xalqı!”¹⁰³ Hadisələrin sonrakı inkişafı M.Ə. Rəsulzadənin siyasi uzaqgörənliyini bir daha sübut etmiş oldu.

Beləliklə, Milli Şura “ilhaqçı”larla qarşıdurmada bir qədər məhdud şəkildə olsa da Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qorunub saxlanmasına nail ola bildi. Baxmayaraq ki, bunun üçün Milli Şura üzvləri faktiki olaraq siyasi hakimiyyətdən imtina etməli oldular. Bu hərəkətləri ilə onlar Azərbaycanın milli maraqlarını öz şəxsi siyasi ambisiyalarından qat-qat yüksək tutduqlarını bir daha ayeni şəkildə nümayiş etdirdilər.

1918-ci ilin iyun böhranı təkcə Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişaf perspektivlərinə münasibətdə fərqli baxışlara malik iki siyasi cərəyanın qarşıdurması deyildi. Bu böhran həmçinin bir-birinə daban-dabana zidd olan iki müxtəlif milli inkişaf layihəsinin toqquşması demək idi. Azərbaycan Milli Şurası ilə türk komandanlığı arasında həmin günlərdə yaşanan fikir ayrılıqları mahiyyət etibarını ilə “məmləkət üsuli-idarəsinə aid demokratik cərəyanlarla aristokratik zehniyyətlər arasında” mübarizənin təzahürü idi.¹⁰⁴

Ölkənin siyasi liderləri o zaman iki perspektiv inkişaf yolundan birini seçməli idilər: Osmanlı dövlətinin tərkibinə daxil olaraq onun himayəsi altında təcridən osmanlı türkləri ilə qovuşmaq, yoxsa öz müstəqil milli dövlətini yaratmaqla, Azərbaycan türklərinin özgün bir millət kimi formalaşması prosesini davam etdirmək. Hər iki yolun müsbət və mənfi cəhətlərini dərinlən təhlil edən M.Ə. Rəsulzadə başda olmaqla Milli Şura rəhbərliyi birmənalı şəkildə Azərbaycan milli dövlətçiliyinin yaradılmasının xeyrinə seçim etdi.

Həmin seçim Azərbaycan türklərinin XX əsrdəki milli inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmiş oldu.

Hər şeydən əvvəl bu seçim Azərbaycan liderlərinin və ilk növbədə, M.Ə. Rəsulzadənin “romantik panturanizm” skeptik münasibətilə izah olunmalıdır. Məlum olduğu kimi, “romantik panturanizm” cərəyanının nümayəndələri “türk xalqlarının təkcə qan qohumluğunu, dillərindəki müəyyən oxşarlığı, eləcə də onların dini baxımdan yekcinsliyini bütün türk xalqlarının vahid bir millətə mənsubluğunun sübutu kimi qəbul edirdilər. Və əlverişli siyasi şərait olduğu təqdirdə vahid türk dövlətini yaratmağa can atırdılar.”¹⁰⁵

Türk xalqlarının milli oyanışında və türk dünyasında islami-dini ideologiyanın mövqələrinin zəiflədilməsində “romantik panturanizmin” mütərəqqi tarixi rolunu qəbul etməklə yanaşı, M.Ə. Rəsulzadə hər halda bu ideyanı “real əsasa malik olmayan utopiya” hesab edirdi.¹⁰⁶

M.Ə. Rəsulzadə “romantik panturanizm” ideologiyasını tarixi inkişafın artıq keçilmiş mərhələsi hesab edirdi. Onun şəxsi etirafına görə, həmin ideologiya Azərbaycan liderləri üçün o qədər də cəlbedici deyildi, çünki “Azərbaycan cəmiyyətində orta əsr feodalizminin xarabalıqları üzərində yeni demokratik strukturun inkişaf etməkdə olduğu bir şəraitdə açıq-aşkar əks istiqamətdə hərəkət, şübhəsiz ki, uğur qazana bilməzdi.”¹⁰⁷

M.Ə. Rəsulzadə belə bir reallıqdan çıxış edirdi ki, “vahid türk milləti yoxdur, yalnız türk irqinə mənsub olan millətlər vardır.”¹⁰⁸ O vurğulayırdı ki, Azərbaycan liderləri “ilk növbədə, müxtəlif türk xalqlarının ayrı-ayrı müstəqil dövlətlər şəklində azad olunmasına çalışırlar.”¹⁰⁹ Məhz “müstəqil Azərbaycan” şüarı azərbaycançılıq ideologiyasının özəyini təşkil edirdi.

¹⁰³ M.Ə. Rəsulzadə. О пантуризме. В связи с кавказской проблемой, с.70.

¹⁰⁶ Yəne orada.

¹⁰⁷ M.Ə. Rəsulzadə. О пантуризме. В связи с кавказской проблемой, с.70-71.

¹⁰⁸ Yəne orada, s. 49.

¹⁰⁹ Yəne orada, s. 70.

¹⁰³ ARDA, f. 970, s. 1, i. 1, v. 61.

¹⁰⁴ M.Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, s. 40.

M.Ə. Rəsulzadə vurğulayırdı ki, “romantik, siyasi “panturanizm” artıq yoxdur, yalnız real və konkret milli məqsədlər güdən “türkçülük” vardır”. Bu o demək idi ki, “milli siyasət çərçivəsində qalaraq və ilk növbədə, öz qüvvələrinə arxalanaraq doğma xalqın mövcudluğunu qorumaq və onun rifahı üçün işləmək” gərəkdir. Bütün türk xalqlarının vahid dövlətinin yaradılması kimi “həyata keçməsi mümkün olmayan utopik arzular ardınca qaçmaq” isə, son nəticədə, iflasa gətirib çıxara bilər.¹¹⁰

M.Ə. Rəsulzadə əmin idi ki, “türk xalqlarının milli süuru irqi ideologiyadan milli ideologiyaya keçid mərhələsindədir”.¹¹¹ Onun sözlərinə görə, “panslavizmdən ruhlanıb, daha sonra isə özlərini milli baxımdan dərk edərək azadlıq və istiqlala can atan və bu gün tamamilə müstəqil olan slavyan xalqları kimi, Azərbaycan xalqı da vaxtı ilə obyektiv surətdə panturanizmin inqilabiləşdirici ideyasından ilhamlanaraq, sübyektiv olaraq öz milli varlığını qorumaq qənaətinə gəlmişdir”.¹¹²

M.Ə. Rəsulzadə türk xalqları arasında münasibətləri onların etnik qohumluğu deyil, konkret maraqları əsasında qurmağı təklif edirdi. Onun anlamında “türk birliyi”nin məzmununu vahid türk dövləti ideyası deyil, milli istiqlal mücadiləsində ümumi maraqlara əsaslanaraq müxtəlif türk xalqlarının qüvvələrini birləşdirmək təşəbbüsü təşkil edirdi. Beləliklə, söhbət real və konkret milli ideal- lar uğrunda mübarizədə türk xalqları arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardımın təşkilindən gedirdi.

M.Ə. Rəsulzadə xüsusi vurğulayırdı ki, “panslavizmin çex ideoloqları F. Palatski və K. Qavliçək tərəfindən qavranılmasında hansı fərqlər var idisə, dünənki panturanizmlə bu günkü türkçülük arasında da həmin fərq mövcuddur”. Məlumdur ki, onlardan birincisi – F. Palatski böyük qardaş hesab etdiyi Rusiyanın rəhbərli-

¹¹⁰ Yəni orada, s. 53.

¹¹¹ Yəni orada, s. 79.

¹¹² Yəni orada, s. 81.

yi altında vahid slavyan imperiyasının yaradılması tərəfdarı idi və çexlərin yalnız rusların yardımı ilə azadlığa çıxacağına inanırdı. İkincisi – K. Qavliçək isə, slavyanlığa sədaqətini saxlamaqla bərabər, eyni zamanda, həmin illyuziyanın əksi olaraq öz baxışlarında daha real zəminə əsaslanıb, “müstəqil Çexiya” ideyasını irəli sürmüşdü. O, iddia edirdi ki, çexlərin azadlığı, ilk növbədə, onların öz qüvvələri hesabına əldə olunacaq.¹¹³ «Və bu günkü Çexoslovakiya həmin realist fikrin bəhrəsidir”, - deyər M.Ə. Rəsulzadə vurğulayırdı.

Bununla əlaqədar M.Ə. Rəsulzadə haqlı olaraq göstərirdi ki, slavyan birliyi ideyası Çexoslovakiya dövlətinin yaranmasına əngəl olmadığı kimi, türk birliyi ideyası da Azərbaycan dövlətinin yaranmasına mane ola bilməz. Onun sözlərinə görə, “F. Palatski miqyasında hər-hansı bir idealist indi də belə bir fikirdən ilhamlana bilər ki, günlərin birində çexoslovaklar da daxil olmaqla bütün slavyan xalqları vahid bir dövlətdə birləşəcəklər. Lakin həmin ideya Çexoslovakiyanın azad və müstəqil bir dövlət kimi mövcudluğunu inkar edə bilməz”. M.Ə. Rəsulzadə hesab edirdi ki, belə yanaşma həmçinin Azərbaycanın istiqlaliyyəti ideyasına münasibətdə də keçərlidir.¹¹⁴ Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, M.Ə. Rəsulzadə bütün türk xalqlarının vahid dövlətdə birləşməsi fikrini deyil, onların ayrı-ayrılıqda azadlıq əldə edərək, öz milli dövlətlərini yaratması ideyasını dəstəkləyirdi.

M.Ə. Rəsulzadə hesab edirdi ki, “romantik panturanizm” yalnız mədəniyyət sahəsində, türk xalqlarının mədəni irsinin qorunub saxlanması uğrunda mübarizədə öz əhəmiyyətini saxlayır”.¹¹⁵ O, türkçülüğü siyasi deyil, “elmi-fəlsəfi-estetik cərəyan”, türk xalqlarının mədəni birliyi uğrunda mübarizə metodu kimi qəbul edirdi.

¹¹³ M.Ə. Rəsulzadə: О пантуранизме. В связи с кавказской проблемой, с.25.

¹¹⁴ M.Ə. Rəsulzadə: О пантуранизме. В связи с кавказской проблемой, с.25–26.

¹¹⁵ Yəni orada, s. 26.

M.Ə. Rəsulzadə bəyan edirdi ki, "biz – siyasətdə xalqçı, mədəniyyətdə isə türkçüyük!"¹¹⁶

Maraqlıdır ki, Azərbaycan liderlərinin belə mövqeyi və onların "Azərbaycan istiqlalı" ideyasına sadıqlıyı Osmanlı dövlətinin bəzi siyasi dairələri tərəfindən "Türkiyə və türk birliyinin maraqlarına" xəyanət kimi qiymətləndirilirdi.¹¹⁷ Həmin dövrdə türk qəzetlərindən biri təşvişlə yazırdı ki, "Azərbaycanda liberal və mühafizəkar partiyalar meydana çıxsada, Türkiyəyə birləşmək ideyasını təbliğ edən partiya hələ də yaranmayıb".¹¹⁸

Milli Şura liderləri bu cür ittihamlara cavab vermək və Azərbaycanın istiqlalı ideyasının Türkiyənin maraqlarına zidd olmadığını sübut etmək məcburiyyətində qalırdılar. Hərçənd, mətbuat vasitəsilə aparılan bu tip təbliğat türk cəmiyyətinin müəyyən hissəsində Azərbaycan Cümhuriyyətinin liderlərinə qarşı mənfi münasibətin formalaşmasına gətirib çıxarırdı. Belə əhval-ruhiyyə sonralar, 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalının Türkiyə hakim dairələrinin müəyyən hissəsi tərəfindən dəstəklənməsində az rol oynamadı.

Hər halda 1918-ci il iyun böhranının təfərrüatları sovet tarixşünaslığında geniş yayılmış belə bir fikrin kökündən yanlış olduğunu sübut edir ki, guya müstəqillik müsavətçilərə yalnız Azərbaycanı Osmanlı imperiyasına birləşdirmək üçün lazım idi.¹¹⁹ Əksinə, məhz Milli Şura və onun sədri M.Ə. Rəsulzadənin iyun böhranı zamanı tutduqları prinsipial mövqe Azərbaycanın istiqlaliyyəti üçün yaranmış real təhlükəni sovuşdurmağa və "ilhaqçılar"ın planlarının həyata keçməsinin qarşısını almağa imkan verdi. Müəyyən məhdudiyyətlərlə də olsa, Azərbaycanın müstəqilliyini qoruyub saxlamaq mümkün oldu. Bu isə M.Ə. Rəsulzadənin

¹¹⁶ Yəne orada, s. 47.

¹¹⁷ Yəne orada, s. 71.

¹¹⁸ Yəne orada, s. 72.

¹¹⁹ Е.А. Токаревский. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку, 1957, с.83.

başçılığı altında Azərbaycan Milli Şurasında birləşmiş siyasi qüvvələrin başlıca nailiyyəti idi.

M.Ə. Rəsulzadə iyun hadisələrini nəzərdə tutaraq yazırdı ki, "Müsavət" bir çox mühüm şimaların da bu xüsusda ayaqları sürüşdüynə baxmayaraq, fırqə olaraq iddia edə bilər ki, ilhaqçılıq mərazinin şiddətinə rəğmən məsləksizlik etmədi, Azərbaycan nəzəriyyəsi və türk federalizmi binaları üstündə möhkəm durdu".¹²⁰

1918-ci ilin iyun böhranının başa çatması Azərbaycanda dövlətçiliyin inkişaf perspektivlərinə fərqli baxışa malik iki cərəyanın tərəfdarları arasında qarşıdurmanın heç də bitməsi demək deyildi. Belə ki, böhran "ilhaqçılar"ın Azərbaycanın daxili siyasi həyatında mövqələrinin daha da möhkəmlənməsinə gətirib çıxardı. Ölkədə demokratik hüquq və azadlıqlara basqılar güclənməyə başladı.

Nuru paşanın xeyir-duası ilə demokratik və müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması yolunda çoxsaylı süni əngəllər yaradılırdı. Müxtəlif qadağaların tətbiqi isə ölkənin ictimai-siyasi həyatını tamamilə iflic vəziyyətinə salmışdı. İyun hadisələrindən sonra siyasi partiyalar, o cümlədən də "Müsavət" öz fəaliyyətlərini ya tamamilə dayandırmaq, ya da xeyli məhdudlaşdırmaq məcburiyyətində qalmışdılar. Təsədüfi deyil ki, 1919-cu ilin dekabrında "Müsavət"ın II qurultayında çıxış edən M.Ə. Rəsulzadə həmin dövrü partiya üçün durğunluq dövrü kimi səciyyələndirirdi. "Türklərin Azərbaycan ərazisində olduqları müddətdə partiya həyatı sanki dayanmışdı!", - deyər o vurğulayırdı.¹²¹

Doğrudur, həmin məhdudiyyətləri müəyyən mənada fəvqəladə vəziyyət və Bakı da daxil olmaqla ölkə ərazisinin xeyli hissəsinin bolşevik-daşnak işğalı altında olması ilə izah etmək olar. Lakin Nuru paşa ilə "ilhaqçılar"ın təzyiqi nəticəsində qəbul edilmiş və ölkənin demokratik inkişafında geriyə doğru addım olan bir sıra

¹²⁰ M.Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan təşkilində "Müsavət" // Elm, 1992, 17 yanvar.

¹²¹ Азербайджан, 1919, 6 декабря.

sərt tədbirlərə heç nə ilə haqq qazandırmaq mümkün deyil. Məsələn, şeyxülislam həlledici səsə hökumətinin iclaslarında iştirak etmək hüququnun verilməsini o zamankı mövcud durumla izah etmək sadəlvahlıq olardı. Bundan əlavə, dini işlər nazirliyinin yaradılması məscidin dövlətdən ayrılması prinsipinə zidd olmaqla yanaşı, həm də M.Ə. Rəsulzadə və silahdaşlarının Azərbaycanda gerçəkləşmək istədikləri dünyəvi dövlətçilik modelinə güclü zərbə idi.¹²²

Hökumətin dövlət bayrağı haqqında 1918-ci il 21 iyun tarixli qərarı Nuru paşa və "ilhaqçılar"ın həqiqi niyyətlərini daha qabarıq şəkildə büruzə verirdi. Həmin qərara əsasən, "qırmızı qumaşdan hazırlanmış, üzərində qırmızı fonda ağ aypara və ağ səkkizguşəli ulduz təsvir olunmuş" bayraq Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət bayrağı elan olunurdu.¹²³ Bu bayraq Osmanlı imperiyasının dövlət bayrağı ilə demək olar ki, eyniyyət təşkil edirdi. Yeganə fərq ondan ibarət idi ki, Azərbaycan bayrağında "bəyaz hilal qarşısında beş guşəli yerinə səkkiz guşəli ulduz dururdu".¹²⁴

Azərbaycanın siyasi institut və dövlət strukturlarını Osmanlı imperiyasının həmin dövrdə atıq anaxronizmə çevrilmiş siyasi sisteminə uyğunlaşdırmaq üçün Nuru paşa və "ilhaqçılar" tərəfindən ardıcıl addımlar atılırdı.

Həmin planlara qarşı milli qüvvələrin müqavimətini minimuma endirmək və onların gerçəkləşməsi prosesində tam hərəkət sərbəstliyi əldə etmək məqsədilə Nuru paşa və "ilhaqçılar" müxtəlif bəhanələrlə M.Ə. Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasının ən ardıcıl tərəfdarlarını ölkədən uzaqlaşdırmağa çalışırdılar. Belə ki, Milli Şuranın buraxılmasının artıq ertəsi günü, 1918-ci il iyunun 18-də M.Ə. Rəsulzadə İstanbul konfransında iştirak

¹²² ARDA, f. 894, s. 10, i. 45, v. 2.

¹²³ Yəne orada, i. 149, v. 47.

¹²⁴ Ə. Hüseynzadə. Azərbaycanda düşüncülərim // Ş. Hüseynov. Milli haqq və ədalət axtarışında. Bakı, 200, s. 149.

etmək bəhanəsilə Azərbaycan diplomatik missiyasının rəhbəri qismində Türkiyəyə göndərildi.¹²⁵ Nümayəndə heyətinin tərkibinə M.Ə. Rəsulzadə ilə yanaşı A. Səfikürdski və X. Xasməmmədov da daxil idilər.

İstanbul konfransının çağırılmasında məqsəd Qafqazın yeni yaranmış dövlətləri ilə Mərkəz ölkələri koalisiyasına daxil olan Almaniya, Avstriya-Macaristan, Türkiyə və Bolqarıstan arasında əlaqələrin qurulması idi. Nuru paşa və "ilhaqçılar" M.Ə. Rəsulzadəni həmin konfransa göndərməklə onun Azərbaycanın daxilində gedən siyasi proseslərə təsir imkanlarını minimuma endirmək istəyirdilər.

Düzdür, M.Ə. Rəsulzadəyə geniş səlahiyyətlər verilmişdi. İstanbula gedən nümayəndə heyətinin başçısı kimi onun Osmanlı dövləti ilə hər cür gizli siyasi, iqtisadi və hərbi müqavilələr imzalaması hüququ vardı.¹²⁶ Lakin diplomatik missiyanın qarşısına qoyulan vəzifələrin, eləcə də İstanbul konfransının vacibliyinə zərər qədər də kölgə salmadan qeyd etməli ki, onlar öz əhəmiyyətinə görə həmin dövrdə Azərbaycanın daxilində həll olunan milli istiqlalımızın taleyüklü problemləri ilə heç bir müqayisəyə getmirdi. Bu amil milli hərəkətin lideri kimi M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycanda olmasını zəruri edirdi. Hər halda, Azərbaycanın dövlət maraqlarına heç bir xələl gətirmədən M.Ə. Rəsulzadəni diplomatik missiyanın tərkibində digər şəxslə əvəz etmək olardı.

Lakin Bakı Sovetinin silahlı dəstələrinin Azərbaycan türklərinin fiziki varlığı üçün törətdiyi real təhlükə milli hökumətlə türk komandalığı arasındakı bütün bu ziddiyyətləri arxa plana keçirərək, onları ümumi düşməne qarşı mübarizədə vahid bir cəbhədə birləşməyə məcbur edirdi.

Bu baxımdan yenidən yaranmaqda olan Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı bolşevik-daşnak təcavüzünün dəf olunmasında

¹²⁵ ARDA, f. 2898, s. 1, i. 1, v. 2.

¹²⁶ C. Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində, s. 101.

Türkiyənin hərbi yardımı, heç şübhəsiz ki, həlledici rol oynamış oldu. Bütövlükdə, Qafqaz və Mərkəzi Asiyanın türk xalqlarına münasibətdə Türkiyə öhdəsinə düşən azadlıq missiyasını şərəflə yerinə yetirdi.

1918-ci il iyunun 24-də M.Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyəti İstanbula gəldi. İstanbula faktiki "siyasi sürgün" olunmasından belə M.Ə. Rəsulzadə müstəqil Azərbaycanın dövlət maraqlarının müdafiəsi üçün maksimum istifadə etməyə müvəffəq oldu. İstanbula gəldikdən sonra Ənvər paşaya ünvanlanmış ilk məktubunda M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan müstəqilliyinin qorunması və möhkəmləndirilməsi zərurətini ön plana çəkirdi. O, Ənvər paşanın diqqətinə çatdırırdı ki, Osmanlı dövlətinin milli maraqları müstəqil və güclü Azərbaycanın mövcudluğunu tələb edir. Məktubda ölkədəki vəziyyət barədə ətraflı məlumat verilir və Bakı quberniyasındakı hadisələrlə əlaqədar Türkiyədən Azərbaycana əlavə hərbi yardımın göndərilməsini sürətləndirmək xahiş olunurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, İstanbulda olduğu müddətdə M.Ə. Rəsulzadəni Bakının taleyi daha çox narahat edirdi. Məsələ ondadır ki, "müharibə edən tərəflər üçün neft hava və su qədər qiymətli idi".¹²⁷ Bu səbəbdən də təsadüfi deyil ki, dünyanın bir çox aparıcı dövlətləri, ilk növbədə, Rusiya, Böyük Britaniya və Almaniya Bakının zəngin neft yataqlarını ələ keçirmək uğrunda ölüm-dirim mübarizəsinə girişmişdilər. Həm də bu məsələdə ziddiyyətlər təkcə Antanta ilə Mərkəz ölkələri arasında deyil, həm də hər bir blokun öz daxilində mövcud idi.

M.Ə. Rəsulzadənin 1918-ci il iyun ayının 19-da İstanbuldan göndərdiyi məktub bir daha sübut edir ki, I dünya müharibəsində Osmanlı imperiyasının müttəfiqi olmalarına baxmayaraq, almanlar hər vaxtlə Bakının Azərbaycan-türk qüvvələri tərəfindən azad

olunmasına maneçilik törədirdilər.¹²⁸ Almanlar öz mövqelərini belə əsaslandırirdilər ki, bu halda bolşeviklər Bakının neft mədənlərini yandıra bilərlər. Təsadüfi deyil ki, 1918-ci ilin yayında Azərbaycan hökumətinin arxasında müxtəlif dövlətlərin nümayəndələri arasında əsil bazarlıq gedirdi ki, həmin bazarlığın da predmeti Bakının neft yataqları idi.

Bolşevik Rusiyası ilə Almaniya arasında üç aya yaxın davam edən və 1918-ci il avqustun 27-də Brest-Litovski müqaviləsinə əlavə olan yeni sazişin imzalanması ilə bitən danışıqlar bunun bariz nümunəsidir. Həmin saziş Almaniya ilə Rusiya arasındakı münasibətlərin böyük bir kompleksini əhatə etsə də, 14-cü maddə bilavasitə Azərbaycana aid idi. Həmin maddəyə əsasən Almaniya öz öhdəsində götürüdü ki, üçüncü dövlətin hərbi qüvvələrinin Bakı, Şamaxı və Quba qəzalarının sərhəddini keçməsinə imkan verməyəcək. Aydınır ki, söhbət Bakı quberniyasını bolşevik-daşnak qüvvələrindən azad etmək məqsədilə Azərbaycan milli qüvvələrinin köməyinə gəlmiş türk qoşunlarından gedirdi. Bu "xidmət"in əvəzində isə Rusiya Bakıda hər ay hasil olunan neftin dördüdə bir hissəsini, yaxın vaxtlarda daha dəqiq razılaşdırılacaq müəyyən miqdardan az olmamaq şərti ilə Almaniya verməli idi.¹²⁹

Müqavilənin imzalandığı anda bolşevik Rusiyası artıq Bakıya nəzarət etmədiyi üçün bu sənədin praktiki əhəmiyyəti sıfır bərabər idi. Digər tərəfdən, Almaniya Azərbaycan-türk qoşunlarının Bakıya doğru irəliləyişinin qarşısını almaq üçün regionda kifayət qədər hərbi qüvvəyə və lazımı rıçaqlara malik deyildi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, 1918-ci il sentyabrın 12-də M.Ə. Rəsulzadə İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı qismində Almaniyanın səlahiyyətli nümayəndəsi qraf Valdburqa Azərbaycan hökuməti adından etiraz notası təqdim etdi. Notada Almaniya hökuməti tərəfindən "Azərbaycanın təbii paytaxtı, elm və mə-

¹²⁸ Yənə orada.¹²⁹ A. Балаев. Азербайджанское национальное движение в 1917–1918 гг., с.226.¹²⁷ ARDA, f. 894, s. 10, i. 31, v. 2.

dəniyyət mərkəzi, iqtisadi və siyasi mərkəzi olan Bakı şəhərinin"¹³⁰ Rusiyanın ərazisi kimi tanınmasına etiraz bildirilirdi.

Notada qeyd olunurdu ki, "Azərbaycan xalqı rus inqilabının elan etdiyi və Brest-Litovskda rus hökuməti tərəfindən təsdiq olunmuş millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququndan istifadə edərək əsrlərdən bəri altında əzildiyi rus boyunduruğunu üzərindən ataraq müstəqilliyini elan edib".¹³¹

Sənəddə Bakının Azərbaycana mənsub olması tarixi, coğrafi, statistik və etnoqrafik dəlillərlə əsaslandırılırdı. Alman səfirinin diqqətinə çatdırılırdı ki, Bakı "çox qədim zamanlardan Azərbaycan türklərinin iri mərkəzi olub və Rusiya tərəfindən yalnız 1813-cü ildə ilhaq olunub. Siyasi, iqtisadi və ictimai təşkilatlar, tədris, xeyriyyə, zehni mərkəzlər, əhalinin ziyalı nümayəndələrinin toplaşdıqları başlıca yer Bakıdır".¹³²

Notada daha sonra göstərilirdi ki, "bütün bu məlumatlara görə Azərbaycan xalqı Bakını geri qaytarmaq arzusundan heç bir zaman əl çəkə bilməz. Bu məsələ Azərbaycan üçün yalnız ərazi məsələsi olmayıb, bir həyat və ölüm-dirim qazıyyəsi şəklini almışdır",¹³³ halbuki, Bakıya iddia edən digər ölkələr üçün o yalnız iqtisadi maraq kəsb edir

Notanın sonunda M.Ə. Rəsulzadə milli hökumət adından ümidvar olduğunu bildirirdi ki, Azərbaycanın "bu şəhərə qeyd-şərtsiz hüququ Almaniyaya imperator hökuməti tərəfindən ciddi şəkildə nəzərə alınacaqdır".¹³⁴

Şübhəsiz, M.Ə. Rəsulzadə yaxşı anlayırdı ki, bu cür diplomatik gedişlərlə Bakı məsələsini Azərbaycanın xeyrinə həll etmək qeyri-mümkündür. Bunu M.Ə. Rəsulzadənin İstanbuldan Azərbaycanın xarici işlər naziri M.H. Hacınskiyə ünvanladığı 12 sentyabr 1918-ci

li tarixli məktubunun məzmunu da təsdiq edir. O, M.H. Hacınskiyə yazırdı: "Bakı məsələsi, ancaq qüvvədən asılıdır. Əgər Bakı alınmasa hər şey bitdi. Əlvida, Azərbaycan".¹³⁵ O, zərrə qədər də şübhə etmədi ki, 1918-ci il 27 avqust tarixli rus-alman müqaviləsinə "ən yaxşı və layiqli cavab Bakının alınması ola bilər".¹³⁶

Müxtəlif ölkələrin Bakının neft yataqlarını ələ keçirmək cəhdlərini təhlil edən M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan hökumətindən ısrarla tələb edirdi ki, ən qısa müddətdə "hansı yolla, nəyin bahasına olursa-olsun Bakı azad edilməlidir".¹³⁷ 6 avqust 1918-ci il tarixli məktubunda, M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycandakı silahdaşlarına müraciət edərək yazırdı: "Bütün mümkün imkanlardan istifadə edərək siz Bakını tutmalısınız ki, hamı fakt qarşısında qalsın. Onda hadisələr tamam başqa şəkil alacaq. Bolşeviklər hədələyə bilərlər ki, müqavimət göstərəcəklər, lakin mən güman edirəm ki, onlar vuruşmayacaqlar, çünki hal-hazırda daxili çəkişmələrlə məşğuldurlar".¹³⁸

Maraqlıdır ki, M.Ə. Rəsulzadə Bakının məhz Azərbaycan qüvvələri tərəfindən azad olunmasını məsləhət görürdü. O, hesab edirdi ki, "Bakıya doğru hərəkət yalnız Azərbaycanın adından olmalıdır, şəhəri Azərbaycan hökuməti tutmalıdır. Əks halda çətinliklər yarana bilər".¹³⁹ Bununla əlaqədar olaraq o, Azərbaycan rəhbərlərinə "siyasi fəaliyyətlə yanaşı, həm də hərbi quruculuqla ciddi məşğul olmağı" məsləhət görürdü.¹⁴⁰

Lakin bu heç də o demək deyildi ki, M.Ə. Rəsulzadə Türkiyənin hərbi köməyinin əhəmiyyətini gərəyinca qiymətləndirmir və ya ondan imtina edirdi. Əksinə, İstanbulda olduğu müddətdə M.Ə. Rəsulzadə dəfələrlə Azərbaycandakı türk hərbi qüvvələrinin

¹³⁵ ARDA, f. 894, s. 10, i. 154, v. 16.

¹³⁶ ARDA, f. 894, s. 10, i. 31, v. 29.

¹³⁷ ARDA, f. 894, s. 10, i. 154, v. 9.

¹³⁸ ARDA, f. 894, s. 10, i. 31, v. 19.

¹³⁹ Yenə orada, i. 154, v. 9.

¹⁴⁰ Yenə orada, v. 15.

¹³⁰ ARDA, f. 970, s. 1, i. 16, v. 3.

¹³¹ Yenə orada.

¹³² Yenə orada.

¹³³ ARDA, f. 970, s. 1, i. 16, v. 4.

¹³⁴ Yenə orada.

gücləndirilməsi xahişi ilə Türkiyənin rəsmi dairələrinə müraciətlər etmişdi. Bununla belə, o, daima Azərbaycan hökumətinin üzvlərinə xatırladırdı ki, "biz bütün problemlərimizi yalnız türk qoşunlarının köməyi ilə həll edə bilmərik". Həqiqi bir vətənpərvər kimi M.Ə. Rəsulzadə də doğma vətəninin müstəqilliyini qorumaq iqtidarında olan güclü və müasir Azərbaycan ördusunun yaradılmasını arzulayırdı. Buna görə də o, ən qısa müddətdə ümumi hərbi mükəlləfiyyət haqqında qanunun qəbul olunmasını milli hökumətə tövsiyə edirdi: "Qoy əsgərliyə çağırış başlasın, çünki hər şeyi "Anadolu mehmetciyindən" gözləmək düzgün olmazdı. Əhali elə düşünür ki, bizim bütün problemlərimizi Anadoludan gəlmiş qoşunlar həll edəcək".¹⁴¹

Bakını azad etmək məqsədilə Nuru paşanın Azərbaycan könüllülərini səfərbər etmək istiqamətində ilk cəhdinin uğursuzluğu M.Ə. Rəsulzadənin ciddi narahatlığına səbəb olmuşdu. Ənvər paşanın məlumatına görə, həmin çağırışa cəmi 36 azərbaycanlı hay vermişdi. Bu səbəbdən də M.Ə. Rəsulzadə ölkədə ümumi hərbi mükəlləfiyyət elan etməyi və "20 yaşından 25 yaşa kimi kişi cinsindən olan bütün vətəndaşları" orduya çağırmağı təklif edirdi. O, xüsusi vurğulayırdı ki, İstanbuldakı xarici diplomatlar onunla görüşlərə bir qayda olaraq eyni sualla başlayırlar: "Ordu quruculuğuna başlamısınızmu? Bu sual hamını - dostları, düşmənləri, siyasətçiləri, əhalini maraqlandırır. Bu problem bütün məsələlərin başlanğıcıdır".¹⁴² O, təcili olaraq hərbi nazirliyin yaradılmasını təklif edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyəti İstanbulda çox çətin şəraitdə fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində idi. Belə ki, Azərbaycanla əlaqələrin qaydasında olmaması səbəbindən çox vaxt ölkə daxilindəki vəziyyət və hökumətin qəbul etdiyi qərarlar barədə operativ

məlumat almaq mümkün olmurdu. Məsələn, nümayəndə heyəti İstanbulda olduğu ilk üç ay ərzində Azərbaycan hökumətindən tələb olunan rəsmi sənədlərdən ibarət yalnız üç paket ala bilmişdi. Belə vəziyyət Azərbaycan nümayəndə heyətinin fəaliyyəti üçün xeyli çətinliklər yaradırdı.

Təsadüfi deyil ki, 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının azad olunması barədə sevincirici xəbəri belə M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycandakı rəsmi mənbələrdən deyil, telefonla Türkiyənin o zamankı hərbi naziri Ənvər paşadan almışdı. M.Ə. Rəsulzadə vurğulayırdı ki, "bu qısa xəbərin məndə doğurduğu təsiri təsvir etməyə qabil deyiləm".

Həqiqətən də, Bakının işğalçılardan azad olunması Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmlənməsində son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edən bir hadisə idi. "Azərbaycan" qəzetinin yazdığı kimi, "əgər 28 may - müstəqilliyimizin rəsmən elan olunduğu gündürsə, Azərbaycan qoşunlarının və milli hökumətin Bakıya daxil olduğu 15 sentyabr tarixi dövlət orqanizminin bünövrəsinin qoyulduğu gün hesab olunmalıdır".¹⁴³ Bu baxımdan Bakının azad olunması müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin yaranması yolunda ən mühüm mərhələlərdən biri idi.

İstanbul konfransı baş tutmasa da, Azərbaycan nümayəndələri ölkənin milli maraqlarının müdafiəsi baxımından xeyli iş görmüş oldular. Müxtəlif dövlətlərin İstanbuldakı diplomatik missiyalarının nümayəndələri ilə çoxsaylı görüşlərdə M.Ə. Rəsulzadə yorulmadan onları Azərbaycandakı vəziyyət, milli hökumətin məqsəd və vəzifələri barədə məlumatlandırmağa çalışırdı.

Həmin görüşlər heç də həmişə qarşılıqlı anlaşma şəraitində keçmirdi, çünki hətta bəzi qonşu dövlətlər belə Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunmasını həzm edə bilmirdilər. Bu baxımdan Azərbaycanın istiqlaliyyəti Tehran rejimini xüsusilə möhkəm qıcıqlandırır. 1918-ci ilin yayında M.Ə. Rəsulzadə İstanbuldan

¹⁴¹ Yəna orada, v. 4-5.¹⁴² Yəna orada, v. 5.¹⁴³ Азербайджан, 1919, 28 мая.

yazırdı ki, Azərbaycanın "İstiqlal Bəyannaməsi"nin mətnini İran konsulluğuna göndərdik. Konsulluq əməkdaşları həmin sənədləri başqa bir zərflə qoyaraq qoşma məktubla bizə geri qaytardılar. Həmin məktubda göstərilirdi ki, İran hökuməti Azərbaycan adında müstəqil dövlət tanımır. Bundan əlavə, İran tərəfinin Azərbaycanın Xarici işlər nazirliyinə verdiyi notada iddia olunurdu ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisi guya İranın ayrılmaz bir hissəsinə təşkil edir.¹⁴⁴

M.Ə. Rəsulzadə həmçinin ürək ağrısı ilə qeyd edirdi ki, o zaman "vətənimizin Azərbaycan adını daşımaq haqqı olduğunu inkar edənlər təkcə İran millətçiləri deyil", həm də bu ölkədə yaşayan bir çox azərbaycanlılar idilər. Məsələn, məşrutə inqilabı dövründə M.Ə. Rəsulzadənin yaxın silahdaşlarından olmuş S.H. Tağızadə İran millətçilərinin mövqeyindən çıxış edərək, Milli Şura rəhbərlərinin Azərbaycan türklərinin müstəqil dövlətinin yaradılmasına yönəlmiş siyasi xəttini tənqid edirdi. Hətta sonralar, II dünya müharibəsi illərində Cənubi Azərbaycanda milli hərəkətlə rəhbərlik etmiş S.C. Pişəvəri də 1918-ci ildə Bakıda çıxardığı bir qəzetdə "Azərbaycanı İranın ayrılmaz hissəsi hesab edərək, "Bakının, Gəncənin və sairənin Azərbaycan adını daşımaq haqqı olmadığını" iddia edirdi.¹⁴⁵

Cənubi Qafqaz dövlətləri arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi məsələsi 1918-ci ilin yayında İstanbulda müxtəlif ölkələrin diplomatları arasında aparılan intensiv məsləhətləşmələrin əsas müzakirə mövzusu idi. Həmin müzakirələrdə Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvləri də iştirak edirdilər. Məsələnin müzakirəliyini nəzərə alan M.Ə. Rəsulzadə qonşu Gürcüstan və Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını neytrallaşdırmaq üçün bütün diplomatik bacarığını işə salmalı olurdu.

¹⁴⁴ Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Внешняя политика. Документы и материалы. Баку, 1998, с. 70.

¹⁴⁵ M.Ə. Rəsulzadə. İstiqlal məfkurəsi və gənclik // Azadlıq, 1990, 31 dekabr.

Gözlənilməli kimi Azərbaycan nümayəndə heyəti üçün ən ciddi problemləri ermənilər yaradırdılar. M.Ə. Rəsulzadənin verdiyi məlumatlara görə, İstanbulda güclü türkofil təbliğatı aparan ermənilər bu yolla öz ərazilərini həm Türkiyə, həm də Azərbaycanın hesabına genişləndirmək niyyətindəydilər. Belə ki, Ənvər paşaya təqdim etdikləri layihədə ermənilər Türkiyədən – Sürməli, Naxçıvan, Axalkələk, Eçmiadzin və İrəvan, Azərbaycandan isə - Qazax, Qarabağ, Zəngəzur və Ordubad qəzalarını tələb edirdilər.¹⁴⁶

Bununla bağlı Azərbaycan hökumətinin başçısı F. Xoyski M.Ə. Rəsulzadəyə yazırdı: "Siz bütün vasitələrlə Azərbaycanın sərhədlərini sonadək müdafiə etməlisiniz; əgər ermənilər Qarabağa iddia etsələr, onda siz də İrəvan və Qazax qəzasının bir hissəsini onlara güzəştə getməkdən imtina edin, yox əgər ermənilər şifahi razılığın şərtlərinə sadıq qalsalar, onda hətta İrəvan qəzasının bir hissəsini də güzəştə getmək olar...".¹⁴⁷ F. Xoyskinin bu məktubu bir daha sübut edir ki, İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi haqqında Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 29 may tarixli qərarı tərəflər arasında əldə olunmuş centlmen sazişinin nəticəsi idi. Həmin razılaşmanın şərtlərinə əsasən, ermənilərə paytaxt kimi güzəşt edilən İrəvanın əvəzində onlar Azərbaycanın digər regionlarına, ilk növbədə Qarabağa olan ərazi iddialarından imtina etmək barədə öhdəlik götürmüşdülər.

Hərçənd ki, Ermənistanla olan ərazi mübahisələrində M.Ə. Rəsulzadə kifayət qədər sərt mövqə sərgiləyərək, bu məsələdə erməni tərəfinə hər-hansı ciddi güzəştlərin edilməsi əleyhinə çıxış edirdi. M.H. Hacınskiyə məktubunda o, haqlı olaraq göstərirdi ki, "bu məsələlərdə ermənilərə güzəştə getmək onların iştahasının artmasına imkan yaratmaq deməkdir".¹⁴⁸

¹⁴⁶ ARDA, f. 894, s. 10, i. 31, v. 21.

¹⁴⁷ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi yanında Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi (ARPII SPIHDA), f. 277, s. 2, i. 7, v. 37.

¹⁴⁸ ARDA, f. 894, s. 10, i. 31, v. 27.

Müqayisə üçün deyək ki, Gürcüstanla ərazi problemləri məsələsində M.Ə. Rəsulzadə daha çevik mövqə tuturdu. O, gürcülərlə «ittifaq yaratmaq naminə», onlara müəyyən ərazi güzəştləri etməyin mümkünlüyünü belə istisna etmirdi. M.Ə. Rəsulzadə əsaslı olaraq belə hesab edirdi ki, gürcülərlə saziş əldə olunması Ermənistanla qarşıdurmada Azərbaycanın mövqelərini xeyli möhkəmlədə bilər.

Bununla yanaşı olaraq, M.Ə. Rəsulzadə Gürcüstanın iddia etdiyi Zaqatala və Siğnax qəzalarının, eləcə də Borçalı və Qarayazının Azərbaycanın hüduqları daxilində saxlanması vacibliyini vurğulamağı da unutmurdu. Borçalının cənub hissəsinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin tərkibinə daxil edilməsinin onun üçün xüsusi əhəmiyyəti vardı, çünki bu halda Azərbaycan Türkiyəyə çıxmaq üçün birbaşa koridor əldə etmiş olurdu.¹⁴⁹

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan nümayəndə heyətinə başçılıq edən M.Ə. Rəsulzadə İstanbulda təkcə siyasi deyil, həm də milli hökumətin o zaman üzləşdiyi maliyyə-iqtisadi problemlərin həlli ilə də məşğul olurdu. Baş nazir F. Xoyski ölkənin maliyyə durumunu xarakterizə edərək 1918-ci il iyulun 11-də M.Ə. Rəsulzadəyə yazırdı: "Hazırda hökumətin pula böyük ehtiyacı var. Buraxılmış ümumzaqafqaziya bonlarının çox az bir hissəsi Azərbaycanın payına düşmüşdü ki, onlar da artıq tükənmək üzrədir və biz indi tam pulsuzluq ərəfəsindəyik".¹⁵⁰ Buna görə də M.Ə. Rəsulzadəyə Osmanlı dövləti tərəfindən Azərbaycan hökuməti üçün kredit xəttinin açılmasına nail olmaq və İstanbulda Azərbaycanın ilk milli pul vahidlərinin çapını təşkil etmək tapşırılmışdı.¹⁵¹

M.Ə. Rəsulzadə qısa müddət ərzində həmin problemləri həll edə bildi. Artıq 1918-ci il sentyabrın əvvəlində M.Ə. Rəsulzadə

¹⁴⁹ Yəni orada.¹⁵⁰ ARPI SPIHDA, f. 277, s. 2, i. 21, v. 4.¹⁵¹ Yəni orada.

Azərbaycan Xarici işlər nazirliyini türk hökuməti ilə bağlanmış müqavilə barədə məlumatlar verirdi. Həmin müqavilə 2 milyon türk lirəsi məbləğində Azərbaycan mallarının bu ölkəyə ixracını nəzərdə tuturdu. Özü də Türkiyə tərəfi həmin məbləğin 500 min lirəsini qabaqcadan Azərbaycan hökumətinə ödəməyi öhdəsinə götürmüşdü ki, bu da ölkədə mövcud olan kağız əskinaslar problemini bir qədər yumşaltmağa imkan verdi.¹⁵²

M.Ə. Rəsulzadə həmçinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk pul vahidlərinin hazırlanması problemini də həll etdi və 1918-ci il sentyabrın əvvəllərində İstanbulda onların çapına başlandı. O, İstanbuldan yazırdı ki, "Azərbaycan iki cür pul vahidinə malik olacaq: azəri adlanan kağız əskinaslar və daha kiçik dəyəri olan metal sikkələr. Azəri bizim əsas pul vahidimiz olacaq. Azəri 1, 2, 5, 10, 25, 50, 100, 500 dəyərinə buraxılacaq, bundan əlavə xırda pul qismində istifadə olunacaq 1, 5, 10, 15, 20, 25, 50 dəyərinə sikkələr kəsiləcək. Poçt və gerb markalarının da çapına başlanılıb".¹⁵³

M.Ə. Rəsulzadənin İstanbulda olduğu dövrdə Xalq Cümhuriyyətinin gələcək mövcudluğu belə sual altında olsa da, bu ona Azərbaycan dövlətçiliyinin gələcək perspektivləri ilə bağlı böyük planlar qurmağa mane olmurdu. Bu baxımdan M.Ə. Rəsulzadənin Cənubi Azərbaycan nümayəndələri ilə İstanbuldakı görüşləri xüsusi maraq doğurur. 1918-ci il 19 iyul tarixli məlumatında o, yazırdı: "Mən burada İran azərbaycanlıları ilə görüşdüm. Onlar mənim köhnə yoldaşlarımdır. Mən onlarda Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı gizli bir rəğbət hiss elədim. Onların bir çoxu İrana ümidlərini itiriblər". Daha sonra M.Ə. Rəsulzadə İstanbulda türkçülük və azərbaycançılıq ideyalarının cənubi azərbaycanlılar arasında təbliği ilə məşğul olan cəmiyyətinin yaradılması barədə məlumat verir. O, gələcəkdə ölkənin şimal və cənubunun birləşməsi yolu ilə vahid

¹⁵² ARDA, f. 894, s. 10, i. 31, v. 12-13.¹⁵³ Yəni orada.

Azərbaycan dövlətinin yaranacağına ümidvar olduğunu bildirdi.¹⁵⁴

Həqiqətən də, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması İranda yaşayan azərbaycanlıların da milli kimlik şüurunun oyanmasına təkan vermişdi. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin İranda diplomatik nümayəndəsinin müavini A. Sadiqov həmin ölkədə yaşayan azərbaycanlılar arasında müstəqillik uğrunda hərəkatın güclənməsi barədə məlumat verərək, qeyd edirdi ki, cənubi azərbaycanlıların milli şüura malik hissəsi getdikcə daha açıq şəkildə İrandan ayrılıb, müstəqil İran Azərbaycanı dövlətinin yaranması zərurəti barədə danışırlar. "Hazırda həmin hərəkat həm İran hökumətini, həm də bu zəngin diyara münasibətdə böyük planları olan ingilisləri son dərəcə narahat edir. İran Azərbaycanında İrandan ayrılıb, Azərbaycan Cümhuriyyətinə birləşmək istiqamətində təbliğat da müşahidə olunmaqdadır. Azərbaycan Cümhuriyyəti İranda gələcəkdə baş verəcək belə hadisələrə hazır olmalı və onlardan öz maraqları üçün istifadə etməlidir", - deyərək A. Sadiqov vurğulayırdı.¹⁵⁵

Azərbaycanın İranda diplomatik nümayəndəsi A. Ziyadxan da həmin proseslər barədə öz hökumətini məlumatlandıraraq yazırdı: "farsların respublikamıza münasibəti o qədər də xeyirxah olmasa da, İran Azərbaycanının türkləri, əksinə, bizə dost-qardaş münasibəti bəsləyirlər. İran Azərbaycanında muxtariyyətə, müstəqilliyə, İrandan ayrılmağa doğru meyl müşahidə olunmaqdadır".¹⁵⁶

İstanbulda olması M.Ə. Rəsulzadəyə həmin dövrdə beynəlxalq aləmdə çox sürətlə dəyişən proseslərin nəbzini tutmağa və onların inkişaf istiqamətini düzgün müəyyənləşdirməyə imkan verirdi. Məsələn, beynəlxalq aləmdə baş verən dəyişiklikləri, xüsusilə də Mərkəz dövlətlərinin birinci dünya müharibəsi cəbhələrində düşər

¹⁵⁴ ARDA, f. 894, s. 10, i. 31, v. 8.

¹⁵⁵ Yənə orada, i. 162, v. 18.

¹⁵⁶ В. Гулиев. Поколение поборников независимости // Зеркало, 2008, 2 августа.

olduqları uğursuzluqları təhlil edən M.Ə. Rəsulzadə artıq 1918-ci ilin sentyabrında belə bir qənaətə gəlmişdi ki, Türkiyə də daxil olmaqla həmin ölkələrin məğlubiyyəti qaçılmazdır. Azərbaycan hökumətini beynəlxalq aləmdə gözlənilən bu dəyişikliklərə qabaqcadan hazırlamaq məqsədilə M.Ə. Rəsulzadə hələ 1918-ci il sentyabrın ortasında yazırdı ki, "siyasi vəziyyət getdikcə daha ciddi şəkildə dəyişir. Almanıyanın zəfəri haqqında mühakimə yürütmək zamanı artıq arxada qalmışdır. Almaniya və onun müttəfiqləri ciddi müdafiə vəziyyətinə keçiblər. Avstriya daxilə böyük çətinliklər yaşamaqdadır. Türkiyənin daxilində vəziyyət gərgindir. Əyalətlərdə aclıq və soyğunçuluq hökm sürür".¹⁵⁷

Bu faktlara əsaslanaraq, M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan hökumətinə "müstəqil, fəal siyasət yeritməyi" tövsiyə edirdi.¹⁵⁸ O, vurğulayırdı ki, "Azərbaycanı müstəqil bir dövlət kimi nə qədər çox göstərsəniz, bir o qədər yaxşı olar".¹⁵⁹ Bu səbəbdən də, M.Ə. Rəsulzadə baş nazir F. Xoyskiyə ünvanladığı teleqramda təcili olaraq Azərbaycan Milli Şurasının çağırılmasını və Antanta ölkələri ilə əlaqələr qurmaq məqsədilə Avropaya Azərbaycan nümayəndə heyətinin göndərilməsini məsləhət görürdü.¹⁶⁰

Artıq 1918-ci il sentyabrın sonunda M.Ə. Rəsulzadə belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, bundan sonra Azərbaycan nümayəndə heyətinin İstanbulda qalması mənasızdır və vətənə dönmək məqamı yetişmişdir. O, hesab edirdi ki, "yerlərdə olmaq, milli qüvvələrin toparlanmasına böyük diqqət yetirmək daha yaxşı və şərəfli iş olardı".¹⁶¹ Lakin yalnız 1918-ci il oktyabr ayının sonunda M.Ə. Rəsulzadəyə öz niyyətini reallaşdıraraq İstanbuldan Bakıya dönmək müyəssər oldu.

¹⁵⁷ ARDA, f. 894, s. 10, i. 31, v. 25.

¹⁵⁸ Yənə orada.

¹⁵⁹ Yənə orada, v. 14.

¹⁶⁰ АРПІІ СПІНДА, ф. 277, с. 2, і. 1, v. 55.

¹⁶¹ ARDA, f. 894, s. 10, i. 31, v. 29.

M.Ə. Rəsulzadənin qabaqcadan xəbərdarlıq etdiyi kimi, birinci dünya müharibəsi cəbhələrində hadisələrin sürətli inkişafı həm beynəlxalq arenada, həm də Cənubi Qafqaz regionundakı qüvvələr düzümündə əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Bu da öz növbəsində, Azərbaycan liderlərini növbəti ciddi sınaq qarşısında qoydu. Belə ki, müharibədə məğlubiyyətə uğramış Türkiyə 1918-ci il oktyabrın 30-da Antanta dövlətləri ilə Mudros barışıqının ağır şərtlərinə imza atmaq məcburiyyətində qaldı. Həmin barışıqın 11-ci maddəsinə görə Türkiyə ordusu Böyük Britaniyanın maraq dairəsi elan olunan Cənubi Qafqazı tezliklə tərk etməli idi.¹⁶²

Azərbaycan-türk münasibətlərindəki bütün problemlərə baxmayaraq, o zaman məhz Türkiyə öz müstəqilliyi uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi aparan Azərbaycan xalqının yeganə müttəfiqi idi. Türklərin Azərbaycanı tərk etməsi milli hərəkətin strateji məqsədlərinə çatmaq yolunda ciddi əngəllər yaratmaqla bərabər, həm də istiqlal mücadiləsinin bütün əvvəlki nailiyyətlərini zərbə altına qoyurdu. Xüsusilə də ona görə ki, türkləri regionda əvəz etməli olan ingilislər nə Azərbaycan liderlərinə, nə də onların bəyan etdikləri məqsədlərə elə də rəğbətə yanaşmırdılar.

İngiləslərlə ilk əlaqələr də Azərbaycan istiqlaliyyətinin tərəfdarlarına nikbinlik üçün heç bir əsas vermirdi. Belə ki, 1918-ci il noyabrın əvvəlində Ənzəlidə N. Yusifbəyov, Ə. Ağayev və M. Rəfiyevdən ibarət nümayəndə heyətini qəbul edən İrandakı Britaniya hərbi qüvvələrinin komandanı general V.M. Tomson Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaqdan imtina etdi. General açıq bildirmişdi ki, "Azərbaycan xalqının ümumi seçkilər nəticəsində yaranmış bir cumhuriyyəti yoxdur, yalnız türk komandanlığının intriqası ilə təşəkkül etmiş bir hökumət vardır. Madam ki, siz bunun əksini iddia edirsiniz, o zaman gəlib yerində tədqiq edib, nəticə çıxararıq".¹⁶³

¹⁶² Дипломатический словарь. М., 1985, т.2, с.255.

¹⁶³ ARDA, f. 894, s. 10, i. 148, v. 44.

V.M. Tomson həmçinin Azərbaycan nümayəndələri qarşısında bir sıra tələblər qoydu. İlk növbədə general Tomson bəyan etdi ki, noyabrın 17-si səhər saat 10-a kimi Bakı təkcə türk deyil, həm də Azərbaycan qoşunlarından təmizlənməlidir. Bununla bərabər o əmin etdi ki, yalnız Bakı və onun neft mədənləri ingilislərin nəzarəti altında olacaq, ölkənin qalan hissəsi isə Azərbaycan hökuməti və onun ordusunun nəzarətində qalacaq, Azərbaycan rəsmi şəkildə tanınmasa da, İngiltərə, Fransa, Amerika nümayəndələri faktiki hökumətlə əlaqə quracaqlar. General həmçinin təminat verdi ki, bütün hökumət və dövlət idarələri, ictimai təşkilatlar müəyyən dəyişikliklərlə əvvəlki qaydada fəaliyyətlərini davam etdirəcəklər. Həmin dəyişikliklər isə aşağıdakılardan ibarət idi: general Tomson Bakının general-qubernatoru təyin olunur, şəhər polisində ingilislər rəhbərlik edir, şəhər Duması yenidən fəaliyyətə başlayır, Paris sülh konfransında milli müqəddəratını təyin etmə prinsipi əsasında Azərbaycan da iştirak edir, L. Biçeraxov və onun dəstələri ingilislərlə birlikdə Bakıya daxil olur, silahlı ermənilər şəhərə buraxılmır və s.¹⁶⁴

1918-ci il noyabrın 17-də ingilis qoşunları Bakıya daxil oldular. Elə həmin gün general V.M. Tomsonun şəhər əhalisinə müraciətlə verdiyi bəyanatda "Azərbaycan" ifadəsi ümumiyyətlə işlənməmişdi. Həmin bəyanatın məzmunundan belə çıxırdı ki, ingilislər Qafqaz və Azərbaycanı Rusiyanın tərkib hissəsi hesab edirlər.¹⁶⁵

Bakıda fəaliyyət göstərən rus və erməni milli şuraları ingilislərin bu bəyanatından daha cürətlənərək bildirdilər ki, "heç bir Azərbaycan yoxdur, yalnız Rusiya vardır. Azərbaycan hakimiyyəti

¹⁶⁴ А. Раевский. Английская интервенция и мусаватское правительство. Из истории интервенции и контрреволюции в Закавказье. Баку, 1927, с.32-33.

¹⁶⁵ Азербайджан, 1919, 19 ноября.

devrilməli və L. Biçeraxovun başçılıq etdiyi Xəzəryanı hökumət ilə əvəzlənməlidir".¹⁶⁶

İngilislərlə birlikdə L. Biçeraxovun silahlı dəstəsinin Bakıya daxil olması milli istiqlaliyyət tərəfdarlarının vəziyyətini bir qədər də ağırlaşdırmış oldu. Özlünü "Rusiyanın Qafqazdakı dəniz və quru quvvələrinin baş komandanı" hesab edən L. Biçeraxov, şəhər əhalisini "rus və müttəfiq qoşunların Bakıya dönüşü" münasibətilə təbrik edərək, təminvar olduğunu bildirdi ki, "müttəfiqlərin dəstəyilə çox tezliklə Böyük Rusiya öz əvvəlki hüduqlarında bərpə olunacaq".¹⁶⁷

Bakıya gəldikləri ilk günlərdə ingilislər L. Biçeraxov və onunla həmfikir olan rus-erməni quvvələrinin mənafeyinə uyğun siyasət yeridirdilər. Bu səbəbdən də, şəhərin sevinc içərisində olan xristian sakinlərdən fərqli olaraq, azərbaycanlılar yaşayan məhəllələrdə məyusluq və təşviş hissi hökm sürürdü. Azğınlaşmış Biçeraxov əsgərlərinin Bakı küçələrində azərbaycanlılara qarşı təhqiramiz hərəkətləri bu narahatlıq hissini bir az da gücləndirirdi. Belə ki, Biçeraxovun sərxoş əsgərləri şəhərin azərbaycanlılar yaşayan məhəllələrində dava-dalaş salır, heç bir səbəb olmadan havaya atəş açır, Azərbaycan dilində olan lövhələri qopardır, mağaza vitrinlərini sındırır və hətta azərbaycanlıların papaqlarını başlarından götürüb yerə tullayırdılar.

M.Ə. Rəsulzadə milli hökumətin o zamankı vəziyyətini təsvir edərək yazırdı: "Türk ordusu çəkilməmiş, Azərbaycan hissələri isə yoxdur. Çünki gələn komandanlıq Azərbaycan qoşunu adlı əsgər tanımır. Azərbaycan əsgəri naminə müntəzəm quvvə zətən yox kimi idi. Komandan Nuru paşanın o zaman Milli Şuranın rəisi sifətilə mənə yazdığı bir məktubdan anlaşıldığı kimi ancaq 1500 kişidən ibarət olan Azərbaycan əsgərinin toplu olaraq bir yerdə

¹⁶⁶ Б. Байков. Воспоминания о революции в Закавказье (1917-1920 гг.). Берлин, 1922, с. 147.

¹⁶⁷ ARDA, f. 894, s. 10, i. 119, v. 4.

bulunmayıb, məmləkətin müxtəlif nöqtələrində durduğu başa düşülürdü. Azərbaycan hökumətinin Bakıda arxalandığı quvvə yalnız 500 kişilik bir milis (polis) nəfərlərindən ibarət idi. Quvvə olduğunu fərz etsək belə, Almanıyanın, Türkiyənin təslim olduğu bir quvvəyə qarşı Azərbaycanın hərbi açması təbii əqlə belə gəlməzdi".¹⁶⁸

Etiraf etmək lazımdır ki, ingilislərin milli hökumətə ilkin mənfi münasibəti obyektiv amillərlə şərtlənirdi. Belə ki, 1917-ci il Fevral inqilabından sonrakı dövrdə Azərbaycan liderləri xarici siyasət sahəsində açıq-aşkar türkpərəst mövqe tuturdular. Bu isə ingilisləri qıcıqlandırmaya bilməzdi. Digər tərəfdən, Bakının azad olunması ilə bağlı 1918-ci ilin yay və payızında baş verən hadisələr hələ yaddaşlardan silinməmişdi. Həmin hadisələrin gedişində isə Azərbaycan və ingilis əsgərləri əks cəbhələrdə bir-birlərinə qarşı vuruşurdular.

Bu vəziyyətdən Azərbaycanı Rusiyanın ayrılmaz hissəsi hesab edən Bakıdakı Rus Milli Şurası yararlanmağa cəhd göstərdi. İngilislərin himayəsinə arxalanan bu qurum açıq şəkildə Azərbaycanın müstəqilliyinin ləğv olunması və bütün hakimiyyətin ona verilməsi tələbi ilə çıxış etdi. 1918-ci il noyabrın sonlarında ölkədə yaranmış vəziyyəti səciyyələndirən M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Bir tərəfdən, müttəfiq komandanlığının nüfuzuna arxalanan silahlı bir quvvət (L. Biçeraxovun dəstəsi nəzərdə tutulur – A.B.) ki, Azərbaycan adlı bir mövcudiyət tanımır. Digər tərəfdən də, xalqın arzu və iradəsindən güc alan bir hökumət ki, mütəşəkkil bir əsgəri quvvəyə istinad etmir. Müttəfiq komandanlıqla həmahəng bulunan rus siyasi təşkilat və firqələri olmaz dərəcədə həyasızlaşmış, son dərəcə cəsarətlənmişdilər. Azərbaycanlılara - "elan etdiyiniz istiqlaldan imtina edin, sizin günahınızın bağışlanması üçün vasitəçilik edərək!" deyirdilər və lütfkarlıqla əlavə edirdilər ki, təşkil edəcəkləri müvəqqəti məhəlli hökumətdə azərbaycanlılara başqaları ilə

¹⁶⁸ ARDA, f. 894, s. 10, i. 148, v. 44.

müqayisədə daha mühüm postlar ayıracaqlar. Erməni təşkilatının ədavət və inadı isə daha bariz idi”¹⁶⁹.

Həmin mürəkkəb durumda hətta bəzi təcrübəli Azərbaycan siyasətçiləri belə səbatsızlıq göstərərək, Rus Milli Şurasının tələblərinin qəbul edilməsi təkliflə çıxış etdilər. Məsələn, Əhməd bəy Ağaoğlu kimi milli mücadilədə böyük xidmətləri olan bir şəxsiyyət belə Bakıda çıxan rus qəzetləindən birinə müsahibəsində demişdi: “Azərbaycan türklərinin indiyədək arxalandıqları Türkiyə dünyə müharibəsi nəticəsində məğlub olmuşdur. Azərbaycan müstəqil yaşaya bilmədiyi üçün Rusiya ilə Türkiyədən birinə arxalanmalıdır. Türkiyə məğlub olduqdan sonra Azərbaycanın öz taleyini Rusiyaya bağlamaqdan başqa çarəsi qalmır. Özü də mədəni cəhətdən Rusiya Türkiyə ilə müqayisədə daha yüksək pillədə durur. Bütün bu mülahizələri nəzərə alaraq, eləcə də Azərbaycan məsələsinin Avropadakı sülh konfransında qəti həllini tapmayacağı təqdirdə, Azərbaycan xalqı Ümumrusiya federasiyasının tərkibinə daxil olmağa razılaşmalıdır”¹⁷⁰.

Ə. Ağaoğlunun təklifi faktili olaraq Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi ideyasından imtina və Rus Milli Şurası qarşısında kapitulyasiya demək idi.

M.Ə. Rəsulzadə Ə. Ağaoğlunu nəzərdə tutaraq sonralar yazırdı: “Belə çətinliklərlə qarşılaşaraq istiqamətlərini 360 dərəcə dəyişənlər oldu. Milliyyətəpərvərliklərinə şübhə edilməyən bəzi möhtərəm şəxslər acizlik göstərərək “istiqlaldan imtina” məsələsinə müzakirəyə qoymaq fikrinə düşdülər”¹⁷¹.

Ə. Ağaoğlunun bu mövqeyini ölkənin iqtisadi həyatında xüsusi çəkiyə malik olan nüfuzlu qüvvələr, eləcə də “ilhaqçılar” dəstəkləyirdilər. Düzdür, sonuncular artıq Türkiyəyə deyil, Rusiyaya birləşməyi təklif edirdilər. Belə ki, bəzi iri mülkədarlar və milli

¹⁶⁹ Yəni orada, v. 46.

¹⁷⁰ ARDA, f. 894, s. 10, i. 98, v. 3.

¹⁷¹ ARDA, f. 894, s. 10, i. 148, v. 46.

sənaye-ticarət burjuaziyasının rus kapitalı ilə sıx əlaqələrə malik olan hissəsi Azərbaycan hökumətinə etibar etməyərək, Rusiya dövlətini öz mülkiyyət və mövqələrinin toxunulmazlığının qarantı kimi qəbul edirdilər.

Təsədüfi deyil ki, Azərbaycanın iri mülkədar və klerikal dairələrinin partiyası olan “İttihad”ın bir hissəsi, eləcə də Azərbaycan ticarət sənaye burjuaziyasının bəzi nümayəndələri – Nuru Əmiraslanov, Həsən Mustafayev, Bala Quliyev və b. “biçeraxov-denikin qüvvələrinə” meyil edərək, Rus Milli Şurası ilə danışıqlara başladılar.¹⁷²

Onların belə mövqə tutmasında heç şübhəsiz ki, psixoloji amilin də mühüm rolu vardı. Nəzərə almaq lazımdır ki, bir əsrlik rus istilasına Azərbaycan elitasının müəyyən hissəsində ələbaxımlıq əhval-ruhiyyəsinin yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Elitanın həmin nümayəndələri vətən və xalqın taleyi üçün məsuliyyətdən yaxalarını tamamilə kənara çəkərək, onu əcnəbilərə həvalə etmək sevəsinə düşmüşdülər. Bu şəxslər hesab edirdilər ki, Azərbaycan xalqının problemləri ilə İstanbul, Moskva, London, ümumiyyətlə, onlardan savayı hamı məşğul olmalıdır.

Tarix şərtiliyi qəbul etmədiyi üçün bu gün biz deyə bilmərik ki, əgər Azərbaycan Milli Şurası yenidən təşəbbüsü öz əlinə almasaydı hadisələr hansı istiqamətdə inkişaf edə bilərdi. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, hələ İstanbulda olarkən M.Ə. Rəsulzadə bu qurumun fəaliyyətini bərpa etməyi Azərbaycanın silahdaşlarına təkidlə məsləhət görürdü. 1918-ci il oktyabrın sonlarında Bakıya döndüşündən sonra o, bu istiqamətdə konkret addımlar atmağa başladı. Həmin səylər nəticəsində, beş aylıq fasilədən sonra, 1918-ci il noyabrın 16-da M.Ə. Rəsulzadənin sədrliyi ilə Milli Şuranın Bakıda ilk iclasını keçirmək mümkün oldu. İclas iştirakçıları ilk növbədə Milli Şuranın Azərbaycan vətəndaşlarına müraciətinin mətnini təsdiq etdilər. Müraciətdə deyilirdi: “Dini və milli mənsubiyyə-

¹⁷² ARDA, f. 894, s. 10, i. 98, v. 5.

tindən asılı olmayaraq Azərbaycanın bütün vətəndaşları, bir vətənin övladları olaraq, ümumi vətənin hüduqları daxilində öz həyatlarını mümkün qədər yaxşı qurmaq məqsədilə əl-ələ verməlidirlər. Ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edən Azərbaycan türklərinin üzərinə bu məsələdə xüsusi məsuliyyət düşür. Bu səbəbdən də, onlar daha dözümlü olmalı, daha çox əziyyət çəkməli və fədakarlıqlara getməlidirlər”.¹⁷³

Milli Şuranın həmin iclasında Azərbaycan liderləri hadisələrin sonrakı inkişaf istiqamətini xeyli dərəcədə müəyyənləşdirmiş olan güclü siyasi gediş etdilər. Belə ki, Milli Şura üzvləri Azərbaycanda koalision hökumətin yaradılması ideyasını irəli sürdülər. Xatırladaq ki, belə bir hökumətin təşkili ingilis komandanlığının əsas tələblərindən biri idi. Azərbaycan liderlərinin belə bir addımı ingilislərlə milli qüvvələr arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın yaradılması üçün zəmin yaratmış oldu. Bu da öz növbəsində, vəziyyəti çox tezliklə Azərbaycan milli qüvvələrinin xeyrinə dəyişməyə imkan verdi.

Özü də Azərbaycan liderləri deklarativ bəyanatlarla kifayətlənməyərək, koalision hökumətin yaradılması istiqamətində konkret addımlar atdılar. Həmin addımlardan ən mühümü Milli Şuranın 1918-ci il noyabrın 20-də qəbul etdiyi – Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında qanun idi.¹⁷⁴ Həmin qanun ölkə əhalisinin çoxmillətli tərkibini nəzərə alaraq, təkcə ruslar və ermənilər kimi nisbətən iri milli azlıqların deyil, həm də azsaylı milli qrupların – polyakların, gürcülərin, yəhudilərin, almanların hakimiyət strukturlarında təmsil olunması üçün şərait yaratmış oldu. Parlamentin tərkibində həmin milli azlıqların nümayəndələri üçün, onların ölkə əhalisinin tərkibindəki xüsusi çəkisinə tam uyğun olaraq, xüsusi kvotalar müəyyənləşdirildi. Ölkə əhalisinin hər 24 min nəfərinə 1 deputat olmaqla Azərbaycan parlamenti 120 millət vəkildən ibarət olmalı idi. Milli tərkibə uyğun olaraq azərbaycanlılara – 80,

¹⁷³ ARDA, f. 894, s. 10, i. 25, v. 6.

¹⁷⁴ ARDA, f. 894, s. 10, i. 169, v. 19-20.

ermənilərə – 21, ruslara – 10, alman, yəhudi, gürcü və polyak nümayəndələrinin hər birinə 1 yer ayrılırdı. Azərbaycan parlamentində ölkədəki müxtəlif milli azlıq və siyasi qüvvələrin nümayəndələrinin təmsil olunması onların iştirakı ilə koalision hökumətin yaradılmasına şərait yaradırdı.

1918-ci il noyabrın 29-da M.Ə. Rəsulzadənin imzası ilə Milli Şuranın “Bütün Azərbaycan vətəndaşlarına!” müraciəti dərc olundu. Sənəddə “sırf Azərbaycan müsəlmanlarına məxsus olan” bu qurumun “milli şəkildən çıxarılıb, dövləti bir şəkə” salınacağı bəyan edilirdi. Məhz parlament Müəssislər Məclisi çağırılana qədər gönc Azərbaycan dplvətinin maraqlarının müdafiəsi, Hökumətin formalaşdırılması və qanunvericilik funksuyasının yerinə yetilməsilə bağlı səlahiyyətləri öz üzərinə götürdü.¹⁷⁵

1918-ci il noyabrın 24-də Azərbaycan Milli Şurası Bakıdakı Rus Milli Şurasının (RMŞ) nümayəndələrini parlament və hökumətin işində iştiraka cəlb etmək məqsədilə kompromis təkliflə çıxış etdi. Azərbaycan liderləri ölkənin müstəqilliyinin Rus Milli Şurası tərəfindən dərhal tanınmasında israr etməyərək, mövcud status-kvonun saxlanması şərti ilə bu məsələnin həllinin Paris sülh konfransının öhdəsinə buraxılması təklifini irəli sürdülər.¹⁷⁶

Lakin vaxtından əvvəl özünü şəhərin tam hakimi hesab etmiş Rus Milli Şurası nümayəndələrini parlamentə göndərməkdən imtina edərək, bütün hakimiyyətin ona verilməsini tələb etdi. RMŞ nümayəndələri bu qənaətdə idilər ki, parlament və hökumətin işində iştirak etmək, “Azərbaycanın Rusiyadan ayrılması faktının sükutla təsdiqi olardı”, bu isə öz növbəsində, Azərbaycanın müstəqilliyinin dünya birliyi tərəfindən tanınmasını xeyli asanlaşdırırdı.¹⁷⁷ Rus Milli Şurası bəyan etdi ki, yalnız bir halda – Azərbaycan milli qüvvələrinin “separatist mövqedən”, başqa sözlə

¹⁷⁵ Azərbaycan, 1918, 29 noyabr.

¹⁷⁶ ARDA, f. 895, s. 1, i. 11, v. 12.

¹⁷⁷ Yəni orada, s. 3, i. 7, v. 29.

desək, dövlət müstəqilliyindən əl çəkəcəyi, eləcə də "vahid və bölünməz Rusiya" prinsipini qəbul edəcəyi təqdirdə parlamentə öz nümayəndələrini göndərə bilər.

Reallıq hissini tamamilə itirmiş RMSŞ ingilis komandanlığı qarşısında yeni şərtlər qoyaraq, faktiki olaraq azərbaycanlılara qarşı 1918-ci ilin mart hadisələri ruhunda repressiyalara başlamağı tələb etdi. Həmin şərtlərin yerinə yetirilməsi millətlərarası münasibətlərin yenidən kəskinləşməsinə gətirib çıxara bilərdi ki, bu da regionda vəziyyəti sabitləşdirməyə çalışan ingilislərin planlarına zidd idi. Bu səbəbdən də, ingilislər ruslara nə qədər simpatiya ilə yanaşsalar da, RMSŞ-nin bu tələbi onlar üçün qəbulolunmaz idi.

Belə bir durumda Azərbaycan Milli Şurası kifayət qədər prinsipial mövqe tutaraq, qəti şəkildə bildirdi: «Parlamentin əsas nizamnaməsinə görə ruslar və ermənilər hökumətdə iştirak edə bilərlər. Bundan artıq şərti qətiyyətlə qəbul etmərik».¹⁷⁸ Beləliklə də, Azərbaycan liderləri Rus Milli Şurasının rəhbərlərindən fərqli olaraq, yaranmış siyasi durumu daha real qiymətləndirə bildilər. Milli istiqlal ideyasını qətiyyətlə müdafiə etməklə bərabər, onlar ölkədə koalision hökumətin yaradılmasına da hazır olduqlarını nümayiş etdirdilər.

Azərbaycanda koalision hökumətin yaradılması yolunda başlıca əngələ çevrilmiş Rus Milli Şurası rəhbərlərinin hədsiz tələbbürü və qeyri-real tələbləri fonunda Azərbaycan liderlərinin konstruktiv mövqeyi ingilislərdə rəğbət oyatmaya bilməzdi. Digər tərəfdən, koalision hökumətin təşkilinin bundan sonra da yubadılması sabitliyin pozulması təhlükəsi yaradırdı. Bütün bu amillər ingilislərlə Azərbaycan Milli Şurasının tədricən yaxınlaşmasına və onlar arasında işbirliyinin qurulmasına gətirib çıxardı.

Azərbaycan müstəqilliyinin müdafiəsində Milli Şura rəhbərlərinin yeritdiyi qətiyyətli və eyni zamanda çevik siyasət Bakıdakı rus nümayəndələrinin mövqeyinə də təsirsiz ötürmədi. Onların heç

¹⁷⁸ ARDA, f. 894, s. 10, i. 148, v. 47.

də hamısı RMSŞ rəhbərliyinin yeritdiyi siyasətlə razı deyildi. Bakıda fəaliyyət göstərən "Slavyan-rus cəmiyyəti"nin parlamentin fəaliyyətində iştirak etməyə razılıq verməsi bunu bir daha sübut etdi.¹⁷⁹ Müəyyən tərəddüd və gözləmədən sonra "Daşnaksütyun" partiyası və Azərbaycanın erməni icması da öz nümayəndələrini parlamentə göndərməyə razılıq verdilər.

1918-ci il dekabrın 7-də Bakıda Azərbaycan parlamentinin açılışı oldu. Milli Şuranın sədri M.Ə. Rəsulzadə parlamentin təsis iclasını giriş sözü ilə açaraq dedi: "Möhtərəm millət vəkili! Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk parlamentini açmaq səadətinin, siz möhtərəm millət vəkiliyəni təbrik etmək şərəfinin öhdəmə düşməsilə fəxr edirəm. Rusiyada zühur edən böyük inqilab digər həqiqətlər arasında bir böyük həqiqəti dəxi elan etmiş oldu. Bu həqiqət millətlərin hüriyyət və istiqlal haqlarıdır".

M.Ə. Rəsulzadə öz çıxışında xüsusi olaraq vurğuladı ki, "bizim Rusiya cəmətinə qarşı heç bir ədavət və nifrətimiz yoxdur. Bezar olduğumuz Rusiya, çarizm Rusiyası, Rusiya istibdadıdır. Rusiyaya nifrətimiz rus istibdadı altında inləyən Rusiya cəmətinə nifrət demək deyildir. Bizcə, mənfur olan Rusiya, millətləri əzən və hüquqlarını verməyən rəsmi Rusiyadır. Biz Rusiya cəmətinin düçar olduğu fəlakətdən qurtulmasını ürəkdən istərik. Biz Rusiya hökumətinin həqiqi rus demokratiyası əlinə keçməsinin tərəfdarıyıq. Biz Rusiyanın səadətini istəyirik, Rusiya cəmətinə sevirik. Fəqət, öz istiqlalımızı da əziz tuturuq. Zorla qəbul etdirilən bir şeydə qətiyyətlə səadət olmaz. Çünki səadət hüriyyət və istiqlaldadır. Bunun üçün də əfəndilər, müstəqil Azərbaycanı təmsil edən o üç rəngli bayrağı Milli Şura qaldırmışdır. Türk hüriyyəti, islam mədəniyyəti və müasir Avropanın azadlıq ideyalarını təmsil edən bu bayraq daima başlarımızın üstündə dalğalanacaqdır. Bir dəfə qaldırılmış bayraq, bir daha enməyəcəkdir".¹⁸⁰

¹⁷⁹ ARDA, f. 894, s. 10, i. 38, v. 10.

¹⁸⁰ Azərbaycan, 1918, 10 dekabr.

Daha sonra M.Ə. Rəsulzadə istiqalata doğru yolda yaşanmış çətinlik və problemləri Azərbaycan parlamentinin üzvlərinə xatırladaraq, bildirdi: “Əgər biz azərbaycanlılar bütün mövcudiyətimiz ilə öz müqəddəratımızı, öz istiqalalımızı müdafiə və mühafizədə israr etsək, səbat və mətanət göstərsək, heç şübhəsiz ki, Azərbaycan cümhuriyyəti davamlı və möhkəm olar. Fəqət, bunun üçün, təkrar edirəm, dönməzlik və mətanət, fədakarlıq lazımdır. Biz istiqalata layiq olduğumuzu sübut etməliyik”.¹⁸¹

Milli hərəkatın lideri çıxışının sonunda millət vəkllərini “firqə ehtiraslarını, şəxsi qərəzləri və bütün bu kimi vətən və millət qayəsi qarşısında cılız qalan qərəzləri kənara atıb, vətən vəyətini və millət duyğusunu hər şeydən yüksək tutmağa” çağırırdı.¹⁸²

Azərbaycan parlamentinin yaranmasına cavab olaraq Rus Milli Şurası ətrafında qruplaşan qüvvələr 1918-ci il dekabrın ortalarında zorakı yolla Bakıda hakimiyyəti ələ keçirməyə cəhd etdilər. Uğursuzluqla nəticələnən həmin cəhddən sonra Rus Milli Şurası bərdəşlik olaraq ingilis komandanlığının gözdündən düşmüş oldu.

Uzun müzakirələrdən sonra parlament 1918-ci il dekabrın 26-da F. Xoyskinin başçılıq etdiyi Azərbaycanın yeni hökumət kabinetinin tərkibini təsdiq etdi. Slavyan-rus cəmiyyətinin üç üzvü maliyyə, səhiyyə və ərzaq nazirləri qismində yeni hökumətin tərkibinə daxil oldular.

Yeni hökumətin yaradılmasından iki gün sonra, 1918-ci il dekabrın 28-də general V.M. Tomson bəyanat verərək Azərbaycan hökumətini tanıdığını bildirdi. Bəyanatda göstərilirdi ki, F. Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış Azərbaycan koalisiyon hökuməti Azərbaycan hüdudları daxilində yeganə qanuni hakimiyyətdir və müttəfiq ölkələrin hərbi qüvvələrinin komandanlığı bu hökumətə hərtərəfli yardım göstərəcəkdir”.¹⁸³

Bu münasibətlə parlamentin 1918-ci il 30 dekabr tarixli iclasında çıxış edən M.Ə. Rəsulzadə ümidvar olduğunu bildirirdi ki, “müttəfiqlərə arxalanaraq Azərbaycanı dağıtmaq istəyənlər yarıldıqlarını anlayacaqlar. Azərbaycanı yıxmaq istəyənlər artıq görəcəklər ki, bu xəyal puçdur və Azərbaycan xalqı öz istiqalatiyyətini var qüvvəsilə müdafiə edəcəkdir”. M.Ə. Rəsulzadə əmin olduğunu bildirdi ki, “bu gün ingilis komandanı tərəfindən qəbul olunan yeganə qanuni hökumət, nümayəndələrimizin sülh kohfransında çalışmaları sayəsində o komandanlıqların hökumətləri tərəfindən də etiraf və təsdiq ediləcəkdir”.¹⁸⁴

1919-cu il yanvarın 22-də Bakıya gələn Balkanlarda və Qafqazdakı ingilis qoşunlarının baş komandanı general Corc Miln baş nazir F. Xoyski ilə görüşündə bir daha təsdiqlədi ki, “Azərbaycan hüdudlarını İngiltərə hökuməti Azərbaycan Cümhuriyyətinin hökumətini tanıyır və qəbul edir, müttəfiqlər komandanlığı hər vasitə ilə bu hökumətə yardım edəcəkdir”.¹⁸⁵

1918-ci ilin noyabr-dekabr hadisələrinin gedişində “siyasətdə əbədi dostlar yox, əbədi maraqlar var” prinsipini əldə rəhbər tutan Azərbaycan liderləri ingilislərin milli hökumətə olan münasibətlərini köklü şəkildə dəyişə bildilər. Bakıya gəldikləri ilk günlərdə Azərbaycan hökumətini tanımaq belə istəməyən ingilislər üstündən heç ay yarım keçməmiş onunla sıx əməkdaşlıq etməyə başladılar. Hətta sovet tarixçisi A. Rayevski də etiraf edir ki, ingilislər “bir dövlət kimi təşkil olunmaqda” Azərbaycana kömək etdilər.¹⁸⁶ M.Ə. Rəsulzadə haqlı olaraq qeyd edir ki, “ingilislərin bu hərəkatı azərbaycanlıların qara gözlərinə aşıq olduqlarından irəli gəlmirdi. Eşqin bir siyasət amili olduğu dastanı zamanların ibtidailiyi ilə bərabər çoxdan əfsanəyə qarışıb getmişdir. Burada eşq deyil, siyasi

¹⁸⁴ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), cild I, s.143.

¹⁸⁵ Azərbaycan, 1919, 25 yanvar.

¹⁸⁶ A. Раевский. Английская интервенция и мусаватское правительство. Из истории интервенции и контрреволюции в Закавказье, с.24.

¹⁸¹ Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Парламент: Стенографические отчеты. Баку, 1998, с.35.

¹⁸² Азербайджан, 1918, 10 декабря.

¹⁸³ Азербайджан, 1918, 29 декабря.

və iqtisadi mənfəətlər vardır. Bakı neftinin müstəqil qafqazlı bir hökumətin əlində olması və ümumiyyətlə, Qafqazın Rusiyadan ayrılması ingilislərin işinə yararlıdır. Azərbaycan da bu vəziyyətdən istifadə etməliydi. Milli hökumətin diplomatik müvəffəqiyyətləri bununla izah olunurdu”.¹⁸⁷

§ 3. Azərbaycan dövlətçiliyinin təşəkkülü və möhkəmlənməsi. Azərbaycan liderlərinin zəfəri və faciəsi (yanvar 1919-cu il – aprel 1920-ci il)

Paytaxt Bakı da daxil olmaqla ölkənin böyük bir hissəsinin bolşevik-daşnak qüvvələrinin işğal altında olması və bundan irəli gələn siyasi sabitsizlik müstəqilliyin ilkin mərhələsində Azərbaycan liderlərinə geniş miqyaslı dövlət quruculuğu işlərinə başlamaq imkanı vermirdi. Yalnız 1918-ci ilin sonunda, parlamentin yaranması və onun formalaşdığı hökumətin ingilis komandanlığı tərəfindən tanınmasından sonra onlar belə bir imkan əldə etmiş oldular. Halbuki, yaranmaqda olan Azərbaycan milli dövlətinin yaşarlığı xeyli dərəcədə məhz dövlət qurumlarının dayanıqlıq və effektivlik səviyyəsindən asılı idi. Çünki istənilən siyasi sistemin əsasını təşkil edən dövlət təsisatları ümmətilik vəzifələrin gerçəkləşməsi məqsədi ilə siyasi institutlar və cəmiyyətin vahid bir sistem halında birləşməsində həlledici rol oynayır.

Azərbaycanda köhnə milli cəbr aparatını əvəzləməli olan yeni dövlət qurumlarının yaradılması prosesi müstəmkəkə keçmişinin mirası ilə şərtlənən son dərəcədə əlverişsiz bir şəraitdə gedirdi. Bu baxımdan Azərbaycanda vəziyyət hətta qonşu Gürcüstan və Ermənistanla müqayisədə belə daha mürəkkəb və çətin idi.

¹⁸⁷ ГА АР, ф.894, оп.10, д.148, л.49.

M.Ə. Rəsulzadə belə vəziyyətin yaranmasının səbəblərindən bəhs edərək yazırdı ki, “müsəlman Azərbaycanı xristian qonşularına nisbətən çar rejiminin zülmünə daha çox məruz qalmışdır. Qonşu erməni və gürcülərdən fərqli olaraq azərbaycanlılar hərbi mükəlləfiyyət daşımır (etibarsız ünsürlər kimi), inzibati-dövlət xidmətinə götürülmür (nadir istisnalara nəzərə almasaq), ümumvətəndaş hüquqları məhdudlaşdırılır (Zaqafqaziya yerli özünüidare orqanlarında müsəlmanlar qlasniların yarından çoxunu təşkil etmək hüququna malik deyildilər) və süni şəkildə cəhəldə saxlanılırdılar”.¹⁸⁸

Təsədüfi deyil ki, uzun illər ərzində azərbaycanlılara hətta xeyriyyə və maarifçilik cəmiyyətləri yaratmaq belə qadağan olunmuşdu. Belə bir vəziyyətdə siyasi partiya və təşkilatların yaradılmasından danışmaq, ümumiyyətlə, yersizdi. Rus müstəmkəkəçiləri bu yolla Azərbaycan türklərində hər cür siyasi təşəbbüs və fəallığı boğmağa çalışırdılar.

Dövlətçilik təcrübəsinin yoxluğu, ixtisaslı milli kadrların kəskin çatışmazlığı, Azərbaycan istiqlalı düşmənlərinin ölkənin həm daxilində, həm də xaricində qurduqları müxtəlif intriqalar da dövlət quruculuğu proseslərinə son dərəcə mənfə təsir göstərirdi.

Digər tərəfdən, Azərbaycan liderləri dövlət strukturlarını yaradarkən xalqın əksəriyyətinin milli şüurnun nisbətən aşağı səviyyədə olması faktı ilə hesablaşmalı olurdular. Belə ki, azərbaycanlıların əksəriyyətinin şüur və psixologiyası xeyli dərəcədə islam dininin adət və ənənələrinə əsaslanırdı. Tamamilə qanunauyğun haldır ki, belə bir şəraitdə Azərbaycan dövlətçiliyi ideyası əhalinin xeyli hissəsinin düşüncəsində hələ də dərinə kök salmamışdı.

Azərbaycan liderləri bu sahədəki qeyri-qənaətbəxş durumdan yaxşı xəbərdar idilər. Hər halda, onlar o zamankı Azərbaycan cəmiyyətini ideallaşdırmaq fikirindən çox uzaq idilər. M.Ə. Rəsul-

¹⁸⁸ М.Ə. Рәсұлзәдә. Национальное движение в Азербайджане // Вопросы истории, 2002, № 2, с.13-14.

zadənin 1919-cu ilin fevralında Azərbaycan parlamentindəki çıxışı bunun bariz nümunəsidir. Həmin çıxışında o, etiraf edirdi ki, Azərbaycan türklərində “hələ kifayət dərəcədə milli şüur yoxdur və xalq həmin şüuru təlqin etməyi öz vəzifəmiz hesab edirik”.¹⁸⁹

Milli dövlət quruculuğu proqramında milli qurtuluş vəzifələrinin cəmiyyətdə köklü demokratik dəyişikliklərin həyata keçirilməsi ilə üzvi surətdə əlaqələndirilməsi vəziyyəti bir qədər də çətinləşdirirdi. Belə ki, real demokratik dəyişikliklərin həyata keçirilməsi əşğıdan - xalq kütlələri tərəfindən fəal dəstək tələb edirdi. Siyasi və milli şüurun zəif inkişaf etdiyi, yerliçilik əhvalruhiyyəsinin isə kifayət qədər güclü olduğu bir vəziyyətdə həmin dəstək tələb olunduğundan qat-qat aşağı səviyyədə idi. Buna görə də Azərbaycan liderləri sosial-siyasi islahatları çox vaxt yuxarıdan, xalq kütlələrinin ciddi dəstəyi olmadan həyata keçirməli olurdular.

Hərçənd ki, bütün bu çoxsaylı problemlərin mövcudluğu Azərbaycan liderlərinin 1918-1920-ci illərdə milli dövlət quruculuğu sahəsində gördüklərin işlərin əhəmiyyətini nəinki azaltmır, əksinə, bir qədər də artırır. Özü də xüsusi qeyd olunmalıdır ki, M.Ə. Rəsulzadə milli dövlət quruculuğunun baş ideoloqu olmaqla bərabər, həm də bu prosesin fəal iştirakçılarında idi. Belə ki, dövlət strukturlarının yaradılması və köklü demokratik dəyişikliklərin həyata keçirilməsi əksər hallarda onun bilavasitə rəhbərliyi altında baş tuturdu. Bu baxımdan 1918-ci ilin dekabrından 1920-ci ilin aprelinədək M.Ə. Rəsulzadənin guya ki, heç bir məsul dövlət vəzifəsi tutmamasını əsas gətirərək onun milli dövlət quruculuğu sahəsindəki əvəzsiz xidmətlərini kiçiltməyə çalışan bəzi bədxahların səyləri tamamilə əsassızdır.

Belə cəfəng fikirləri səsləndirənlər Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət idarəçiliyinin strukturundan tam məlumatsız olduqlarını nümayiş etdirirlər. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti idarəet-

¹⁸⁹ M.Ə. Rəsulzadə. Национальное движение в Азербайджане // Вопросы истории, 2002, № 2, с.5.

mə formasına görə, siyasi plüralizm və çoxpartiyalılıq prinsiplərinə əsaslanan parlament respublikasının klassik nümunəsi idi. Parlamentin səlahiyyətlərinin və fəaliyyət metodlarının təhlili tam qətiyyətlə deməyə əsas verir ki, məhz bu orqan 1918-1920-ci illər Cümhuriyyəti dövründə dövlət hakimiyyətinin aparıcı qolu olmuşdur. Həmin dövrdə ölkənin bütün digər dövlət institutlarının səlahiyyət və funksiyalarını parlament müəyyənləşdirirdi.

Azərbaycan parlamenti təkcə ölkənin ali qanunvericilik orqanı deyildi, o həmçinin hökumət başda olmaqla bütün icra strukturlarını formalaşdırmaq və onlara nəzarət etmək səlahiyyətinə malik idi. Məsələn, baş nazirin namizədliyinin, hökumətin tərkibinin, eləcə də kabinetin fəaliyyət proqramının təsdiqi parlamentin müstəsna səlahiyyətlərinə daxil idi. Parlament həmçinin zərurət yarandıqda etimadsızlıq göstərməklə hökuməti istefaya göndərə bilərdi. Belə bir qərarın qəbul edilməsi üçün millət vəkillərinin sadə səs çoxluğu kifayət idi.

M.Ə. Rəsulzadə ölkənin siyasi həyatında parlamenti həlledici roluna diqqət çəkərək göstərirdi ki, “millət məclisi, məmləkətin bütün sinif və millətlərini təmsil edib, dövlətin təməlinə təleyinə hakim idi. Onsuz heç bir əmr keçməz, heç bir məsrəf yapılmaz, heç bir müharibə başlanmaz, heç bir barışıq bağlanmazdı. Hökumət məclisin etimadını qazananda qalır, itirəndə düşürdü. Ortada hakim olacaq vəsitə-vəzifə də yox idi. Parlament hakimi-mütləq idi. Burada Avropada tətbiq olunmayan həqiqi bir xalq cümhuriyyəti qurulmuşdu”.¹⁹⁰

Bu baxımdan Azərbaycanın həm qanunverici, həm də icraedici qurumlarının idarə olunması üzrə bütün səlahiyyətlər hakim partiyanın əlində cəmlənmişdi. Həmin dövrdə isə bu funksiyaları parlamentdə ən çox millət vəkilinə malik olan M.Ə. Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi “Müsavat” fraksiyası həyata keçirirdi. Həm qanunverici orqanın, həm də Azərbaycan hökumətinin fəaliyyətinin

¹⁹⁰ M.Ə. Rəsulzadə. Əsrimizin Səyavuşu. Bakı, 1991, s. 41.

əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək baxımından hakim partiyanın parlament fraksiyasının lideri kimi M.Ə. Rəsulzadə geniş səlahiyyətlərə malik idi. Müqayisə üçün deyək ki, parlamentin sədri nominal olaraq dövlət başçısı hesab olunsada, onun qanunvericilik orqanında qəbul edilən qərarlara təsir göstərmək imkanı yox idi. Belə ki, parlamentin spikeri yalnız sırf təmsilçilik funksiyalarını yerinə yetirirdi, çünki onun səlahiyyətləri gündəlik iclasların aparılması və qəbul olunmuş qanunların imzalanması ilə məhdudlaşır.

Azərbaycan parlamentinin işə başlaması ilə M.Ə. Rəsulzadə başlıca olaraq qanunvericilik fəaliyyətilə məşğul olmağa başladı. Milli dövlətçilik tərəfdarı kimi o, bütün səy və bacarığını ölkədə islahatların gerçəkləşməsi üçün zəruri olan möhkəm hüquqi bazanın, keyfiyyətli qanunların yaradılmasına yönəltdi. 1918-1920-ci illərdə milli parlament tərəfindən qəbul olunmuş və həmin dövrdə demokratik islahatlar sahəsində islam dünyasında Azərbaycanın liderliyini təmin etmiş bütün əsas qanunlar bu və ya başqa dərəcədə M.Ə. Rəsulzadənin adı ilə bağlıdır. O, həmin qanunların hazırlanması və parlamentdən keçirilməsinə bilavasitə rəhbərlik edirdi.

Doğrudur, "Müsavət" fraksiyasının parlamentdə möhkəm səs çoxluğuna malik olmaması bu sahədə müəyyən problemlər yaradırdı. Bu səbəbdən də, M.Ə. Rəsulzadə və "Müsavət" fraksiyası ölkədə demokratik islahatların həyata keçirilməsi üçün lazım olan qanunvericilik aktlarının qəbulu zamanı parlamentdə təmsil olunan müxtəlif siyasi qüvvələr arasında manevr etməli olurdular.

"Müsavət" fraksiyasının milli dövlət quruculuğu sahəsindəki əsas prioritetləri M.Ə. Rəsulzadənin parlamentin 1918-ci il 10 dekabr tarixli iclasında elan etdiyi partiya bəyannaməsində öz əksini tapmışdı. Partiyanın milli dövlət quruculuğu sahəsindəki strateji məqsədləri həmin sənəddə öz əksini tapmışdı.

Proqram xarakterli çıxışının başlanğıcında M.Ə. Rəsulzadə xəbərlətdi ki, cəmi il yarım əvvəl "Müsavət" Azərbaycanın muxtariy-

yətini tələb edərkən həm sağdan, həm də soldan hücumlara məruz qalırdı. Sağdan deyirdilər ki, Azərbaycan deyə-deyə müsəlmanları parçalayır, türklük bayrağını qalxızarkən – İslama xətər vurursunuz. Soldan isə iddia edirdilər ki, Azərbaycan davası bizi inqilabçı hüriyyətpərvər Rusiya demokratiyasından ayırır, xan-bəy hökumətinin yaradılmasına doğru aparır".¹⁹¹

M.Ə. Rəsulzadə çıxışına davam edərək göstərirdi ki, bütün bunlara baxmayaraq, "Müsavət" partiyası "Petroqrada mərkəziyyətinə arxalanan sosialist cərəyanlarına uymadığı kimi, əksər beyinləri tutan, bir növ ruhi xəstəlik kimi şiddətli surətdə sirayət edən "ilhaqçılıq" mərazinə də mübtəla olmadı. Öz-özünə sadıq olaraq ədəmi-mərkəziyyətçi (desentralizasiya tərəfdarı – A.B.) qaldı".¹⁹²

M.Ə. Rəsulzadə fəxrlə bildirirdi ki, artıq Azərbaycanın istiqlalı ideyası, onun daxili və xarici qəsdlərdən qorunması zərurəti parlamentdə təmsil olunan bütün Azərbaycan fraksiyalarının bəyannamələrində öz əksini tapmışdır və bu məsələdə onlar arasında heç bir fikir ayrılığı yoxdur. O, bundan məmnunluğunu gizlətməyərək vurğulayırdı ki, əgər əvvəllər "Müsavət" "Azərbaycan fikrini yalnız xaricdə deyil, daxildə də isbat etmək məcburiyyətində idisə, bu gün artıq daxilən isbat olunmuş müstəqil Azərbaycan parlamentində bulunur. İndi "Müsavət" reallıqda mövcud olan Azərbaycan istiqlalının hüquqca möhkəmlənməsi, xaricdə müdafiəsi, daxildə təşkili üçün çalışır".¹⁹³

M.Ə. Rəsulzadə həmin faktdan çıxış edərək göstərirdi ki, xarici siyasət sahəsində Azərbaycanın müstəqilliyinin beynəlxalq aləmdə tanınması və "hüququnun təsdiq edilməsi yenidən düzələcək hökumət məramnaməsinin baş sətrini təşkil etməlidir". Daha sonra o,

¹⁹¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Parlament, cild 1, s. 50.

¹⁹² Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Парламент: Стенографические отчеты, с.37.

¹⁹³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Parlament, cild 1, s. 51.

parlamentdəki həmkarlarını "Məclisin açıldığı gündə söylənilmiş "BİR DƏFƏ YÜKSƏLƏN BAYRAQ ENDİRİLMƏZ!" sözünü dildə deyil, işdə də həyata keçirmək üçün" əzmlə çalışmağa çağırırdı.¹⁹⁴

M.Ə. Rəsulzadə ümid edirdi ki, ABŞ prezidenti V. Vilsonun "kiçik məmləkətlərin də böyük məmləkətlər kimi haqq və ixtiyara malik olması" prinsipini elan etməsi artıq öz müqəddəratını təyin etmiş Azərbaycanın maraqlarının da dünya birliyi tərəfindən tanınmasına yardım edəcək. O, hesab edirdi ki, parlament və hökumət bu əlverişli vəziyyətdən "istiqlal olduğumuzu isbat etmək" üçün yararlanmalıdır.¹⁹⁵

Daxili siyasət sahəsində də köklü demokratik dəyişikliklərin həyata keçirilməsi tərəfdarı olan M.Ə. Rəsulzadə vurğulayırdı ki, "Böyük Rusiya inqilabından qazanılan söz, yazı, vicdan, ictimai ittifaq kimi ümumi vətəndaşlıq hüquqları tamamilə qanuniləşdirilməli, Azərbaycan hüquqiyyətəbəvər bir dövlət olmalıdır. Əgər bu günə qədər hər b və inqilabın yaratdığı fəvqəladə vəziyyət ucbatından bu kimi məqsədlər könül diləyi kimi hasil olmuşsa, indi bunları düşüncədən reallığa gətirməyə çalışılmalıdır".¹⁹⁶

M.Ə. Rəsulzadənin düşüncəsinə görə, milli bərabərlik prinsipi həqiqi demokratiyanın başlıca ünsürlərindən biri idi. Parlamentdəki proqram çıxışında o, bəyan edirdi ki, "milli məhkumluğun acısını dadmış olan Azərbaycan türkü məhkum millət yaratmaz. Azərbaycan Cümhuriyyəti övladını ögey-doğmaya ayırmaz: erməni, rus, yəhudi, gürcü, alman, polyak və sair azlıqda qalan millətlər Azərbaycan vətəndaşı olmaqla bərabər, milli-mədəni muxtariyyətə malik olub, öz dini, milli və mədəni məsələlərini idarə etməlidirlər".¹⁹⁷

¹⁹⁴ Yəni orada, s. 52.

¹⁹⁵ Yəni orada.

¹⁹⁶ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Parlament, cild 1, s. 53.

¹⁹⁷ Yəni orada.

M.Ə. Rəsulzadə qeyd edirdi ki, "Azərbaycan türklərinin ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil etməsi digər etnik qruplarla müqayisədə onlara heç bir imtiyaz vermir, əksinə, bu fakt millətlərarası həmrəyliyin qorunub saxlanmasında onların üzərinə əlavə məsuliyyət qoyur".

Öz nitqində koalision hökumət ideyasını dəstəkləyən M.Ə. Rəsulzadə, bunu Azərbaycanda məskunlaşmış müxtəlif xalqların nümayəndələri arasında qarşılıqlı etimad və dostluq münasibətlərinin formalaşdırılması üçün mühüm vasitə hesab edirdi. "Bu vaxta qədər yalnız müsəlmanlardan təşkil olunan kabinet bundan sonra müstəqil koalision bir hökumət şəklində olmalıdır", - deyər M.Ə. Rəsulzadə bildirdi.¹⁹⁸ O, təkid edirdi ki, Azərbaycana "hüriyyət və istiqlalımızı təmin edə biləcək" bir hökumət lazımdır. O zamankı şəraitdə isə bu yalnız koalision əsasda təşkil olunmuş tərəqqipərvər bir hökumət ola bilərdi.¹⁹⁹

1918-1920-ci illərin dövlət quruculuğu təcrübəsi sübut edir ki, M.Ə. Rəsulzadənin parlament kürsüsündən irəli sürdüyü ideyalar deklarativ xarakter daşımayıb, praktik fəaliyyət proqramı idi.

Məsələn, parlamentin qəbul etdiyi ilk qanunlardan biri ölkədə real hakimiyyət bölgüsünün həyata keçirilməsinə - hakimiyyətin müxtəlif qollarının müstəqil fəaliyyətinin təmin olunmasına yönəlmişdi. M.Ə. Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə qəbul olunmuş həmin qanun parlament üzvlərinə icraedici hakimiyyət strukturlarında hər hansı vəzifə tutmağı qadağan edirdi. Sənəddə göstərilirdi: "Dövlət xidmətində olan millət vəkilləri Bakıda yaşayırlarsa - 3 gün, kənarda olurlarsa - 10 gün ərzində bulduqları xidmətdən istefaları haqqında ərizəni parlamentin Rəyasət heyətinə təqdim etməlidirlər. Əks halda onlar həm məmurluq, həm də millət vəkilliyindən ayrılmış sayılacaqlar".²⁰⁰ Dövlət məmurları arasında

¹⁹⁸ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Parlament, cild 1, s. 53.

¹⁹⁹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Parlament, cild 1, s. 57-58.

²⁰⁰ Азербайджан, 1919, 28 января.

istisna olaraq yalnız nazirlərə millət vəkili kimi fəaliyyətlərini davam etdirmək hüququ verilirdi.

İxtisaslı kadrlarla bağlı ciddi problemlərin yaşandığı həmin dövrdə Azərbaycan liderlərinin ölkədəki idarəetmə sisteminin demokratikləşməsinə yönəlmiş bu addımı həqiqətən də böyük risk tələb edirdi. Məhz bu səbəbdən parlamentdəki müzakirələrin gedişində bəzi deputatlar həmin qanun layihəsinin qəbul olunması əleyhinə çıxdılar. Onlar hesab edirdilər ki, kadr qıtlığı şəraitində belə bir qanunun qəbulu dövlət orqanlarının fəaliyyətini tamamilə iflic edə bilər. Həmin deputatlar iddia edirdilər ki, bu prinsipi yalnız Fransa, İngiltərə, ABŞ kimi inkişaf etmiş dövlətlərdə həyata keçirmək mümkündür. Azərbaycanda isə belə bir addımın atılması hələ çox tezdir. Buna görə də onlar təklif edirdi ki, icra strukturlarında xidmət edən məmurların həm də millət vəkili olmaq hüququ saxlanılsın.²⁰¹

Buna etiraz edən M.Ə. Rəsulzadə göstərirdi ki, əgər biz müstəqil dövlət olaraq parlamentarizm yolunu seçmişiksə, onun əsas prinsiplərinin, o cümlədən hakimiyyət bölgüsü prinsipinin həyata keçirilməsində ardıcıl olmalıyıq. Onun əqidəsinə görə, "parlament deputatı milləti təmsil etdiyi üçün həmişə azad olmalıdır. Deputat eyni zamanda hökumət məmuru olarsa, heç vaxt azad danışa bilməz. Bəziləri deyirlər ki, Azərbaycan bu məsələdə müstəsna bir mövqe tutmalıdır, çünki mədəni qüvvəmiz azdır. Mən zənn etmirəm ki, Azərbaycan mədəni qüvvədən o qədər məhrumdur ki, parlamentə 60 deputat göndərdikdən sonra hökumət məmurluğuna mədəni qüvvəsi qalmasın. Əgər bunca qüvvəsiz isək, onda heç bizə parlament lazım deyil".²⁰² Məhz M.Ə. Rəsulzadənin söyləri nəticəsində parlamentdəki qüvvələr nisbətini qanunun qəbulunun xeyrinə dəyişmək mümkün oldu.

²⁰¹ Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Парламент: Стенографические отчеты, с.177.

²⁰² Yəna orada, s. 178.

Azərbaycan parlamentinin ilk iclaslarından birində Azərbaycan Müəssislər Məclisinin tezliklə çağırılmasının vacibliyini vurğulayan M.Ə. Rəsulzadə, bu məqsədlə xüsusi komissiyanın yaradılmasını təklif etmişdi.²⁰³ Sonradan elə onun özünün rəhbərlik etdiyi komissiya bir neçə ay ərzində "Azərbaycan Cümhuriyyətinin Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə"ni hazırlayaraq, 1919-cu ilin yazında parlamentin müzakirəsinə verdi.

M.Ə. Rəsulzadə seçki qanunun əsas müəlliflərindən biri idi. Yeniliyi və sözün həqiqi mənasında inqilablılığı ilə seçilən bu sənəd Azərbaycan parlamentinin 1918-1920-ci illərdə qəbul etdiyi qanunvericilik aktları içərisində xüsusi yer tutur.

1919-cu il iyulun 21-də parlament tərəfindən üçüncü oxunuşda qəbul olunmuş seçki qanunu Müəssislər Məclisinə seçkilərin proporsional sistem əsasında keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Seçkilər ümumi, bərabər, birbaşa və gizli səsvermə yolu ilə keçirilməli idi.²⁰⁴ Qanuna əsasən, "seçki gününə kimi 20 yaşlı tamam olmuş hər iki cinsdən olan respublika vətəndaşlarına"²⁰⁵ Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərdə iştirak etmək hüququ verilirdi. Beləliklə, "Əsasnamə" qadınlara kişilərlə bərabər seçki hüququ verirdi. Halbuki, həmin dövrdə seçki hüququ sahəsində gender bərabərliyi nəinki müsəlman Şərqi, hətta Avropanın bir çox ölkələrində hələ reallaşmamışdı.

Maraqlıdır ki, icraedici və hüquq-mühafizə orqanlarında vəzifə tutan şəxslər, məsələn, pristavlar, qəza və polis rəisləri, eləcə də onların müavinləri, qubernatorlar və onların köməkçiləri yalnız fəal seçki hüququna malik idilər. Başqa sözlə desək, onlar Müəssislər Məclisinə üzv seçilə bilməzdilər.

²⁰³ Yəna orada, s. 43.

²⁰⁴ Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Парламент: Стенографические отчеты, с.71.

²⁰⁵ Yəna orada.

Bundan əlavə, M.Ə. Rəsulzadənin təkidilə qanun layihəsinə məscid və dini ayinlər üçün nəzərdə tutulmuş digər yerlərdə seçki təbliğatının aparılmasını qadağan edən xüsusi bənd əlavə olundu.²⁰⁶ Həmin bəndin tələblərini pozanları "altı aya kimi həbs cəzası gözləyirdi".²⁰⁷ M.Ə. Rəsulzadə bu yolla ruhanilərin mühafizəkar qüvvələr tərəfində siyasi proseslərə müdaxiləsini mümkün dərəcədə azaltmağa çalışırdı.

Gözlənilmədiyi kimi, parlament müzakirələrinin gedişində M.Ə. Rəsulzadənin bu təklifi "İttihad" partiyası nümayəndələrinin ciddi etirazına səbəb oldu. "İttihad" fraksiyasının üzvü S.M. Qənizadə həmin bəndin qanun layihəsindən çıxarılması təşəbbüsü ilə çıxış etdi. O, bunu belə əsaslandırır ki, "islamiyyətdə məscid, kilsə kimi deyil. Məsciddə cəməatin ümumi məsələləri həll olunur. Ruhanilərimiz də həmişə cəməət üçün rəhbər olmuşlar. Onlar nəinki dua və namaz işində, hətta dünyəvi işdə də, məsələn ticarət və qeyri işlərdə cəməatə rəhbər və yol göstərən olurlar. Buna görə də, məscidlərin həyatında seçki xüsusunda möizə sayağı sözlər danışılmalıdır. Əgər biz islam səltənəti istəyiriksə, gərək əsasımız doğru yol ilə olsun. Bu doğru yolu da bizə ruhanilər göstərəcək ki, hansı yol savabdır".²⁰⁸

M.Ə. Rəsulzadə parlament kürsüsündən S.M. Qənizadəyə cavab verərək dedi: "Bu məsələyə əsas bir nöqtəyi-nəzərlə baxmaq lazımdır. Burada üləma və ruhanilərin heysiyyətinə toxunacaq heç bir şey yoxdur. Bir dəfə bilməliyik ki, xalq cümhuriyyəti elan etdiyimiz bir zamanda bütün hakimiyyət millətin əlindədir və bütün qanunlar xalqın rəylə hakimiyyəti milliyə əsasında çıxacaqdır. Belə bir zamanda əsrlər ilə bundan əvvəlki əsasları qurmaq zəmini deyildir. O zaman çoxdan keçmişdir. Din və məscid öz müqəddə

²⁰⁶ Yəne orada, s. 86-87.

²⁰⁷ Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Парламент: Стенографические отчеты, с.87.

²⁰⁸ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Parlament. Cild 1, s. 729.

dəsliyini qoruyub saxlamaq istəyirsə, siyasətdən kənar qalmalıdır. Ruhanilər siyasi ehtiraslar burulğanında sülh və anlaşmanın daşıyıcıları olaraq qalmalıdılar. Bizə deyirlər ki, qaradovoy, polis ağac ilə, qamçı ilə, ruhanilər isə vəz ilə gələcəklər. Fəqət, siz məni təmin edərmişiniz ki, qaradovoylar qamçı ilə gəldikdə bəzi ruhanilər lənətlər və küfrlərlə gəlməyəcəklər? Qaradovoyun əlində ağac varsa, ruhanilərin də küfrü, lənəti vardır. Əgər istəyirsiniz ki, məscid möhtərəm bir vasitə, sülh və səlah olsun, qoyunuz o bitərəf və müqəddəs qalsın".²⁰⁹ Son nəticədə, millət vəkilləri S.M. Qənizadənin təşəbbüsünü səs çoxluğu ilə rədd edərək, seçki qanunundakı həmin bəndi M.Ə. Rəsulzadənin təklif etdiyi redaksiyada saxladılar.

Sekulyarizm (dünyəvilik) ideyaları M.Ə. Rəsulzadənin siyasi baxışlar sistemində mühüm yer tuturdu. Bu ondan irəli gəlirdi ki, M.Ə. Rəsulzadə həm azərbaycanlıların milli şüurunun inkişafı, həm də yenicə yaranmaqda olan Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşması prosesinə klerikalizmin mənfəət təsirini gözəl anlayırdı. "Panturanizm haqqında" əsərində M.Ə. Rəsulzadə açıq şəkildə bəyan edirdi ki, islam dini müsəlman xalqlarının milli şüurunun oyanmasına maneçilik törədərək, onların tərəqqisini ləngidir. Bununla da, islam həmin xalqların müasir millətlərə çevrilməsini tormozlamış olur. O, vurğulayırdı ki, "milli özünüdərk oyanmasına mane olmaq – xalqların öz müstəqil dövlətlərini yaratmasını əngəlləmək deməkdir".²¹⁰

M.Ə. Rəsulzadə "bütün müsəlman ölkələrində milli özünüdərk oyanışı prosesini gücləndirməyi" təklif edirdi, "çünki hər bir tərəqqinin ilkin mənbəyi, eləcə də milli istiqlalın təməli yalnız dərk olunmuş milli "Mən"-in mövcudluğudur".²¹¹

²⁰⁹ Yəne orada, s. 731-732.

²¹⁰ М.Э. Рәсулзадә. О пантунанизме. В связи с кавказской проблемой, с.58.

²¹¹ Yəne orada.

Bu səbəbdən də "Müsavət" lideri cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında din xadimlərinin rolunun maksimum məhdudlaşdırılmasının tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, Azərbaycan bütün müsəlman Şərqi dövlətdən ayrıldığı ilk dünyəvi dövlət oldu.

M.Ə. Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi "Müsavət" fraksiyasının demokratik islahatlar sahəsindəki ən böyük nailiyyətlərindən biri ölkədə söz azadlığının demək olar ki, tam təmin olunması idi. Xalq Cümhuriyyəti dövründə söz və mətbuat azadlığının yüksək səviyyədə olduğunu qeyd edən M.Ə. Rəsulzadə fəxrlə yazırdı ki, "millətin hər partiyasının özünə xas təşkilatı və qəzeti vardı. Bu qəzetlər əksəriyyət etibarını ilə hökuməti tənqid və çəkişdirmələriylə məşğul olduqları halda, özlərinə qarşı böyük zəiflik və səbr görürdülər".²¹²

Söz azadlığının hüququ əsasını 1919-cu il oktyabrın 30-da parlament tərəfindən qəbul edilmiş və mətbuat üzərində hər cür senzuranı qadağan edən "Mətbuat haqqında Nizamnamə" təşkil edirdi. Həmin sənədə əsasən, mətbəələrin yaradılması, çap məhsullarının istehsalı və satışı, dram əsərlərinin tamaşaya qoyulması, eləcə də qiraət evlərinin təşkili üçün hakimiyyət orqanlarının heç bir razılığı tələb olunmurdu.²¹³

Kütləvi mətbu orqanın təsis olunması üçün də hökumətin razılığı tələb olunmurdu. Qəzet və ya dərgi yaratmaqdan ötrü sadəcə olaraq bu barədə mətbuat üzrə müfəttişi məlumatlandırmaq kifayət idi. Mətbuat orqanı yalnız məhkəmənin qərarı və yalnız qüvvədə olan cinayət məəcəlləsində nəzərdə tutulmuş cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb oluna bilərdi.²¹⁴

"Müsavət" fraksiyası tərəfindən hazırlanıb, 1919-cu il avqustun 11-də parlamentdə qəbul edilmiş "Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında" qanuna görə, özü və ya valideynləri Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisində anadan olmuş keçmiş Rusiya imperiyasının bütün təbəələri milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycan vətəndaşı hesab olunurdular.²¹⁵

Bəzi siyasətçi və tədqiqatçılar Azərbaycan liderlərini, ilk növbədə M.Ə. Rəsulzadəni demokratik azadlıqlara həddən artıq aludə olmaqla qınayırlar. Onların fikrincə, məhz bu aludəçilik milli təhlükəsizlik maraqlarına zidd olmaqla bərabər, həm də Cümhuriyyətin süqutuna gətirib çıxarmış əsas səbəblərdən biridir. Buna misal olaraq onlar parlamentin tərkibində "Daşnaksütyun", "Slavyan-rus cəmiyyəti" və erməni icması kimi Azərbaycanın müstəqilliyinə münasibətdə düşmən mövqedə duran fraksiyaların fəaliyyətini göstərirlər.

M.Ə. Rəsulzadə hələ 1919-cu il yanvarın 28-də belə mövqedə duran insanlara cavab verərək bildirirdi ki, "bütün fırqələrin parlamentdə iştirakını arzulayarkən biz heç də güman etmirdik ki, onların hamısı bizimlə eyni dərəcədə Azərbaycan istiqlalını müdafiə edəcəklər. Fəqət istərdik ki, fəaliyyətimizi tənqid, hərəkatlərimizə etiraz edənlər parlament xaricində olmayıb, parlament kürsüsündən tənqid etsinlər və buradan da cavablarını alsınlar".²¹⁶ Bu M.Ə. Rəsulzadənin siyasi mübarizənin sivil, parlament metodlarına sadıqlılığının təzahürü idi. Və heç də M.Ə. Rəsulzadə ilə onun silahdaşlarının günahı deyil ki, nə o zamankı Azərbaycan cəmiyyəti, nə də "Müsavət"ın rəqibləri siyasi mübarizənin sivil metodlarla aparılmasına hazır deyildilər.

Əlbəttə ki, Xalq Cümhuriyyəti demokratiyanın təkmilləşməsi istiqamətində hələ uzun bir inkişaf yolu keçməliydi. Lakin artıq görülmüş işlər – çoxpartiyalı sistemə əsaslanan parlament idarəetmə formasının tətbiqi, hakimiyyətin ayrı-ayrı qollarının müstəqilliyi prinsipinin həyata keçirilməsi, real praktikada əsas vətəndaş

²¹² M.Ə. Rəsulzadə. Əsrimizin Səyavuşu, s. 41.

²¹³ ARDA, f. 894, s. 3, i. 294, v. 43.

²¹⁴ Yəni orada.

²¹⁵ ARDA, f. 895, s. 3, i. 92, v. 31.

²¹⁶ Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Парламент: Стенографические отчеты, с.143.

hüquqlarının və demokratik azadlıqların gerçəkləşməsi və s. bunu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan demokratiyasının gələcək uğurlu inkişafı üçün 1918-1920-ci illərdə möhkəm zəmin yaradılmışdı.

Cümhuriyyət dövründəki Azərbaycan demokratiyasının funksional xarakterini aşağıdakı fakt bir daha sübut edir. Belə ki, 1920-ci il martın əvvəlində Azərbaycanın xüsusi xidmət orqanları tərəfindən ölkədə hakimiyyətin zorakı yolla ələ keçirilməsinə yönəlmiş bolşevik qəsdinin üstü açılmışdı. Həmin qəsdin iki fəal iştirakçısı – H. Cəbiyev və Ə. Bayramov həbsdən xilas olmaq məqsədilə imkan tapıb Azərbaycan parlamentinin üzvü, bolşevik Ə. Qarayevin mənzilində gizlənə bilmişdilər. Polis bundan məlumatlı olsa da, mənzilə daxil ola bilmirdi, çünki parlament haqqında qanun ona bu hüququ vermişdi. Bunun üçün mənzilin sahibi olan millət vəkili və ya parlamentin Rəyasət heyətinin xüsusi icazəsi tələb olunurdu. Yalnız bir sutka sonra polis belə bir icazəni əldə edə bildi. Özü də Ə. Qarayevin mənzilində axtarış aparmağa yox, yalnız baxış keçirməyə icazə verilmişdi. Həmin vaxta kimi isə H. Cəbiyev və Ə. Bayramov mənzili tərk etməyə imkan tapa bilmişdilər.²¹⁷

Azərbaycan liderlərinin 1918-1920-ci illər dövründə demokratiyanın ölkədə bərqərar edilməsi sahəsində əl etdikləri uğurlar Şərq despotizminin şəriksiz hökmranlıq etdiyi qonşu müsəlman ölkələrinin fonunda daha qabarıq görünürdü. Həmin dövrdə ictimai-siyasi inkişaf səviyyəsinə görə Azərbaycan istinasız olaraq bütün qonşu müsəlman dövlətlərinin xeyli geridə qoymuşdu.

Milli dövlət quruculuğundakı çoxsaylı uğurların qazanılmasında M.Ə. Rəsulzadənin xidmətlərini qiymətləndirməmək mümkün deyil. Özü də belə bir mühüm fakt xüsusi vurğulanmalıdır ki, M.Ə. Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə irəli sürülmüş əksər layihələr ani və ötəri siyasi dividendlərin əldə olunmasına deyil, gənc Azər-

baycan dövlətçiliyinin əsaslarının möhkəmləndirilməsi istiqamətində uzaq perspektivə hesablanmışdı. M.Ə. Rəsulzadə gözəl başa düşürdü ki, Azərbaycan cəmiyyətində həyata keçirilən həmin islahatların nəticələrindən bəhrələnmək ona və onun silahdaşlarına çox güman ki, qismət olmayacaq.

Bu baxımdan onun parlamentdəki çoxsaylı çıxışlarından biri özəlliklə diqqəti cəlb edir. M.Ə. Rəsulzadə həmin çıxışında göstərirdi ki, "tarix bir növ aşpazın dadlı yeməklər hazırladığı, lakin çox vaxt onların dadına baxmağa belə imkanı olmadığı mətbəxə bənzəyir. Bəzən həmin taamların iyindən hətta onun ürəyi bulansa da, o, ocağın qarşısından çəkilməyərək, səliqəli şəkildə öz işini görməkdə davam edir. Parlament üzvləri olan bizlər, bu gün Azərbaycanın tarixini yaradarkən, özümüz üçün bir çox xoşagəlməz hallara razı olmalıyıq ki, tariximiz ləkələnəsin. Biz gələcək nəslin qayğısına qalmalı və bu səbəbdən də, indi hər cür qurbanlara getməliyik"²¹⁸

Hakim partiyanın parlament fraksiyasının rəhbəri kimi M.Ə. Rəsulzadə milli dövlət quruculuğunda gənc nəslin nümayəndələrinə böyük ümidlər bəsləyir, onların dövlət strukturlarında məsul vəzifələrə irəli çəkilməsinə dəstək verirdi. Belə ki, N. Yusifbəyovun birinci hökumət kabinetinin tərkibi parlamentdə müzakirə olunarkən, bəzi millət vəkilləri bir çox nazir portvəllərinin gənc və xalq arasında o qədər də tanınmayan şəxslərə etibar edilməsindən öz narazılıqlarını bildirmişdilər. Parlamentdə onlara cavab verən M.Ə. Rəsulzadə deyirdi: "Bu gün başdan ayağa demokratik bir proqramla hüzurunuza çıxan hökumətin heyətinə əgər diqqət etsəniz görərsiniz ki, bu heyət gənc bir heyətdir. Ehtimal ki, bu heyət içərisində bir çoxları üçün yeni isimlər vardır. Məlumdur ki, biz siyasətdə yeni təcrübəyə başlamış millətlik. Dünya inqilabı nəticəsində, hər şeyin dəyişdiyi və yeniliyə doğru getdiyi bir

²¹⁷ А.Г. Караев. Из недавнего прошлого: Материалы к истории Азербайджанской Коммунистической партии (б). Баку, 1926, с.117.

²¹⁸ Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Парламент: Стенографические отчеты, с.449–450.

zamanda cavan qüvvələrin iş başına gəlməsini təqdir etməliyik. Bizə şöhrətli "bütüldən" çox, əzmkar və namuslu xadimlər lazımdır. Yeni hökumətin tərkibi gənc olsa da, bizə ümid verir ki, demokratik proqramdakı məqsədlərin həyata keçirilməsi yolunda məmləkətin gözlədiyi əzm və mətanəti göstərəcəkdir".²¹⁹

M.Ə. Rəsulzadənin parlament fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri də ölkənin təhsil sisteminin milliləşdirilməsi və inkişafı idi. Onun bilavasitə iştirakı ilə parlament tərəfindən təhsil sisteminin milliləşdirilməsinə yönəlmiş qanunlar paketi hazırlanıb, qəbul edilmişdi. Milliləşmə keçmiş imperiya dilinin (indiki halda rus dilinin) təcridən və planlı şəkildə təhsil sistemindən sıxışdırılıb çıxarılaraq, onun Azərbaycan türkcəsi ilə əvəzlənməsini nəzərdə tuturdu. Daha geniş mənada isə, milliləşmə - Azərbaycan dilinin müstəmləkə dövründə itirdiyi mövqelərinin bərpası və ictimai həyatın istisnasız olaraq bütün sahələrində onun dövlət dili statusunun bərqərar edilməsi demək idi.

Təhsil sisteminin milliləşdirilməsini sürətləndirmək məqsədilə Azərbaycan dilində dərslərlərin hazırlanması və nəşri üzrə xüsusi komissiya yaradıldı.²²⁰ Həmin komissiyanın fəaliyyəti sayəsində təxminən bir il ərzində ibtidai və orta məktəblər Azərbaycan dilində xeyli sayda dərslərlə təmin olundu.

Əlifba islahatı da milliləşdirmə siyasətinin tərkib hissələrindən biri idi. 1919-cu ilin martında müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq əlifba islahatını həyata keçirmək məqsədilə dövlət səviyyəsində xüsusi komissiya yaradılmış oldu. Bundan məqsəd Azərbaycan yazısını ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçirmək idi.²²¹

Böyük çətinliklərə baxmayaraq, 1919/20-ci dər ilinin başlanmasına kimi nəinki ökdəki bütün ibtidai məktəbləri, eləcə də 23

²¹⁹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, 1998, cild 1, s. 453.

²²⁰ M.Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, s. 56.

²²¹ A. Balayev. Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX-XX вв. Баку, 2005, с.70.

orta məktəbdən 15-ni milliləşdirmək mümkün oldu. Maraqlıdır ki, hətta M.Ə. Rəsulzadə və onun silahdaşlarına münasibətdə qərəzli mövqe tutan tədqiqatçılar belə təhsil sisteminin milliləşdirilməsini "Cümhuriyyətin hökumət siyasətinin" əsas nailiyyətlərindən biri hesab edirlər.²²²

İbtidai və orta məktəblər şəbəkəsinin genişləndirilməsi ilə bərabər, M.Ə. Rəsulzadə həm də Azərbaycanda ali təhsil sisteminin yaradılmasına çalışırdı. Hərçənd ki, bu heç də asan məsələ deyildi. Belə ki, ali məktəblərin yaradılmasına sıfırdan başlamaq lazım gəlirdi, çünki çarizm dövründə Azərbaycan ərazisində bircə dəne də olsun ali məktəb olmamışdı. Bu səbəbdən də ölkə hətta bir ali məktəbin təsis olunması üçün tələb olunan milli kadrlara malik deyildi. Belə bir vəziyyətdə bəzi millət vəkilləri "təhsil sistemini yuxarıdan deyil, aşağıdan inkişaf etdirməyi" təklif edirdilər. Yəni onlar ilkin olaraq "ibtidai və orta məktəbi, eləcə də müəllimlik seminariyaları və institutlarını ayağa qaldırmağı", sonra isə onların hazırladığı milli kadrlara arxalanaraq Azərbaycan dilində fəaliyyət göstərən universitet təsis etməyi məsləhət bilirdilər.²²³

Belə bir şəraitdə M.Ə. Rəsulzadə və silahdaşları millət vəkillərini Bakıda rusdilli universitetin yaradılmasının vacibliyinə inandırmaq üçün xeyli səy göstərməli oldular. Maraqlıdır ki, müvafiq qanun layihəsinin parlamentin maliyyə-büdcə komissiyasında müzakirəsi zamanı "Slavyan-rus cəmiyyəti" fraksiyasından olan millət vəkili Kravçenko universitetin yaradılmasının məqsədəuyğunluğuna şübhə ilə yanaşaraq, "xalqın pullarını boş yerə xərcləməməyi" məsləhət görmüşdü.²²⁴ Baxmayaraq ki, başlanğıc mərhələdə universitetdə təhsilin rus dilində olması nəzərdə tutulurdu.

²²² M. Волконский, В. Муханов. По следам Азербайджанской Демократической Республики. М., 2007, с.221.

²²³ Азербайджан, 1919, 24 августа.

²²⁴ Yənə orada.

Elə təhsil müəssisəsinin professor-müəllim heyətinin əksəriyyətinin də rus ziyalılarının nümayəndələrindən olması planlaşdırılırdı.

Universitetin bütün fakültələrində Azərbaycan dilinin icbari qaydada tədrisi nəzərdə tutulsa da, bəzi Azərbaycan fraksiyalarının, xüsusilə də "İttihad"ın nümayəndələri Bakıda rusdilli universitetin təsis olunması əleyhinə çıxdılar. "İttihad" fraksiyasının lideri Q. Qarabəyov rus müəllimləri nəzərdə tutaraq, "universitetin taleyinin tanımadığımız və milli dövlətçiliyimizə yad olan insanlara tapşırılması" əleyhinə olduğunu bildirdi.²²⁵ Bu səbəbdən də, o, qanun layihəsinin müzakirəsində tələsikliyə yol verməməyə və həmin sənədi yenidən baxılmaq üçün parlament komissiyaları və fraksiyalarına qaytarmağı təklif etdi.

M.Ə. Rəsulzadə Q. Qarabəyovun bu təklifinə qarşı çıxaraq, parlamentdəki həmkarlarına xatırlatdı ki, özünü müstəqil dövlət elan etmək hələ azdır. Onun fikrincə, həqiqətən də müstəqil həyat sürmək, dünyanın mədəni xalqlarının ailəsində özünəlayiq yer tutmaq və Azərbaycan xalqının milli istedadını üzə çıxarmaq üçün müvafiq şərait yaradılmalıdır. Bu baxımdan o, universitetin açılmasını həmin istiqamətdə atılmış mühüm addımlardan biri kimi dəyərləndirirdi.

Universiteti Azərbaycanın ən mühüm dövlət atributlarından biri hesab edən M.Ə. Rəsulzadə, ona təkcə təhsil müəssisəsi kimi deyil, həm də ölkənin elmi-mədəni həyatının mərkəzi kimi baxırdı. O, ümid edirdi ki, universitetin yaradılması aktual milli problemlərin tədqiqinə təkan verərək, milli şüurun inkişafını sürətləndirəcəkdir.

M.Ə. Rəsulzadə hələlik azərbaycanlı tələbələrin ali təhsil almaq məqsədilə xaricə göndərilməsilə kifayətlənməyi təklif edən bəzi millət vəkili ilə də razılaşırmırdı. Azərbaycanlı tələbələrin təhsil almaq üçün Qərbi Avropa universitetlərinə göndərilməsinin əhəmiyyətini inkar etmədən, o, eyni zamanda, məhz ölkənin daxi-

lində belə bir elm ocağının yaradılmasının vacibliyini vurğulayırdı.²²⁶

Doğrudur, M.Ə. Rəsulzadə universitetin doğma dildə yaradılmasının üstünlüklərini heç də inkar etmirdi. Bununla əlaqədar o deyirdi: "Əlbəttə, yaxşı olardı ki, bu fənn ocağı, bu elm mənbəyi öz dilimizdə olaydı və oradakı professor və müəllimlər türkcə təربيyə verəydilər". Lakin M.Ə. Rəsulzadə onu da anlıyırdı ki, tələb olunan elmi qüvvələrin olmaması səbəbindən yaxın gələcəkdə ölkədə belə bir milli universitet təsis etmək mümkün olmayacaq. Hətta ölkə bu cür elmi qüvvələrə malik olsaydı belə, Azərbaycan türkcəsində mühazirələri dinləmək qabiliyyətində olan tələbələr tapmaq müşkül məsələ idi. Belə ki, çarizmin yeritdiyi müstəmləkə siyasəti nəticəsində o zamankı Azərbaycan gənclərinin böyük əksəriyyəti rus dilində ibtidai və orta təhsil almalı olduğundan, onların xeyli hissəsi ana dilində yazıb-oxumağı bacarmırdı.

Bütün bu amilləri nəzərə alan M.Ə. Rəsulzadə, həmin dövrdə milli dildə universitet təsis etməyin mümkünsüzlüyünü başa düşürdü. Bununla belə o, əmin idi ki, bu vəziyyət Bakıda universitetin təsis olunmasının qarşısını almamalıdır, çünki "heç bir millət tarixən ilk addımında milli bir universitetə sahib olmamışdır". Rusiya və Yaponiya universitetlərinin təcrübəsini buna nümunə göstərən M.Ə. Rəsulzadə qeyd edirdi ki, ilk vaxtlarda onlarda da tədris əcnəbi dillərdə aparılmışdır. "Nə üçün bizdə universitet rus dilində olmalıdır sualına gəlincə isə, cavabı aşkardır – çünki bizdəki dinləyicilər kontingenti rus məktəblərində rusca dərs aldığından bu dildən savayı digər əcnəbi dilləri bilmirlər", - deyərək M.Ə. Rəsulzadə vurğuladı.²²⁷

Beləliklə, inkişaf etmiş Avropa dillərindən birində universitetin tezliklə təsis olunmasını M.Ə. Rəsulzadə gələcəkdə Azərbaycanda

²²⁶ Азербайджан, 1919, 24 августа.

²²⁷ Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Парламент: Стенографические отчеты, с.626.

²²⁵ Азербайджан, 1919, 30 августа.

həqiqi milli universitetin yaradılmasının zəruri şərti hesab edirdi. Azərbaycan şəraitində isə həmin xarici dil yalnız rus dili ola bilərdi.

Haqlı olaraq elmin beynəlmiləl xarakter daşdığını vurğulayan M.Ə. Rəsulzadə göstərirdi ki, “Çində öyrənilməsi lazım gələn bir elmi Azərbaycan paytaxtında bir çinli ağzından öyrənməkdən bizim üçün heç bir fərq və xəter yoxdur... Bütün ölkələrdə və bütün dillərdə elm öyrənmək mümkün olduğu üçün bizim fraksiyamız universitetin dərhal açılması tərəfdarıdır. Elmi qüvvələrin məhdudluğundan çəkinmək lazım deyil”.²²⁸

M.Ə. Rəsulzadə həmçinin məsləhət görürdü ki, “keşiş Kravçenkonun iddia etdiyi kimi universitetin rus mədəniyyətinin ocağı olacağından qorxub ehtiyatlanmaq lazım deyil, çünki bu elm müəssisəsi türk ölkəsində, türk mühitində fəaliyyət göstərəcək”. O, əsaslı olaraq hesab edirdi ki, “universitetin milliləşməsinin təməli onun təsis olunması ilə birgə qoyulur, çünki burada türk dili keçiləcək, elə tələbələrin özləri də Bakıda, doğma mühitdə, doğma xalqın içərisində özlərini rahat hiss edəcəklər”.²²⁹

M.Ə. Rəsulzadə əmin idi ki, “milli amallarla zəngin bir mühitdə, türk dilinin icbari qaydada tədris olunması artıq yaxın perspektivdə universitetin mərhələli şəkildə milliləşməsinə həyata keçirməyə imkan verəcək”.

Həmin məsələdə Cümhuriyyətin maarif naziri R. Qaplanov M.Ə. Rəsulzadəyə ciddi dəstək vermiş oldu. Bakıda universitetin təsis edilməsi ilə bağlı parlament müzakirələrində çıxış edən R. Qaplanov bildirirdi: “Əgər biz müstəqil dövlətiksə, əgər biz nizamsız bir kütlə halından çıxaraq, bəşəriyyətin ümumi mədəni həyatında özünəlayiq rol oynayacaq mütəşəkkil millətə çevrilmək qətiyyətinəyiksə, o zaman milli vücudumuzun ruhunu təşkil

²²⁸ Yenə orada, s. 626-627.

²²⁹ Azərbaycan, 1919, 24 avqust.

edəcək elmi mərkəzin yaradılması zərurətinin dərk etməliyə”.²³⁰ O, əminliklə vurğulayırdı ki, bu elm ocağı “ölkədəki bütün zehni fəaliyyəti ruhlandıraraq ona rəhbərlik edəcək və elə bir mərkəzə çevriləcək ki, xalqın bütün siyasi və ictimai həyatı onun ətrafında cəmləşəcək”. Çıxışının sonunda R. Qaplanov bir daha ümidvar olduğunu bildirdi ki, yaradılan universitet “milli istiqbalımızı təmin edən məbəd” olacaq.²³¹

Son nəticədə, gətirilən bütün bu dəlillər millət vəkillərinə öz təsirini göstərdi və 1919-cu il sentyabrın 1-də parlament səslərin böyük əksəriyyətilə Bakı şəhərində Dövlət Universitetinin təsis edilməsi haqqında qanunu qəbul etdi. Azərbaycanın ilk alı məktəbi olan Bakı Universiteti noyabrın 15-dən fəaliyyətə başladı.

Simvolik haldır ki, parlamentin elə həmin iclasında “Müsavat”ın təşəbbüsü ilə təxminən 100 nəfər azərbaycanlı tələbənin ali təhsil almaq məqsədilə dövlət hesabına Avropanın ən yaxşı universitetlərinə göndərilməsi haqqında qərar qəbul edildi.²³² «Müsavat» fraksiyasının üzvü R. Vəkilov bu məqsədlə hazırlanmış qanun layihəsini parlamentin deputatlarına təqdim edərək göstərirdi ki, “müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuş bütün xalqlar Qərbcən atırlar; biz də həmin istiqamətdə hərəkət etməliyik, çünki bu yol Qərbi Avropa mədəniyyətilə sıx yaxınlaşmaya aparır və onun nailiyyətlərindən ilk mənbədən bəhrələnmək imkanı verir. Bu geridə qalmış xalqların tərəqqisi üçün ən düzgün yoldur”.²³³

M.Ə. Rəsulzadə təhsil müəssisələri ilə yanaşı olaraq, dövlət idarələrinin milliləşdirilməsinə də xüsusi əhəmiyyət verirdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, məhz 1918-ci ilin mayında milli müstəqilliyin elan olunması ilə yeni və ən yeni dövr tarixində ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin azad inkişafı üçün şərait yaranmış oldu. Höku-

²³⁰ Azərbaycan, 1919, 27 avqust.

²³¹ Yenə orada.

²³² ARDA, f. 895, s. 3, i. 103, v. 1.

²³³ Azərbaycan, 1919, 6 sentyabr.

mətin Azərbaycan xalqına 1918-ci il 17 iyun tarixli müraciətində göstərilirdi ki, "dövlət idarələri, məhkəmə və məktəbin milliləşdirilməsi hökumətin ən yaxın vəzifələrindən biridir".²³⁴

Bu istiqamətdə ilk addım dil sahəsində milliləşmənin müvafiq hüquqi bazasının yaradılması oldu. Belə ki, hökumətin 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə Azərbaycan türkcəsi dövlət dili elan olundu. Düzdür, dövlət idarələrində müvəqqəti olaraq rus dilindən istifadəyə də icazə verilirdi. Məsələ ondadır ki, Rusiyanın 100 illik müstəmləkə əsarəti dövründə çarizm Azərbaycan dilini ictimai həyatın əsas sahələrindən sıxışdırıb çıxarmaq üçün mümkün olan hər şeyi etmişdi. Azərbaycan türkcəsi dövlət məktəblərindən demək olar ki, tamamilə qovulduğu üçün həmin tədris müəssisələrində təhsil alan azərbaycanlıların əksəriyyəti öz ana dilində yazıb-oxumağı bacarmırdılar.

Bütün bu obyektiv çətinliklərə baxmayaraq, M.Ə. Rəsulzadə imkan daxilində dövlət idarələri və təhsil sisteminin milliləşdirilməsi prosesini sürətləndirməyə çalışırdı. Hələ M.Ə. Rəsulzadə tərəfindən elan olunmuş "Müsavat" partiyasının bəyannaməsində göstərilirdi ki, daxili siyasət sahəsində ən mühüm vəzifələrdən biri "dövlət idarələri ilə rəsmi yazışmaların imkan daxilində milliləşdirilməsidir".²³⁵

Maraqlıdır ki, parlament iclaslarının gedişində M.Ə. Rəsulzadə müntəzəm olaraq bu və ya digər rəsmi sənədlərin yalnız Azərbaycan türkcəsində tərtib olunub səsəndirilməsi tələbi ilə çıxış edirdi. Hətta xarici ölkələrdən gələn hökumət teleqramlarını belə o, "əvvəlcə türkcə oxumağı, sonra isə lazım gələrsə, ruscaya çevirməyi" məsləhət görür və bunu belə əsaslandırır ki, "burası Azərbaycandır, dövlət dilimiz də türk dilidir".²³⁶

²³⁴ ARDA, f. 895, s. 1, i. 19, v. 1.

²³⁵ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Parlament. Cild 1, s. 57.

²³⁶ Yəna orada, s. 144.

Cəmiyyətin bütün sahələrində Azərbaycan dilinin fəaliyyət göstərməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması milli identikliyin inkişafı proseslərini də sürətləndirmiş oldu. Bu isə o zaman hələ təşəkkül mərhələsini yaşayan Azərbaycan dövlətçiliyi üçün tələyüklü bir məsələ idi. Çünki milli dil, bir qayda olaraq, mədəni birliyin mühüm simvolu olmaqla yanaşı, həm də yeni milli dövlətlərdə əlverişli və rahat inzibati idarəçilik vasitəsidir. Dil həmçinin milli identikliyin tərkib hissəsi olan mədəni identikliyin vacib ünsürüdür. Bu mənada milli dövlətin tətbiq etdiyi ana dilində icbari təhsil vahid milləti tədricən formalaşdıran əsas vasitələrdən biridir. Buna görə də milli identikliyin əhatə dairəsinin genişlənməsi xeyli dərəcədə ana dilində məktəb şəbəkəsinin inkişaf tempindən və xalq kütlələrinin həmin şəbəkəyə cəlb olunması səviyyəsindən asılıdır.

Doğrudur, pragmatik siyasətçi olan M.Ə. Rəsulzadə gözəl anlayırdı ki, dövlət idarələrində kargüzərlik işlərinin tamamilə Azərbaycan dilinə keçirilməsi o zamankı şəraitdə asan və tez həll olunan məsələ olmayıb, müəyyən vaxt tələb edəcək. Təsadüfi deyil ki, 1919-cu ilin dekabrında "Müsavat"ın II qurultayında çıxış edən M.Ə. Rəsulzadə ürək ağrısı ilə deyirdi: "Mən yoldaşlarımla dövlət idarələrində bütün işlərin türk dilində aparılması ilə bağlı arzularını eşitməkdən məmnunluq duyuram. Lakin, təssüflər olsun ki, bu hələlik mümkün deyil".²³⁷

Tədqiq olunan dövrdə M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycanın təhlükəsizliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin olunması, qonşu dövlətlərlə dostluq münasibətlərinin yaradılması, ölkənin müstəqilliyinin qaranlıq olan milli ordu quruculuğunda da fəal iştirak edirdi. 1919-cu ilin yazında Denikin qoşunlarının Dağıllar Respublikasının ərazisinə soxulması ilə əlaqədar parlamentdə çıxış edən M.Ə. Rəsulzadə xəbərdarlıq edirdi ki, şimaldan gələn "düşmən ordusu "qəlyanaltı"sını Dağıstanda eləsə, "naharını" Bakıda yeyəcəkdir. Ona görə bütün millət və məclis vahid bir güc kimi var qüvvəsi ilə

²³⁷ Азербайджан, 1919, 9 декабря.

çalışıb, bu qara qüvvə qarşısında dayanmalıdır".²³⁸ M.Ə. Rəsulzadə parlamenti etiraz bəyanatı ilə kifayətlənməməyə və Dağlılar Respublikasına hərbi sahə də daxil olmaqla real yardım göstərməyə çağırırdı. Məhz onun təşəbbüsü ilə Dağıstana Azərbaycan könüllülərinin göndərilməsinə başlandı.

Denikin qoşunlarının Dağıstanı işğal edərək Azərbaycan sərhədlərinə çıxması vəziyyəti kritik həddə çatdırmış oldu. Bununla əlaqədar M.Ə. Rəsulzadə hökumətə sərəqə ilə müraciət edərək, baş nazir N. Yusifbəyovdən Azərbaycan istiqlalının müdafiəsi məqsədilə görülən tədbirlər barədə parlament qarşısında hesabat verməyi tələb etdi.

Azərbaycanın şimal sərhədlərində yaranmış gərgin vəziyyətlə əlaqədar 1919-cu il mayın 26-da parlamentdə çıxış edən M.Ə. Rəsulzadə deyirdi: "Bilirsiniz ki, indi cəmiyyət və insanlar böyük bir həyacan içərisindədir. Bu həyacan da Denikin qoşunlarının Petrovsk (indiki Mahaçqala – A.B.) və Dərbəndi işğal etməsindən irəli gəlir. Camaat ilə bərabər Dağıstanın işğalı Azərbaycan istiqlalını göz bəbəyi kimi saxlamağı vəd etmiş hökumət və parlamenti də narahat edən məsələlərdəndir. Dağıstan Azərbaycanın qapısıdır. Bu gün Dağıstanda oturan qara qüvvələrin yeni təşkil olunmuş cümhuriyyətlər haqqındakı rəyi və fikri məlumdur. Bu niyyət qara niyyətdir. Bu niyyət əldən çıxmış köhnə iqtidarı, əski səltənəti qaytarmaqdan ibarətdir. Belə bir halda Bakı əhalisi, türk demokratiyası öz evində rahat otura bilməz. Hökumət üzərimizə gəlməkdə olan bu təhlükənin qarşısını almaqdan ötrü nə tədbir görmüşdür? Bu barədə parlamentdə hökumət başçısının səlahiyyətli bəyanatını dinləmək istərdik".²³⁹

"Müsavət" fraksiyasının hökumətə sərəqusunun müzakirəsi parlamentin 1919-cu il 5 iyun tarixli iclasında davam etdirildi.

²³⁸ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament, cild 1, s. 353.

²³⁹ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент: Стенографические отчеты, с.421.

Yenidən söz alaraq kürsüyə qalxan M.Ə. Rəsulzadə Denikin ordusunun generallarını nəzərdə tutaraq bildirdi: "Onlar zənn edirlər ki, Azərbaycanda çəkmələrinin altını öpməyə hazır olan bir millət vardır. Lakin onlar bilsinlər ki, artıq Azərbaycanda çəkmə öpən bir vətəndaş qalmamışdır".²⁴⁰ Daha sonra o, bir neçə gün əvvəl Azərbaycan istiqlalının birinci ildönümünün "heç bir təhrik və təşviq olmadan, Bakı tarixində misli görünməmiş bir səmimiyyət ilə bayram edildiyini, hətta bayırda az görünən çarşablı qadınların da bu bayramı sevinc ilə qarşılayaraq küçələrə çıxdığını" xatırladaraq, əmin olduğunu bildirdi ki, "əgər qan tökmək lazım gələrsə, millət hazır olacaqdır. Çünki qan töküb, müqavimət etməsə, yenə onun hürrriyyətini əlindən alacaqlar. Təkrar onu zəlilənə bir surətdə əzib, miskin hala salacaqlar. O buna razı olmaz. Miskinliyi qəbul etməz. Mətanət və qeyrətlə mübarizə meydanına çıxar və məğrur bayraqımızı Azərbaycan sərhədlərində saxlar".²⁴¹

Eyni zamanda, M.Ə. Rəsulzadə düşmənin kifayət qədər güclü olduğunu vurğulayaraq, təhlükənin miqyasını kiçiltməməyi məsləhət görürdü. Bu səbəbdən də o, düşməni dəf etmək üçün bütün cəmiyyətin sıx birləşməsinə tövsiyə edirdi. "Bu gün Dərbənddə oturan və gündə bir məzmunlu teleqramlar göndərən bizim istiqlalımızı hədələyən qüvvə Azərbaycan hayatına yönəldilmiş bir tapançadır. Nə qədər ki, o tapança bizə tərəf tuşlanıb, rahat oturmarıq. Keçən dəfə dedim ki, o tapançanın çaxmağına əl atılınca, biz hərəkətə keçməliyik. İndi görürük ki, çaxmağa əl atırlar. Belə bir təhlükəni görməmək üçün kor olmaq lazımdır. Çaxmağa uzanan düşmən əli bir andaca biləyindən vurulmalıdır", - deyərək M.Ə. Rəsulzadə çıxışını yekunlaşdırdı.²⁴²

Maraqlıdır ki, M.Ə. Rəsulzadənin bu nitqi "İttihad", "Daşnak-sütyun" və erməni icması fraksiyaları üzvlərinin əyləşdiyi

²⁴⁰ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Parlament, cild 1, s. 677.

²⁴¹ Yenə orada.

²⁴² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Parlament, cild 1, s. 678.

skamyalar istisna olmaqla, bütün parlament tərəfindən alqışlarla qarşılandı. Həmin fraksiyaların susması isə, onların kimin tərəfində olmasının əyani təzahürü idi.

“Dövlətin müdafiəsi məqsədilə hökumətin tərkibindən fəvqaladə səlahiyyətlərə malik xüsusi orqanın ayrılması” haqqında parlamentin qəbul etdiyi qərarın təşəbbüscülərindən biri də M.Ə. Rəsulzadə idi.²⁴³ Həmin qərara əsasən 1919-cu il iyunun 9-da Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı və bu qurum iyunun 14-də bütün ölkə ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi.

M.Ə. Rəsulzadə Denikin qoşunlarının mümkün təcavüzünün dəf edilməsində üç Cənubi Qafqaz respublikasının birgə fəaliyyətinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bu səbəbdən də o, 1919-cu il iyunun 16-da Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi-müdafiə paktının imzalanmasını böyük razılıq hissi ilə qarşıladı. Həmin sənəddə göstərilirdi ki, “müqavilədə olan tərəflərdən biri və ya hər ikisinin ərazi bütövlüyü və müstəqilliyinə hər hansı hücum və təhlükə olarsa, özlərinin bütün silahlı qüvvələri və vasitələri ilə buna qarşı çıxmağı öhdələrinə götürürlər”.²⁴⁴

1919-cu il iyunun 27-də həmin müqavilənin Azərbaycan parlamentində ratifikasiyasının gedişində çıxış edən M.Ə. Rəsulzadə bildirirdi: «Hökumətlər arasında bağlanan müqavilələr ola bilər ki, hökumət başında duranlara faydalı görünsə də, geniş xalq və cəmaət tərəfindən məqbul hesab olunmasın. Bu gün təsdiqinizə verilən ittifaq isə elə bir müqavilədir ki, yalnız hökumət deyil, Azərbaycan milləti tərəfindən də rəğbətlə qarşılanılır və bəyənilir. Bu gün məclis həmin sazişi tarixi olaraq təsdiq edəcəkdir. Azərbaycan milləti ümumi düşmənlərə qarşı gürcülər ilə həmrəy və silah arxadaşı olacaqdır. Siz müqavilənin məzmunundan görürsünüz ki, bu ittifaq yalnız bir məqsəd üçün bağlanmışdır ki, o məqsəd

²⁴³ Yəni orada, s. 451-452.

²⁴⁴ ARDA, f. 970, s. 1, i. 87, v. 31.

də bizim istiqlal və təhlükəsizliyimizi xarici qüvvələrdən qorumaqdır”.²⁴⁵

Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinin prinsipial mövqeyi və ilk növbədə, ingilis komandanlığının qətiyyətli hərəkətləri Denikin qoşunlarının Cənubi Qafqaza daxil olmasının qarşısını almağa imkan verdi.

Maraqlıdır ki, Azərbaycanla Gürcüstan arasında imzalanmış hərbi-müdafiə paktına qoşulmaq üçün Ermənistanı iki həftəlik vaxt verilsə də, Denikinlə sıx əməkdaşlıq edən daşnak hökuməti belə bir addım atmağa cəsarət etmədi. Denikin generallarının etiraf etdiyi kimi, Ermənistan və onun ordusu aqşvardiyaçıların Azərbaycan və Gürcüstanı qarşı apardıqları mübarizənin avanqardını təşkil edirdi.²⁴⁶ Halbuki, daşnak hökumətinin qonşu dövlətlərlə münasibətdə yeritdiyi bu cür düşmənçilik siyasəti, ilk növbədə, Ermənistanın özünün uzunmüddətli milli maraqlarına zidd idi.

M.Ə. Rəsulzadə haqlı olaraq vurğulayırdı ki, Cənubi Qafqazın yeni yaranmış üç dövləti – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaradılması onların müstəqil mövcudluğunun möhkəm qarantı olmaqla yanaşı, həm də bu dövlətlərin dünya birliyi tərəfindən tanınmasını sürətləndirə bilər.

Bununla əlaqədar M.Ə. Rəsulzadə qeyd edirdi ki, “Azərbaycan demokratiyasını hər zaman töhmətləndirmişlər. Ona dildə bir, məqsəddə bir deyə böhtan etmişlərdir. Buna dəlil olaraq, bizim xaricimizdə olan hadisələri üzümüə vurub, erməni-müsəlman kimi müəssif hadisələrə meydan olduğundan Azərbaycanı təqsirləndirmişlər. Fəqət, həqiqət, hal hər şeyi göstərir. Azərbaycan müqəddəratını öz əlinə alıb da müstəqil yaşamağa başladığı andan bəri siyasətini müvafiq qurmuşdur. Azərbaycan hökuməti ibtidai bir

²⁴⁵ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). cild 1, s. 761.

²⁴⁶ ARDA, f. 970, s. 1, i. 119, v. 3.

sülh tərəfdarı olub da, barışıq siyasəti yeritmişdir. Azərbaycan hökuməti əvvəl təsisindən bəri Qafqaz millətləri arasında olan ixtilaf və mübahisəli məsələlərin zorla deyil, sülh ilə həll olunması təklifində bulunmuşdur.²⁴⁷

M.Ə. Rəsulzadə mübahisəli problemlərin dinc yolla həllinə meyilli olsa da, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü ilə bağlı məsələlərdə kifayət qədər prinsipial mövqe tuturdu. Məsələn, Azərbaycanın milli maraqlarından çıxış edərək, o, həmişə Gürcüstanla mehriban qonşuluq əlaqələrinin yaradılması tərəfdarı olmuşdur. Buna baxmayaraq, gürcü tərəfinin əhalisi əsasən azərbaycanlılardan ibarət olan Borçalı qəzasına olan ərazi iddiasına qarşı o, kifayət qədər sərt reaksiya vermişdi. Gürcü hökuməti 1918-ci il iyunun 5-də Borçalının müsəlman əhalisinin arzusuna rəğmən bu bölgəni zorla Gürcüstanla ilhaq edib, buraya nizamı ordu hissələri yeritdikdə, o zaman Batumda olan M.Ə. Rəsulzadə gürcü nümayəndələrinə kəskin etirazını bildirmişdi. Gürcülərin Azərbaycan tərəfini onların Borçalıya olan iddiaları təmin olunmayacağı təqdirdə “qan töküləcəyi” ilə hədələməsinə cavab olaraq isə M.Ə. Rəsulzadə sakitcə demişdi: “Nə etmək olar, əgər məcbur etsəniz, qan tökülməsinə də gedə bilərik”.²⁴⁸ Özü də nəzərə almaq lazımdır ki, M.Ə. Rəsulzadənin belə bir kəskin bəyanatla çıxış etdiyi zaman Azərbaycan hökuməti hələ də Tiflisdə yerləşirdi və xeyli dərəcədə Gürcüstanın hakim dairələrindən asılı vəziyyətdə idi.

Sonralar da, parlamentdəki çoxsaylı çıxışlarında M.Ə. Rəsulzadə daim vurğulayırdı ki, “Borçalının türk və müsəlmanlar ilə məskun olan qismi Azərbaycanın ayrılmaz bir parçasıdır”.²⁴⁹ O, Borçalı probleminin süni surətdə yaradıldığını bildirərək, Gürcüstan tərəfinə həmin problemin “demokratik nöqtəyi-nəzər ilə, qılınc ilə deyil, sülh ilə həll olunmasını” təklif edirdi.²⁵⁰

²⁴⁷ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Parlament. Cild 1, s. 115.

²⁴⁸ ARDA, f. 894, s. 1, i. 31, v. 15-16.

²⁴⁹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament, cild 1, s. 116.

²⁵⁰ Yəni orada.

Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının dəf edilməsində də M.Ə. Rəsulzadə eyni qətiyyətlə hərəkət edirdi. 1919-cu il aprelin 14-də N. Yusifbəyovun başçılıq etdiyi hökumətin bəyannaməsinin parlamentdə müzakirəsi zamanı bəzi millət vəkilləri Qarabağın mübahisəli ərazilər siyahısına salınmaması ilə bağlı öz iradlarını bildirmişdilər. M.Ə. Rəsulzadə həmin iradların əsassız olduğunu qeyd edərək göstərirdi ki, yalnız Azərbaycan hökumətinin nəzarətində olmayan yerlər mübahisəli hesab oluna bilər: “Məsələn, Tiflis quberniyasında Borçalı məsələsi var, çünki orası bizim hökumət və qüvvəmizin xaricindədir. İrəvan quberniyasının bəzi yerlərinə aid məsələlər var, çünki hökumət oralara hələ nüfuz edə bilməyib, torpaqlarımız başqa əllərdədir. Halbuki, Qarabağ məsələsi belə halda deyildir. Oraya general-qubernator təyin olunub. Həmin əraziyə olan hüquqi-mülkiyyətimiz müəyyən dərəcədə beynəlxalq hal kəsb etmişdir. Bir də İrəvan quberniyasının davasını edən hökumətdən qalxıb da Qarabağ məsələsinə münasibət tələb etmək yersizdir. Çünki İrəvana gedən hökumət təbiidir ki, Qarabağ dağlarını aşıb keçmədən gedə bilməz. Bizcə və hökumətin fikrincə, Qarabağ məsələsi yoxdur. Necə ki, Bakı məsələsi yoxdur”.²⁵¹

Doğrudan da, erməni tərəfinin respublikanın daxili işlərinə müdaxiləsinin qarşısını almaq məqsədilə 1919-cu il yanvarın 15-də Azərbaycan hökuməti Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını əhatə edən Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması haqqında qərar qəbul etdi.²⁵² 1919-cu il yanvarın 29-da isə Xosrov bəy Sultanov Qarabağın müvəqqəti general-qubernatoru təyin olundu. Ermənilərin bütün etirazlarına rəğmən, X. Sultanov 1919-cu il fevralın 12-də Şuşaya gələrək vəzifə səlahiyyətlərinin icrasına başladı.²⁵³

²⁵¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament, cild 1, s. 456.

²⁵² ARDA, f. 894, s. 2, i. 81, v. 49.

²⁵³ ARDA, f. 970, s. 1, i. 247, v. 10.

1919-cu il aprelin 3-də müttəfiq komandanlığın Cənubi Qafqazdakı nümayəndəsi D. Şatelvort xüsusi bəyanatla çıxış edərək bəyan etdi ki, Qarabağ məsələsi Paris sülh konfransında qəti həllini tapana qədər, bu region Azərbaycanın tərkibində qalır və müttəfiq komandanlığı Xosrov bəy Sultanovun adminstrasiyasını Qarabağda yeganə qanuni hakimiyyət kimi tanıyır.²⁵⁴

M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycanın Ermənistanla sərhəd rayonlarında məskunlaşmış ölkə vətəndaşlarını erməni dəstələrinin hücumlarından qorumaq üçün hökumətdən təsirli tədbirlər görməyi tələb edirdi. 1919-cu il iyulun 17-də Ermənistan və onunla həmsərhəd rayonlardan olan azərbaycanlı qaçqınların məsələsi parlamentdə müzakirə olunarkən M.Ə. Rəsulzadə bildirmişdi ki, "Naxçıvan və Şərur qəzalarının sakinləri bizim vətəndaşlardır və biz onları xilas etmək üçün bütün səyləri göstərməliyik". Parlamentin həmin iclasında Ermənistan ərazisində yaşayan bütün müsəlmanların Azərbaycana köçürülməsi təkliflə çıxış etmiş S.M. Qənizadənin bu "yanlış fikrini" kəskin tənqid edən M.Ə. Rəsulzadə göstərmişdi ki, "bununla biz ermənilərin çoxəsrlik arzularını yerinə yetirmiş olarıq".²⁵⁵

Cənubi Qafqaz dövlətləri arasında xeyli sayda problem və ziddiyyətlərin olmasına baxmayaraq, M.Ə. Rəsulzadə Qafqaz konfederasiyası ideyasının ardıcıl tərəfdarı olaraq qalırdı. Hələ 1918-ci ilin noyabrında o, bu barədə yazırdı: "Mən Azərbaycanı Qafqaz ittifaq dövlətinin konfederativ tərkib hissəsi kimi təsəvvür edirəm. Həmin ittifaq dövlətinin tərkibinə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqaz daxil olmalıdır".²⁵⁶

"Müsavat"ın II qurultayında M.Ə. Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə Qafqaz konfederasiyası haqqında xüsusi qətnamə qəbul edilmişdi.

²⁵⁴ Yəni orada, i. 62, v. 66.

²⁵⁵ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). Cild 1, s. 860.

²⁵⁶ Азербайджан, 1919, 12 ноября.

Həmin qətnamədə qeyd olunurdu ki, "Qafqaz respublikalarının Qafqaz konfederasiyası azad ittifaqında birləşməsi prinsipi məqsədmüvafiq hesab olunsun". Eyni zamanda, qurultay iştirakçıları "bütün Qafqaz demokratiyasını, qonşu respublikaların hökumətlərini həmin ideyanın gerçəkləşməsinə dəstək verməyə çağırırdılar".²⁵⁷

M.Ə. Rəsulzadə səmimi olaraq inanırdı ki, Azərbaycan türkləri öz bacarıq və imkanlarına görə dünyanın ən qabaqcıl millətləri ilə bir sırada durmaq iqtidarındadırlar. O yazırdı: "Mən Azərbaycanın həyat qabiliyyətinə inanıram. Öz təbiətinə və potensial sərvətlərinə görə bənzərsiz olan bu diyar yerin təkində fəvvarələr və alovlar saxladığı kimi, öz vətəndaşlarının qəlblərinin ən dərin guşələrində də elə bir yaradıcılıq ruhu yaşadır ki, bu yaradıcılıq ruhu türk xalqının azad inkişafı şəraitində, mənim dərin əqidəmə görə, dünyaya orijinal bir mədəniyyət nümunəsi bəxş edəcəkdir".²⁵⁸

Halbuki, Azərbaycan cəmiyyətinin o zamankı vəziyyəti hərhansı nikbinlik üçün elə də ciddi əsas vermirdi. Belə ki, feodalişmə və dini xürafatın hələ də çox güclü olduğu Azərbaycan cəmiyyətinin qarşısında faktiki olaraq orta əsrlərdən müasir dövrə sıçrayış etmək vəzifəsi dururdu. Özü də həmin sıçrayış aramsız olaraq davam edən xarici təhdidlər və mühafizəkar-klerikal qüvvələrin ölkə daxilindəki inadlı müqavəti şəraitində həyata keçirilməli idi.

Lakin bu çətinliklər M.Ə. Rəsulzadə və onun silahdaşlarının demokratik islahatlar yolundan döndərmək qüvvəsində deyildi. Əksinə, həmin problemlər onların islahatları davam etdirmək əzmini daha da gücləndirirdi. Şübhəsiz ki, mənəvi-əxlaq dəyərlərinin güclü aşınmaya məruz qaldığı müasir Azərbaycan cəmiyyətinin xeyli hissəsi üçün Cümhuriyyət dövrü liderlərinin bir çox hərəkəti anlaşılmaz və inanılmaz görünür. Çünki müasir azərbay-

²⁵⁷ Азербайджан, 1919, 14 декабря.

²⁵⁸ Азербайджан, 1919, 28 мая.

canlılar az qala “üçlü standart”larla yaşamağa məcburdurlar. Onlar bir cür düşündür, başqa cür danışır və bir başqa cür də hərəkət edirlər.

Müasir azərbaycanlıları belə bir fakt xüsusilə heyretləndirir ki, Cümhuriyyət liderləri ölkədə öz şəxsi hakimiyyətlərini möhkəmlətmək əvəzinə ən barışmaz siyasi rəqiblərinin belə sərbəst fəaliyyəti üçün demokratik ab-hava yaratmağa çalışır, öz doğma övladlarının gələcəyini düşünmək yerinə dövlətin onsuz da məhdud olan maliyyə resurslarını 100 nəfərədək istedadlı azərbaycanlı gəncin tanınmış Avropa universitetlərində təhsil almasına xərcləyir, milli sərvətləri qarət edib varlanmaq əvəzinə Azərbaycanın gələcəyi haqqında düşünürdülər.

Belə davranış onunla əlaqədar idi ki, M.Ə. Rəsulzadə və onun silahdaşlarının böyük əksəriyyəti üçün hakimiyyət heç də maddi qazanc əldə edib varlanmaq vasitəsi deyildi. Onlar hakimiyyətə yalnız bir amal - Azərbaycanın sürətli və azad milli tərəqqisini təmin etmək məqsədilə gəlmişdilər. Bu baxımdan hakimiyyət onlar üçün həmin tərəqqinin qarşısını alan çoxcaıylı maneələrin aradan qaldırılması vasitəsi idi. Cümhuriyyət liderlərinin xalq kütlələri arasındakı hədsiz populyarlığının səbəbi də elə onların bu yöndəki təmənnəsiz və fədakar fəaliyyəti idi.

Təsadüfi deyil ki, 1919-cu il mayın 29-da, Azərbaycanın müstəqilliyinin birinci ildönümü təntənəli surətdə qeyd olunduğu gün parlament binasının qarşısındakı kürsüyə qalxan M.Ə. Rəsulzadəni oraya toplaşan minlərlə insan çox böyük coşqu ilə qarşılamışdı. M.Ə. Rəsulzadə parlament binası qarşısına toplaşan insanlara müraciət edərək demişdi: “Bu günün əhəmiyyətindən danışmazdan əvvəl sizin diqqətinizi bir il əvvəlki hadisələrə cəlb etmək istəyirəm. O zaman sizin nümayəndələriniz sizlərdən uzaqlarda, Tiflisdə və Qara dəniz sahillərində (Batumda – A.B.) həm Zaqafqaziyanın, həm də Azərbaycanın taleyini həll edirdilər. Onlar məkan etibarını ilə sizdən uzaqlarda olsalar da, sizinlə eyni amalı

böhlüşdükdüklərini açıq-aydın hiss edirdilər və müstəqillik məsələsini həll edərkən əmin idilər ki, bununla xalqın iradəsini yerinə yetirirlər. Azərbaycanın istiqlalini yalnız prinsipçə tanıyanlar və riyakarlıqla həmin müstəqilliyin yalnız xanlara və zəngin təbəqələrə məxsus olduğunu iddia edənlər bu gün əyani şəkildə əmin oldular ki, həmin müstəqillik sizlərin, xalqındır. Bu günkü bayram istiqlal şüarı ətrafında Azərbaycan xalqının bütün təbəqələrinin – varlıların və kasıbların, qadınların və kişilərin, hətta uşaqların da sıx birliyinin nümayişi oldu. Sizin bura toplaşmağınız bir daha göstərir ki, türk xalqı həm kədarli, həm də bu günkü kimi sevincli günlərdə birləşməyi bacarır”.²⁵⁹

M.Ə. Rəsulzadə xatırladı ki, “payızda, həyatımızın çətin anlarından birində, parlamentin açılışı zamanı mən bir dəfə yüksələn bayrağın bir daha enməyəcəyini söylərkən bəziləri bıqaltı istehza ilə gülümsünürdülər. Lakin bu gün həmin cənablar görməlidirlər ki, bütün Bakı sanki üçrəngli Azərbaycan bayraqları içində üzür”.²⁶⁰ Həhayət, çıxışının sonunda o, parlament qarşısına toplaşmış insanları bir daha bayram münasibətilə təbrik edərək, xüsusi olaraq vurğuladı ki, “bu gün “Müsavət” ideallarının təntənəsi gündür”.

M.Ə. Rəsulzadə ölkədə milli dövlət quruculuğu prosesinin uğurla davam etdirilməsi üçün güclü siyasi təşkilatın zərurliyini yaxşı anlayırdı. Bu səbəbdən də o, “Müsavət”ın təşkilatı və siyasi cəhətdən möhkəmlənməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi.

Bu mənada 1919-cu il dekabrın 2-11-də “Müsavət”ın Bakıda keçirilmiş II qurultayı bütün ölkənin siyasi həyatında əlamətdar hadisəyə çevrildi. Qurultayın işində Azərbaycanın bütün bölgələrini təmsil edən 140 nümayəndə, eləcə də partiyanın parlament fraksiyasının üzvləri iştirak edirdilər. Partiyanın lideri M.Ə. Rəsulzadə giriş nitqilə qurultayı açaraq dedi: “Əfəndilər! Bizim

²⁵⁹ Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920). Парламент: Стенографические отчеты, с.426.

²⁶⁰ Yəni orada, s. 427.

azad, müstəqil Azərbaycanın paytaxtında partiyamızın ikinci qurultayını açmağıma çox şadam. İki il əvvəl bu gün gördüklərimiz yox idi. Əziz yoldaşlar! Biz sizinlə çox çətin anlar yaşadığımız, lakin türk olaraq işıqlı gələcəyə olan ümidlərimizi heç vaxt itirmədik. Biz həmişə inanırıq ki, müvəqqəti olaraq siyasi hüquqlarından məhrum edilmiş və cansız görünən xalqımız tez bir zamanda yenidən dirçəlib, özünə layiq olan yeri tutacaq. Birinci qurultayı bağlarkən mən demişdim ki, idealımızı mütləq həyata keçəcək və bizi ölü hesab edənlər diri olduğumuzu görəcəklər. Bu inam nə zamansa əcdadlarımıza nicat verdiyi kimi bizi də xilas etdi. Heç iki il də keçməyib, bizim işə artıq öz müstəqil dövlətimiz vardır.²⁶¹

Bitərəf F. Xoyskinin "Müsavat" qurultayındakı çıxışı xüsusi maraq doğurdu. Qurultay nümayəndələrinin alqışları altında kürsüyə qalxan F. Xoyski dedi: "Əfəndilər! Bir çox mülahizələrə görə mən indiyə kimi heç bir siyasi partiyanın üzvü olmamışam. Bu səbəbdən də, ayrı-ayrılıqda hər bir partiyanın fəaliyyətini qərəzsiz şəkildə kənardan izləmək imkanım olub. Bildirməyə borcluuyam ki, "Müsavat" partiyası öz fəaliyyətilə istiqlalımızın möhkəmlənməsi üçün çox şey edib. Bunu danmaq haqsızlıq olardı. Belə məhsuldar işin səbəbi ondadır ki, xalqımızın təhlükədə olduğu anlarda "Müsavat" rəhbərləri milli maraqları öz firqə maraqlarından həmişə üstün tutublar".²⁶²

Qurultayda partiyanın Mərkəzi Komitəsi və parlament fraksiyasının fəaliyyəti haqqında hesabat məruzəsi ilə M.Ə. Rəsulzadə çıxış etdi. Regionda baş verən siyasi proseslərin inkişafının dönüş nöqtələrində - 1918-ci il mart hadisələrinin gedişində, Zaqafqaziya Seymində, Azərbaycan istiqlalının elan olunduğu dövrdə, bolşevik-daşnak təcavüzünün dəf edilməsi, Bakının azad olunması uğrunda mübarizədə və s. mühüm hadisələr zamanı partiyanın fəaliyyəti hesabat məruzəsində ətraflı və dərinlən təhlil edilmişdi. Məruzədə

²⁶¹ Азербайджан, 1919, 4 декабря.

²⁶² Yəni orada.

partiyanın parlament fraksiyasının fəaliyyətinə xüsusi bölmə həsr olunmuşdu.

Qeyd etmək vacibdir ki, hesabat məruzəsi kifayət qədər özünütənqid ruhunda hazırlanmışdı. Uğurlarla bərabər, gerçəkləşməyən vəzifələr, partiyanın fəaliyyətindəki çətinlik və problemlər də orada öz əksini tapmışdı. Mərkəzi Komitənin hesabat məruzəsi ətrafında müzakirələr çox demokratik bir şəraitdə aparılırdı. Maraqlıdır ki, həmin müzakirələrdə təkcə partiyanın təcrübəli və nüfuzlu xadimləri deyil, həm də müsavətçilərin gənc nəslinin nümayəndələri də fəal iştirak edirdilər. Qurultayda partiya rəhbərliyini ən kəskin tənqid atəşinə tutan da elə gənc müsavətçilər idi. Gəncliyə xas olan coşqu və maksimalizm ilə onlar rəhbərlikdən partiya qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsində daha böyük əzm və səylər göstərməsini tələb edirdilər. Gənc müsavətçilər aqrar məsələnin həllində partiya rəhbərliyinin, onların fikrincə, ləng hərəkət etməsindən, eləcə də dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin tətbiqinin istənilən səviyyədə olmamasından xüsusilə narazı idilər.

Kommunistlərin analoji yığıncaqlarında tam yekdilliyə alışıq sovet tarixçiləri sonralar "Müsavat"ın II qurultayındakı bu canlı diskussiyayı partiyanın parçalanması kimi dəyərləndirirdilər. Əlbəttə, kommunist partiyası liderinin hər bir kəlməsini az qala "Quran ayəsi" kimi qəbul edən sovet təfəkkürlü insanlar üçün qurultay nümayəndələri tərəfindən "Müsavat" rəhbərliyinə ünvanlanmış tənqidlər qeyri-adi və görünməmiş hadisə idi.

Lakin məhz həmin tənqidlər 1918-1920-ci illərdə təkcə Müsavat" daxilində deyil, bütövlükdə Azərbaycanda həyata keçirilən demokratik islahatların uğurunun ən bariz göstəricisi idi. Hər halda M.Ə. Rəsulzadə daha gənc həmkarlarının tənqidini məhz belə qəbul edirdi və qurultayda hökm sürən abü-havadan məmnunluğunu gizlətmirdi. Bu zaman o, qürur hissi ilə qeyd edirdi ki, "Müsavat" rəhbərliyinin siyasi fəaliyyətinin əsas prinsipləri birçə nəfər də olsun qurultay nümayəndəsi tərəfindən tənqid edilməmişdir.²⁶³

²⁶³ Азербайджан, 1919, 9 декабря.

II qurultayda M.Ə. Rəsulzadənin ən ardıcıl tənqidçiləri olmuş gənclər bütün sonrakı fəaliyyətlərilə partiya və onun liderinin ideallarına sadıq olduqlarını sübut etmiş oldular. Məsələn, həmin qurultayda M.Ə. Rəsulzadəni ən sərt tənqid edənlərdən biri olmuş M.B. Məmmədzadə mühacirət dövründə onun ən sadıq silahdaşlarından birinə çevrilmiş oldu. O, həmçinin mühacirət ədəbiyyatında Azərbaycan milli hərəkatının tarixinə həsr olunmuş ən fundamental əsərin müəllifidir.

Məlum olduğu kimi, 1917-ci ilin oktyabrında birinci qurultayda qəbul olunmuş partiya proqramında Rusiya dövlətçiliyi çərçivəsində Azərbaycanın milli-ərazi müxtariyyətinə nail olunması "Müsavat"ın əsas məqsədi elan olunmuşdu. Regionda baş vermiş köklü dəyişikliklər və ilk növbədə, Azərbaycanın müstəqilliyinin əldə olunması partiya proqramına dəyişikliklər edilməsi zərurətini ortaya çıxarmışdı. Həmin məsələyə dair məruzə ilə "Müsavat"ın II qurultayında M.Ə. Rəsulzadə çıxış etdi.

Öz çıxışında M.Ə. Rəsulzadə partiyanın yeni məqsəd və hədəflərini müəyyənləşdirmiş oldu. Onun təşəbbüsü ilə partiya proqramına edilmiş əlavə və dəyişikliklərə əsasən, bundan sonra Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin müdafiəsi və möhkəmləndirilməsi "Müsavat"ın strateji məqsədi bəyan edilirdi. Bundan çıxış edərək milli dövlət quruculuğu partiyanın əsas vəzifəsi elan olunurdu.

M.Ə. Rəsulzadənin təklifinə əsasən partiya proqramına Azərbaycanın dövlət quruluşu forması haqqında xüsusi bölmə əlavə edildi. Həmin bölmədə qeyd olunurdu ki, müstəqil Azərbaycanın dövlət idarəçilik forması Xalq Cümhuriyyəti, rəsmi dili – Azərbaycan türkcəsidir. Şəhərlərin və regionların səmərəli idarə olunmasına geniş xalq kütlələrinin cəlb olunması məqsədilə seçkililərdə geniş səlahiyyətlərə malik bələdiyyələr və digər yerli özünüidarə orqanlarını formalaşdırmaq nəzərdə tutulurdu. Cümhuriyyətin mümkün xarici təhlükələrdən müdafiəsi və ölkə

daxilində sabitliyin qorunması məqsədilə qurultay iştirakçıları partiyanın tarixində ilk dəfə olaraq proqrama ümumi hərbi mükəlləfiyyət haqqında xüsusi bölmə əlavə olunmasına səs verdilər.

Qurultayın dekabrın 11-də keçirilən yekun iclasında partiyanın rəhbər orqanları formalaşdırıldı. Qurultay nümayəndələrinin mütləq əksəriyyətinin dəstəyi ilə M.Ə. Rəsulzadə yenidən partiyanın sədri seçildi.²⁶⁴

1919-cu ilin sonuna kimi milli dövlət quruculuğu və demokratik islahatların həyata keçirilməsi sahəsində Azərbaycanda xeyli nailiyyətlər əldə olunmuşdu. Buna baxmayaraq, "İstiqlal bəyannaməsi"nin tam reallaşması üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dünya birliyi tərəfindən tanınması gərək idi.

Bu mənada 1920-ci il yanvarın 11-də Paris sülh konfransında Müttəfiq Dövlətlərin Ali Şurası tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin de-facto tanınması ölkənin siyasi həyatında əlamətdar bir hadisəyə çevrildi. Bununla əlaqədar Azərbaycan hökumətinin ölkə vətəndaşlarına müraciətində göstərilirdi ki, "Azərbaycanın bütün hüquqlara malik olaraq, Qərbin qabaqcıl millətləri ailəsinə daxil olması onun tarixində ən işıqlı bir gündür" və bu uğur xalqın "müstəqil həyata və özünü idarəyə qadir olduğunu" nümayiş etdirmək üçün ortaya qoyduğu iradə sayəsində mümkün olmuşdur.²⁶⁵

Azərbaycanın müstəqilliyinin beynəlxalq aləmdə tanınması ölkənin şimal sərhədlərində vəziyyətin gərginləşməsilə eyni vaxta düşmüş oldu. Denikin ordusunun qalıqlarını cənuba doğru sıxışdıran bolşevik qoşunları tədricən Azərbaycanın şimal sərhədlərinə yaxınlaşmaqda idilər. Bakı neftinin nəhəng iqtisadi və hərbi-strateji əhəmiyyəti nəzərə alınarsa, Azərbaycan tərəfinin bolşeviklərlə hər hansı kompromisə gəlmək şansları demək olar ki, sıfır bərabər idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti üçün ilk həyəcən signalı 1920-ci il yanvarın 2-də bolşeviklərin xarici işlər naziri G. Çiçerinin

²⁶⁴ Азербайджан, 1919, 13 декабря.

²⁶⁵ Азербайджан, 1920, 17 января.

Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi radioteleqram oldu. Həmin teleqramda sovet Rusiyasının xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququna hörmət etməsindən dəm vuran Çiçerin, Azərbaycan tərəfinə Denikinə qarşı hərbi ittifaq bağlamağı təklif edirdi. M.Ə. Rəsulzadənin həmin sənədin populist və təbliğat xarakterli olduğunu qeyd edərək göstərirdi ki, Azərbaycan Cümhuriyyətini tanımaqdan imtina edən bolşevik rəhbərliyi, eyni xamanda, Azərbaycanı Denikinlə qeyri-bərabər hərbi münaqişəyə cəlb etmək istəyirdi.²⁶⁶

Etiraf etmək lazımdır ki, bolşeviklərin Azərbaycan tərəfilə başladığı bu diplomatik oyunun istənilən halda onlar üçün uğurla yekunlaşması labüd idi. Belə ki, Çiçerinin təklifini qəbul edərək Azərbaycanın Denikinə qarşı mübarizəyə qoşulması istər-istəməz ölkənin zəifləməsinə gətirib çıxaracaqdı. Bu isə, son nəticədə bolşeviklərin Azərbaycanı işğal edərək, onun istiqlaliyyətinə son qoymaq planlarının gerçəkləşməsinə xeyli asanlaşdıracaqdı. Bakının həmin təklifi rədd edəcəyi təqdirdə isə bolşeviklər Azərbaycan hökumətini qeyri-səmimilikdə ittiham edərək, öz qoşunlarını ölkə hüdudlarına yeritmək üçün gözəl bəhanə əldə etmiş olacaqdılar. Hadisələr məhz ikinci ssenari üzrə inkişaf etməyə başladı.

Cümhuriyyətin xarici işlər naziri F. Xoyski G. Çiçerinin 2 yanvar 1920-ci il tarixli teleqramına cavabında göstərirdi ki, "başqa xalqların daxili işlərinə qarışmamaq prinsipindən çıxış edən Azərbaycan hökuməti öz daxili həyatının qurulması işində rus xalqının mübarizəsinə müdaxiləni yolverilməz hesab edir".²⁶⁷

1920-ci ilin ilk aylarında F. Xoyski ilə G. Çiçerin arasında davam edən aktiv diplomatik yazışma, gözlənilmədiyi kimi də, heç bir konkret nəticəyə gətirib çıxarmadı. Əksinə, getdikcə daha artıq dərəcədə aydın olurdu ki, sovet Rusiyası rəhbərliyinin bu dialoqa başlamaqda məqsədi heç də Azərbaycanla diplomatik və iqtisadi

əlaqələrin normallaşdırılması deyil.²⁶⁸ Bu baxımdan həmin diplomatik yazışma Azərbaycana qarşı hazırlanan bolşevik təcavüzünü ört-basdır etmək və Cümhuriyyət rəhbərliyinin sayıqlığını zəiflətmək cəhdindən başqa bir şey deyildi.

V.İ. Leninin 1920-ci il martın 17-də Qafqaz cəbhəsinin hərbi inqilab şurasının üzvləri Q.K. Orconikidze və İ.T. Smilqaya göndərdiyi teleqramın mətni də bu həqiqəti təsdiq edir. Teleqramda bolşevik lideri Qafqaz cəbhəsi qarşısında konkret vəzifə qoyaraq yazırdı: "Bakını almaq bizə olduqca və olduqca zəruridir. Bütün sayinizi buna yönəldin, həm də bəyanatlarda son dərəcə diplomatik olmaq və möhkəm yerli sovet hakimiyyəti hazırladığını tamamilə yəqin etmək lazımdır".²⁶⁹

Bolşeviklərin bu istiqamətdə Azərbaycanın daxilindəki təxribatçı fəaliyyəti günü-gündən güclənirdi. Yerli bolşevik təşkilatlarının süni surətdə "aktivləşdirilməsi" də sovet Rusiyası tərəfindən yönəldilən və maliyyələşdirilən həmin təxribatların tərkib hissəsi idi.

Lakin nə 1920-ci ilin fevralında "müstəqil" Azərbaycan kommunist partiyasının yaradılması, nə də xaricdən göstərilən genişmiqyaslı hərbi və maliyyə dəstəyi bolşeviklərin milli hökumətə qarşı yönəlmiş təcavüzkar planlarının həyata keçməsi üçün yetərli deyildi. Hər halda 1920-ci ilin yazında yerli bolşeviklərin öz qüvvələri hesabına Azərbaycanda hakimiyyət dəyişikliyi etmək şansları sıfıra bərabər idi. Bu baxımdan "müstəqil" Azərbaycan kommunist partiyası ən yaxşı halda yalnız xarici təcavüz faktını ört-basdır etmək və milli hökumətin "üsyən etmiş" xalq tərəfindən devrilməsi görüntüsü yaratmaq üçün vasitə ola bilərdi. Lakin "müstəqil" yerli kommunistlər hətta bu vəzifənin də öhdəsindən gələ bilmədi, çünki həmin dövrdə bolşeviklərin Bakı fəhlələri arasındakı tərəfdarlarının sayı heç 1000 nəfərə də çatmırdı.²⁷⁰

²⁶⁸ M. Волхонский, В. Муханов. По следам Азербайджанской Демократической Республики, с.195.

²⁶⁹ В.И. Ленин. Полное собрание сочинений. М., 1978, т.51, с.163-164.

²⁷⁰ М.В. Мəmmədзadə. Milli Azərbaycan hərəkatı, s. 138.

²⁶⁶ M.Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, s. 61.

²⁶⁷ C. Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində, s. 317.

Azərbaycanın daxilindəki vəziyyətdən yaxşı məlumatlı olan sovet Rusiyası yerli bolşeviklərə o qədər də ümid etməyərək, eyni zamanda bir neçə istiqamətdə hərəkət etməyə üstünlük verirdi. Belə ki, sovet qoşunlarının Azərbaycana təcavüzü ərəfəsində bolşevik Rusiyası bu istiqamətdəki fəaliyyətini Ermənistanın daşnak hökuməti ilə sıx əlaqələndirirdi. Daşnaklar bolşeviklərə göstərdikləri "xidmət"in əvəzində Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini "dividend" şəklində alacaqlarına ümid edirdilər. Məhz bolşeviklərin xeyir-duası ilə 1920-ci il martın 22-də Novruz bayramı gecəsi erməni separatçı qüvvələri eyni vaxtda Şuşa, Xankəndi və Əsgəranda yerləşən Azərbaycan ordusunun hissələrinə hücum etdilər. Bu Qarabağın bütün dağlıq hissəsində, eləcə də Gəncə və Qazax qəzalarının ermənilər yaşayan ərazilərində Azərbaycan hökuməti əleyhinə qiyamın başlanması üçün signal rolunu oynadı.²⁷¹

Erməni separatçıları güman edirdilər ki, Novruz bayramı şənliklərinə başı qarışmış azərbaycanlılar onlara ciddi müqavimət göstərə bilməyəcəklər. Lakin qəfil hücum amilindən yararlanan ermənilər Əsgərən keçidini ələ keçirə bilsələr də, onların Xankəndi üzərinə hücumu Azərbaycan hissələri tərəfindən dəf edildi. Şuşada yerləşdirilmiş Azərbaycan qarnizonunun mövqelərinə hücum cəhdində uğursuzluqla nəticələndi.²⁷²

Müasir Qarabağ münafişəsindən fərqli olaraq, Cümhuriyyət hökuməti qısa bir zamanda qiyamı lokallaşdıraraq yatıra bildi. Artıq aprelın 3-də Azərbaycan qoşunları Əsgərənə nəzarətə götürərək, Bakı ilə Şuşa arasındakı əlaqəni bərpa etdilər. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, son Qarabağ müharibəsinin gedişində Azərbaycan hissələri dəfələrlə cəhd etsələr də, Əsgərənə yaxın düşə bilmədilər.

Əldə olunmuş uğurlara baxmayaraq, Qarabağdakı daşnak qiyamını yatırmaq üçün Azərbaycan hökuməti milli ordunun praktiki olaraq bütün döyüş qabiliyyətli hissələrini bu regiona göndərməli

oldu. Bu səbəbdən də, bolşeviklərin bilavasitə təcavüzü ərəfəsində Azərbaycanın şimal sərhədləri demək olar ki, müdafiəsiz qalmış oldular.

Qarabağdakı daşnak qiyamı Azərbaycanda daxili siyasi vəziyyətin də xeyli kəskinləşməsinə gətirib çıxardı. Muxalifət qüvvələrinin, ilk növbədə, sosialistlər və ittihadçıların əlinə hökumətə qarşı təzyiqləri gücləndirmək üçün əlavə bəhanə keçmiş oldu. Milli hökuməti və "Müsavat" fraksiyasını deməqoqcasına Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qorumaq iqtidarında olmamaqda ittiham edən muxalifət qüvvələri getdikcə daha açıq şəkildə ölkədə əmin-amanlıq və sabitliyi bərpa etmək məqsədilə Rusiyadan hərbi yardım almaq tələbi ilə çıxış etməyə başladılar.

Azərbaycan bolşeviklərinin liderlərindən biri, parlamentin sosialist fraksiyasının üzvü Ə. Qarayevin nitqi bu baxımdan çox səciyyəvidir. 1920-ci il aprelın 1-də daşnak qiyamı nəticəsində Qarabağda yaranmış vəziyyətə həsr olunmuş parlament müzakirələrində çıxış edən Ə. Qarayev həyasızcasına bildirirdi: "Azərbaycanın müstəqilliyinin yeganə müdafiəçisi Azərbaycan kommunistləridir... Hazırda Yalama stansiyasında dayanan Qırmızı ordunu yubanmadan bura dəvət etmək və hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil vermək lazımdır. Çünki milli məsələni həll etmək iqtidarında olan yeganə hakimiyyət onlardır və milli qırğına birdəfəlik son qoymaq gücündə olan yeganə qüvvə - Qırmızı ordudur".²⁷³

Bu fitnəkar çıxışa cavab verən M.Ə. Rəsulzadə, Ə. Qarayev və onun həmfikirələrinin milli hökumət əleyhinə Bakıda qiyam hazırladıklarına işarə edərək dedi: "Qarabağda deyil, Bakının özündə digər bir sui-qəsdin şəriki, Azərbaycan mərkəzində böyük bir üsyan qaldırmaqda iştirak edən birisi, bir asi burada bizə deyir ki, ermənilərlə mübarizə edə bilmirsiniz, bu mübarizəni Azərbaycan davam etdirə bilməz. Qarabağ qiyamını yatırmaq üçün sovet

²⁷¹ M.Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, s. 64-65.

²⁷² ARDA, f. 2894, s. 2, i. 5, v. 1.

²⁷³ А.Г. Караев. Из недавнего прошлого: Материалы к истории Азербайджанской Коммунистической партии (6). Баку, 1926, с. 121.

Rusiyasının qırmızı ordularını bura gətirməlisiniz. Bu nədir? Bunu söyləyən əcaba kimdir? Mən burada hər halda bir Azərbaycan parlamentinin üzvünün deyil, bir Rusiya vəkili, bir Rusiya agentinin sözünü eşidirəm. Üsyan çıxaranın adı Əlhəydərmi olsun, ya vartazarmı olsun, ikisi də asidir. Qarabağdamı, ya Bakıdamı çıxışda bulunsun, ikisi də birdir”.

Daha sonra M.Ə. Rəsulzadə parlament kürsüsündən Ə. Qarayevə müraciət edərək dedi: “Əgər siz məni təmin etsəniz ki, hakimiyyətin əlinizə keçdiyi təqdirdə burada Azərbaycan türk hökuməti təşkil edəcəksiniz, əgər mən bilsəm ki Azərbaycan hökuməti adı ilə burada Rusiya sovetinin bir şöbəsini açmayacaqsınız, o vaxt sizinlə danışa bilərdik... Fəqət siz həqiqi bir istiqlalyyətçi deyil, digər bir üsyan hazırlayan sui-qəsdçisiniz”.²⁷⁴

Burada bir məqama diqqət etmək lazımdır ki, Ə. Qarayevin çıxışı həmin vaxt parlamentin fəxri qonaqlar üçün nəzərdə tutulmuş lojalarında əyləşmiş türk nümayəndələri tərəfindən alqışlarla qarşılanmışdı. Hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, Qırmızı ordu hissələrinin Azərbaycana çağırılması təklifinə türklərin belə isti münasibəti heç də təsadüfi deyilmiş.

Azərbaycandakı türk nümayəndələrinin belə davranışı kamalçı Türkiyə ilə bolşevik Rusiyası arasında əldə olunmuş razılaşmaya izah olunurdu. Məhz həmin razılaşma Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutuna gətirib çıxarmış başlıca amillərdən biri oldu.

Şübhəsiz ki, kamalçı Türkiyə ilə bolşevik Rusiyası arasındakı ittifaq məcburiyyətdən irəli gələn bir “izdivac” idi. 1920-ci ilin yazında Türkiyənin düşdüyü kritik vəziyyət Mustafa Kamal bolşeviklərlə anlaşmaq zorunda qoymuş oldu. Həmin dövrdə Türkiyə faktiki olaraq aparıcı Avropa dövlətlərinin güclü koalisiyası ilə təkbətək qalmışdı. Bolşeviklər isə Türkiyənin bu çıxılmaz vəziyyətindən öz maraqları üçün istifadə etmək qərarına gəldilər. Öz növbəsində, Türkiyə hökuməti də ölkənin Avropa

dövlətləri tərəfindən işğalının qarşısını almaq məqsədilə sovet Rusiyası ilə sövdələşməyə getmək məcburiyyətində qaldı.

Türk tarixçisi O. Qocaman həmin hadisələri şərh edərək yazır ki, “Britaniya qoşunlarının 1920-ci il martın 16-da İstanbul üzərinə başlanan hücumu Kazım Qarabəkir və Fövzi Çakmaq kimi tanınmış türk liderlərini bolşeviklərdən hərbi yardım almaq məqsədilə onlarla əlaqələr qurmağa sövq edərək, sovet-türk münasibətlərinə həlledici təsir göstərmiş oldu”.²⁷⁵

Onların mövqeyi “Milli qüvvələr”in (Kuva-i Milliye) lideri Mustafa Kamal tərəfindən də dəstəkləndi. Tərəflər arasında əldə olunmuş razılığa əsasən, Rusiya M. Kamal tərəfdarlarını silah və hərbi sursatla təmin etməyi, həmçinin Türkiyəyə maliyyə yardımı göstərməyi öhdəsinə götürdü. Bunun müqabilində isə Türkiyə Cənubi Qafqaza olan bütün iddialarından əl çəkərək, həmin regionu Rusiyanın nüfuz dairəsi kimi tanıdı.

Əldə olunmuş rus-türk razılaşmasının mahiyyəti Mustafa Kamalın V.İ. Leninə göndərdiyi 1920-ci il 26 aprel tarixli məktubunda öz əksini tapıb. Həmin məktubda deyilir: “Əgər sovet qüvvələri Gürcüstana qarşı hərbi əməliyyata başlasa və ya diplomatik yolla, öz nüfuzu vasitəsilə Gürcüstanı ittifaqa daxil olmağa məcbur etsə, ingilisləri Qafqazdan qovmağa çalışsa, Türkiyə hökuməti imperialist Ermənistanı qarşı hərbi əməliyyatları öz üzərinə götürür və Azərbaycan Cümhuriyyətini Sovet dövləti dairəsinə girməyə məcbur etməyi öhdəsinə alır”.²⁷⁶

Sovet Rusiyası ilə əldə olunmuş razılıq 1920-ci il martın sonunda türk rəhbərliyi tərəfindən bəyənilməkdən sonra, Türkiyə “Milli qüvvələr”inin Rəyasət heyəti Xəlil paşa başda olmaqla Bakıdakı türk nümayəndələrinə xüsusi təlimat göndərərək, onlara

²⁷⁵ O. Коджаман. Южный Кавказ в политике Турции и России в постсоветский период. М., 2004, с.50.

²⁷⁶ История международных отношений и внешней политики СССР. М., 1986, т.1, с.92.

“Müsavat”ı hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq məqsədilə bolşeviklər partiyasının Qafqaz ölkə komitəsilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərmək tapşırığı verdi.²⁷⁷

Həm türk nümayəndələri, həm də bolşeviklər haqlı olaraq “Müsavat” partiyasını əldə olunmuş razılıqların həyata keçirilməsi yolunda əsas maneə hesab edirdilər. Onlar gözəl anlayırdılar ki, Azərbaycanın istiqlaliyyəti ideyasının ən ardıcıl müdafiəçisi olan “Müsavat” partiyası bu tələpəli məsələdə heç bir kompromisə getməyəcək. Bu baxımdan türklər və bolşeviklər üçün yeganə çıxış yolu “Müsavat”ın hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasında idi.

Qarabağdakı erməni separatçıları və yerli bolşeviklərə qarşı duruş gətirmək üçün Azərbaycan hökuməti xeyli imkanlara malik olsa da, Türkiyənin “Milli qüvvələr” rəhbərliyinin sovet Rusiyasının tərəfinə keçməsi vəziyyəti köklü surətdə dəyişmiş oldu.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bolşeviklər Azərbaycan əhalisi arasında elə də böyük nüfuzla malik deyildilər və bu səbəbdən də onların təbliğatı milli hökumət üçün ciddi təhlükə törətmirdi. Lakin O. Qocamanın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “türklərlə yaxınlaşma bolşeviklərə, onların Qafqaz kampaniyasının uğurla sonuclanması üçün əlavə şans vermiş oldu. Belə ki, onlar Qafqazın müsəlman əhalisinin xeyli hissəsini öz tərəflərinə çəkmək imkanı qazandılar”.²⁷⁸ Bununla da, 1920-ci ilin yazında regionda yaranmış geopolitik durum Azərbaycan liderlərini çıxılmaz bir vəziyyətə salmış oldu. Belə bir durum onların Azərbaycanın istiqlaliyyətini qoruyub saxlamaq imkanlarını xeyli məhdudlaşdırırdı.

Bakıdakı türk nümayəndələri açıq şəkildə “Müsavat” liderlərini və milli hökuməti Britaniyanın mənafeələrinə xidmət etməkdə və qardaş Türkiyənin tələyinə etinasızlıqda ittiham edirdilər.²⁷⁹

²⁷⁷ M. Волхонский, В. Муханов. По следам Азербайджанской Демократической Республики, с.198.

²⁷⁸ О. Коджаман. Южный Кавказ в политике Турции и России в постсоветский период, с.48.

²⁷⁹ К. Карабекір. Истиклал Харбимиз. Истанбул, 1960, с.612.

Ölkədəki türk zabıtları Azərbaycan əhalisini inandırmağa çalışırdılar ki, məhz “Müsavat” partiyasının başçılıq etdiyi milli hökumət bolşevik qoşunlarının qarşısını kəsərək, onların “inqilabçı Anadolunun” köməyinə getməsinə imkan vermir. Azərbaycan xalqını çəş-baş salan, milli hökumətə qarşı onlarda inamsızlıq yaradan bu cür təbliğatla türklər “Bakıda sovet çevrilişinin həyata keçirilməsi üçün kifayət dərəcədə münbit zəmin” yaratmış oldular.²⁸⁰

Təsədüfi deyil ki, “Müsavat” əleyhinə əhali arasında aparılan təbliğat kampaniyasında xüsusi canfəşanlıq göstərən Xəlil paşa və onun türkiyəli həmfikirlərinə müraciət edən M.Ə. Rəsulzadə demişdi: “Etməyin, bizi öz halımıza buraxın, yüz ildən bəri əsarəti altında olduğumuz rusları biz daha yaxşı tanıyırdıq. Onlar hiylə ilə gələr, sonra bizi əzərlər”.²⁸¹

Lakin Azərbaycan liderlərinin heç bir dəlil-sübutu bolşeviklərlə işbirliyinə gedərək milli istiqlalımızı məhv edilməsi xəttini tutmuş türk nümayəndələrinə təsir etmək gücündə deyildi. Bu baxımdan M.Ə. Rəsulzadənin belə bir fikri ilə razılışmaq lazım gəlir ki, türklər “apardıqları təbliğatları ilə bolşevik sui-qəsdlərinin ortağ suçlusu olub”, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən təkrar istilasını hazırlamış oldular.²⁸²

Əhali arasında təbliğatla kifayətlənməyərək, türklər açıq şəkildə Azərbaycanın parlament müxalifətini milli hökumət və “Müsavat” partiyası ilə qarşıdurmağa təhrik edirdilər. Xəlil paşa və onun silahdaşları müxalifət partiyalarını inandırmağa çalışırdılar ki, onlar yalnız birgə söylər hesabına “Müsavat” hökumətini devirə bilərlər.

Məhz türklərin təhriki ilə “İttihad” və “Əhrar” partiyaları N. Yusifbəyov hökumətinə dəstək verməkdən imtina etdilər. O vaxta

²⁸⁰ ARDA, f. 894, s. 10, i. 98, v. 20.

²⁸¹ M.B. Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı, s. 137.

²⁸² M.Ə. Rəsulzadə. Əsrimizin Səyavuşu, s. 46.

kimi artıq bolşeviklərin tam təsiri altına keçmiş olan sosialistlər də bu məsələdə onlarla həmrəy oldular.²⁸³ Bununla da, N. Yusifbəyovun hökumət kabinetinin fəaliyyəti tamamilə iflic halına salındı və bilavasitə bolşevik təcavüzü ərəfəsində ölkədə ciddi siyasi böhran yaranmış oldu.

Yaranmış vəziyyət cəmiyyətdə çəşqinlik və qeyri-müəyyənlik əhval-ruhiyyəsini gücləndirərək, bolşevik təcavüzünü dəf etmək üçün Azərbaycan Cümhuriyyətinin onsuz da məddud imkanlarını bir qədər də azaldırdı.

Türk nümayəndələrinin pozucu fəaliyyəti bununla məhdudlaşmırdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan ordusu və strateji əhəmiyyətli bir çox dövlət qurumlarında rəhbər vəzifələr məhz türklərə etibar olunmuşdu. Məsələn, parlamentin və digər mühüm dövlət idarələrinin mühafizəsi ilə məşğul olan "Yardım alay"ı demək olar ki, tamamilə türklərdən ibarət idi. Sonradan, aprel çevrilişi zamanı məhz "Yardım alay"ı birincilər sırasında bolşeviklərin tərəfinə keçdi.

Bundan əlavə, Azərbaycanın xüsusi xidmət orqanlarının dövlət çevrilişi etmək məqsədilə Bakıda yaradılmış geniş casus şəbəkəsini ifşa etməsi nəticəsində aydın oldu ki, "cümhuriyyət quruluşunu devirib, sovet hakimiyyətini bərqərar etməyə"²⁸⁴ çalışan bolşeviklər milli ordu hissələrinin dislokasiyası, say tərkibi, silah-sursatla təhcizət səviyyəsi barədə dəqiq məlumatlara malikdirlər. Hətta Bakı möhkəmləndirilmiş rayonunun rabitə sisteminin sxemi və buradakı istehkamların planı da onların əlinə keçmişdi.²⁸⁵

Ən acınacaqlısı isə o idi ki, bütün bu məxfi informasiyalar Azərbaycan ordusunda xidmət edən türk zabitləri tərəfindən bolşeviklərə ötürülürdü. Bununla kifayətlənməyən türklər həmçinin

²⁸³ ARDA, f. 970, s. 1, i. 224, v. 7.

²⁸⁴ Азербайджан, 1920, 30 марта.

²⁸⁵ ARDA, f. 894, s. 10, i. 139, v. 1.

ölkədə dövlət çevrilişi hazırlamaqda günahlandırılan bolşeviklərin zərərsizləşdirilməsinə mane olmağa çalışırdılar.

Göründüyü kimi, 1920-ci ilin aprel çevrilişi ərəfəsində Azərbaycanı bolşeviklərin, sosialistlərin, ittihadçıların və türk zabitlərinin daxil olduğu əcaib bir siyasi koalisiya formalaşmışdı. Siyasi-ideoloji görüşlərinin və son məqsədlərinin fərqlənməsinə rəğmən, həmin anda onları yalnız bir məqsəd birləşdirirdi - nəyin bahasına olursa-olursa müstəqil Azərbaycan dövlətinin mövcudluğuna son qoymaq.

1920-ci il aprelin əvvəlində XI ordu hissələri Denikin qoşunlarının qalıqlarını darmadağın edərək Azərbaycanın şimal sərhədlərinə çıxdılar. Bununla əlaqədar F. Xoyskinin aprelin 15-də Rusiyanın xarici işlər komissarı G. Çiçerinə göndərdiyi teleqramda qeyd olunurdu ki, "Azərbaycan Cümhuriyyətinin sərhədləri yaxınlığında, Dərbənd rayonu və Dağıstanın hüdudlarında Sovet hökumətinin silahlı qüvvələrinin toplanması müşahidə olunur. Azərbaycan hökuməti sovet hökumətinin niyyətlərindən xəbərsiz olduğu üçün xahiş edir ki, göstərilən rayonlarda sovet qoşunlarının cəmlənməsinin səbəbləri və məqsədləri haqda təcili məlumat verilsin".²⁸⁶

Lakin Rusiya tərəfi Azərbaycan hökumətinin bu müraciətinə cavab verməyi belə lazım bilmədi. Bu da onunla izah olunurdu ki, Azərbaycana qarşı hərbi müdaxiləyə hazırlıq işləri yekun mərhələsinə qədəm qoymuşdu və bolşeviklər öz həqiqi niyyətlərini diplomatik vasitələrlə pərdələməyə heç bir lüzum görmürdülər. Artıq 1920-ci il aprelin 26-dan 27-nə keçən gecə XI ordu hissələri Azərbaycanın şimal sərhəddini keçərək Bakıya doğru irəliləməyə başladılar.

Aprelin 27-si səhər saat 12-də Azərbaycan parlamentinə belə bir məzmununda ultimatum təqdim olundu: "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Qırmızı Donanması hakimiyyəti dərhal

²⁸⁶ ARDA, f. 970, s. 1, i. 204, v. 1.

yol. N. Nərimanovun başçılıq etdiyi Sovet Fəhlə-kəndli hökumətinə təhvil verməyi Sizə təklif edir. Bu halda Qırmızı Donanma milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Bakının bütün əhalisinin təhlükəsizliyinə təminat verir. Sovet Azərbaycanının Qırmızı Donanmasının komandanı Ç. İldırım".²⁸⁷

Yaranmış vəziyyəti müzakirə etmək və kommunistlərin ultimatumuna münasibətdə ümumi mövqe formalaşdırmaq məqsədilə Azərbaycan parlamentinin təcili iclası çağırıldı. Parlamentin M.Ə. Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçən iclasında sosialist fraksiyası, "İttihad" və "Əhrar" nümayəndələri yekdilliklə hakimiyyətin bolşeviklərə təslim edilməsinə səs verdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, müzakirələrin getdiyi müddətdə Xəzər hərbi donanması gəmilərinin ağır artilleriyası parlament binasına doğru tuşlanmışdı. Türklərdən təşkil olunmuş parlamentin mühafizə xidməti də özünü son dərəcə aqressiv apararaq, deputatlardan ultimatumun dərhal qəbul olunmasını tələb edirdi.

Buna baxmayaraq M.Ə. Rəsulzadə və Ş. Rüstəmbəyov ultimatumun qəbul olunmasına kəskin etirazlarını bildirdilər. Həmin axşam parlamentdəki tarixi çıxışında M.Ə. Rəsulzadə XI ordunun Bakıya daxil olmadan guya Türkiyənin köməyinə gedəcəyi haqqında yalanları ifşa edərək göstərdi: "Əfəndilər! Amansız bir ultimatum qarşısında qalmışq. Burada təslimdən bəhs edirlər. Fəqət, əfəndilər, təslim nə demək? Kimə təslim oluruq? Bizə deyirlər ki, sərhəddimizi keçən ordunun başında Nəcəti adlı bir türk komandanı durur. Bizi inandırır ki, Rusiyadan gələn bu təcavüzkar ordu ölüm-dirim mücadiləsində bulunan Türkiyəni xilas etməyə gedir.

Əfəndilər! Türkiyə Azərbaycanın xilaskarıdır. Amali-milliyəmizin hörmətləndirdiyi müqəddəs bir məmləkətdir. Onun xilasına gedən qüvvəni biz məmnuniyyətlə qarşılayıb müşayiət edirik. Fəqət bu şərtlə ki, həmin qüvvə bizim hüriyyətimizi, istiqlalımızı

²⁸⁷ Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivi (RDSSTA), f. 85, s. 27, i. 313, v. 20. 202

çeynəməsin. Halbuki, əfəndilər, bizdən soruşmadan sərhəddimizi keçən hər hanki bir qüvvə dostumuz deyil, düşmənimizdir!"

O, parlament üzvlərinə xəbərdarlıq etdi ki, "Duyduğumuz bu propaqanda düşmən propaqandasıdır. Bizi aldadırlar. Gələn rus ordusudur. Komandanı bir türk olsa da, yenə rusdur. İstila ordusudur. Onun istədiyi 1914-cü il hüdduduna qonmaqdır. Anadolu imdadına gedəcək bəhanəsilə yurdumuza girən bu işğal ordusu buradan bir daha çıxmaq istəməyəcəkdir".²⁸⁸

M.Ə. Rəsulzadə yeni hökumət təşkil edərək ona fəvqəladə səlahiyyətlər verməyi və ultimatumu rədd etməyi təklif etdi. Çıxışının sonunda o, bir daha vurğuladı ki, "bu ultimatumu qəbul etmək hökuməti öz əliylə dost qiyafəsinə bürünmüş düşməne təslim etməkdir. Biz buraya millətin iradə və arzusu ilə gəldik, bizi buradan yalnız qüvvə və süngü çıxarmalıdır".²⁸⁹

Maraqlıdır ki, parlamentdə təmsil olunmuş bütün fraksiyalar kommunistlərin ultimatumunu qapalı rejimdə müzakirə etməyi təklif edirdilər. Yalnız "Müsavat" fraksiyası müzakirələrin açıq keçirilməsində ısrar edərək, bütün arzu edənlərin iclas zalına buraxılmasına nail oldu. Məhz onlar tərəfindən M.Ə. Rəsulzadənin nitqi gurultulu alqışlarla qarşılandı. Lakin parlament üzvlərinin əksəriyyəti tamam başqa mövqedən çıxış edərək, bolşeviklərin ultimatumunun qəbul edilməsinin lehinə səs verdi.

Aprelin 28-i səhər saatlarına kimi Bakı artıq XI ordu hissələri tərəfindən tutulmuşdu. Qırmızı ordunun arxasınca gedən Xəlil paşa başda olmaqla Osmanlı zabıtləri isə azərbaycanlı əhalini bolşeviklərə müqavimət göstərməməyə çağırırdılar. Onların bu təbliğatı aprel işğalından dərhal sonra xalq kütlələrinin sakitləşdirilməsində böyük rol oynadı.

M.Ə. Rəsulzadə yazır ki, XI ordunun Bakını işğal etdiyi ilk günlərdə küçələrdə hər yerdə "şəhər polisində, "Yardım alay!"nda

²⁸⁸ M.B. Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkəti, s. 145.

²⁸⁹ Yəna orada, s. 146.

və digər məsuliyyətli vəzifələrdə çalışan türk (Osmanlı) zabıtlərinin imzaladığı əmrlər, bəyannamə və elanlar gözə çarpırdı". Həmin bəyannamələrdə iddia olunurdu ki, XI ordunun komandanı türk zabıtidir, onun tərkibində isə türk hərbcilərindən təşkil olunmuş hissələr var və ümumiyyətlə, həmin ordunun əksəriyyəti Volqaboyu türklərindən ibarətdir. Bakı əhalisinə xəbərdarlıq edilirdi ki, XI ordu ölüm-dirim mübarizəsi aparən Anadolunun köməyinə tələsir və "bu qüvvətə qarşı göstəriləcək müqavimət Türkiyənin xilasını əngəl edəcək bir hadisə ola bilər ki, bu da böyük türklük və islamlıq nöqtəyi-nəzərindən bir xəyanətdir".²⁹⁰

Bakının bolşeviklər tərəfindən işğalından dərhal sonra Q. Orconikidze V. Lenini məlumatlandıraraq yazırdı: "türk zabıt və əsgərləri Bakıda inqilabın xeyrinə fəal rol oynadılar".²⁹¹ RSFSR xarici işlər idarəsinin VIII Sovetlər qurultayına hesabatında isə deyilirdi: "Kamalçılar Azərbaycan vasitəsilə bizimlə əlaqəyə girdilər və onların oradakı tərəfdaşları çevrilişin həyata keçirilməsində və Rusiyanın qırmızı qoşunlarının inqilabi Azərbaycan hökuməti tərəfindən dəvət olunmasında yardımçı oldular".

Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna baxmayaraq, Azərbaycanda hakimiyyəti zor gücünə qəsb etmiş bolşeviklərə milli müstəqillik dövrünün bütün nailiyyətlərinin üstündən dirdəfəlik xətt çəkmək müyəssər olmadı. "Hələ 1918-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında eşitmək belə istəməyən"²⁹² bolşeviklər M.Ə. Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycan liderlərinin 23 aylıq istiqlaliyyət dövründə yaratdıqları reallıqlar ilə hesablaşmalı oldular. İlk növbədə onlar dünyanın siyasi xəritəsində Azərbaycanın reallığa çevrilməsi faktı ilə barışmalı oldular. Buna görə də bolşeviklər Azərbaycan torpaqlarının qonşu respublikalar – Ermənistan,

Gürcüstan və Rusiya Federasiyası arasında bölünməsi planlarından əl çəkərək, nominal formada olsa da, sovet imperiyası tərkibində azərbaycanlıların milli dövlətinin saxlanması ilə razılaşmalı oldular. Bu isə 70 il sonra, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlində müstəqil Azərbaycan Respublikasını yenidən bərpa etməyə imkan verdi.

Cümhuriyyət liderlərinin tarixi xidməti həmçinin ondan ibarətdir ki, onlar bütün müsəlman Şərqiində ilk dəfə olaraq milli dövlətçiliyin Avropa modelini gerçəkləşdirməyə cəhd göstərdilər. Məlumdur ki, Avropanın əksər xalqları tarixi inkişafın həmin mərhələsini hələ XIX əsrdə keçmişdilər, Şərqiə isə bu yolla ilk dəfə addımlamaq şərəfi Azərbaycan liderlərinə nasib oldu.

Bu baxımdan M.Ə. Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin baniləri müasir Türkiyənin qurucusu olan Atatürkü bir neçə il qabaqlamış oldular. Belə ki, Atatürkün XX əsrin 20-ci illərinin ortalarında indiki Türkiyə Cümhuriyyətini yaradarkən əldə rəhbər tutduğu milli dövlətçilik ideyaları M.Ə. Rəsulzadə və silahdaşları tərəfindən Azərbaycanda hələ 1918-1920-ci illərdə həyata keçirilmişdi. Özü də, Türkiyədə milli dövlət quruculuğu gedişində əsasən avtoritar metodlara üstünlük verən Atatürkdən fərqli olaraq, Azərbaycan liderləri demokratik dəyərlərə arxalanırdılar. Müəyyən mənada, M.Ə. Rəsulzadə və onun silahdaşlarını hətta Atatürkün müəllimi hesab etmək olar

²⁹⁰ M.Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, s. 67.

²⁹¹ RDSSTA, f. 85, s. 13, i. 13, v. 9.

²⁹² T. Swietochowski. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe. Rus Azerbaycanı. 1905-1920. Ankara, 1988, s.258.

Fəsil III

VƏTƏNİN HÜDUDLARINDAN KƏNARDA AZƏRBAYCAN İDEALI UĞRUNDA MÜCADİLƏ

(1920–1955)

*Ölkə üçün yalan və haqsızlığa qarşı
laqeyd itaətkarlıqdan böyük fəlakət yoxdur.*
Stiven Klivlend

§ 1. M.Ə. Rəsulzadənin Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonrakı fəaliyyəti. Türkiyədəki birinci mühacirət dövrü

Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ilə Azərbaycan xalqı öz tarixinin ən faciəli dövrlərindən birinə qədəm qoydu. Ölkənin XI ordu tərəfindən işğalından dərhal sonra bolşeviklər vətəndaş hüquq və azadlıqlarının saxlanacağı barədə bir az əvvəl verdikləri bütün vədləri unudaraq Cümhuriyyətin tanınmış xadimlərinə qarşı repressiyalara başladılar. Azərbaycanda kütləvi terror rejimi bərqərar edildi. Bir çox hallarda tək-cə Cümhuriyyət dövründə yüksək dövlət vəzifələri tutmuş şəxslər deyil, adi vətəndaşlar da qırmızı terrorun qurbanlarına çevrilirdilər. Həmin repressiyaları həyata keçirən cəza orqanları fəvqəladə səlahiyyətlərə malik olub, birbaşa Kremlə tabe idilər və tam nəzarətsiz fəaliyyət göstərirdilər. Bunun da nəticəsində dinc vətəndaşların həyatı və mülkiyyətinə qarşı zorakılıq halları görünməmiş miqyas almışdı.

Həmin hadisələrin şahidlərindən biri 1920-ci ilin aprel işğalından sonra Azərbaycanda yaranmış vəziyyəti belə təsvir edir: "Mən sərxoş matros, qızıl əsgər və çekistlərin törətdikləri mənasız və məqsədsiz zorakılıq hallarını ayrı-ayrılıqda təsvir etmək gücündə deyiləm; qarətlər, təhqirlər, əsas insan haqqlarının ayaqlar altına atılması; qadınların zorlanması və quduzlaşmış əxlaqsızların say-siz-hesabsız bu cür cinayət faktları; Çeka və zindanların ciddi-cəhdlə gizlədilən dəhşətləri. Həmin vahiməli günlərdə insan özünü ən adi azadlıq, hüquq və ədalət təminatlarından məhrum hiss edirdi..."¹ Gündəlik axtarışlar, heç bir qanuna əsaslanmayan özbaşına müsadirələr, insanların məhkəməsiz və istintaqsız həbs və edamları Azərbaycan əhalisinin gündəlik həyat tərzinə çevrilmişdi.

Azərbaycanda hakimiyyəti zəbt etmiş bolşeviklər faktiki olaraq yalnız XI ordunun süngülərinə arxalanırdı. Ölkənin bolşeviklər tərəfindən işğalında "beşinci kolonna" rolunu oynamış azərbaycanlı kommunistlərin qəbul olunan qərarlara heç bir təsir imkanları yox idi. Ölkəyə formal olaraq N. Nərimanovun başçılığı altında Azərbaycan inqilab komitəsi rəhbərlik etsə də, real həqiqətdə bu qurum Q. Orconikidze, A. Mikoyan, M. Levandovski, V. Pankratov və digər Kreml emissarlarının əlində oyuncaqdan başqa bir şey deyildi. Rəhbər vəzifələrə təyin olunmuş məhdud sayda azərbaycanlı kommunistlər – Ə. Qarayev, M.D. Hüseynov, Q. Musabəyov, D. Bün-yadzadə və başqaları Kreml nümayəndələrinin istənilən əmrini yerinə yetirmək zorunda idilər. M.Ə. Rəsulzadənin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, "imzanı nərimanlar, əliheydərlər atırdısa da, hökmləri mikoyanlar, çorayevlər və solovyovlar yazırdı".² Təsədüfi deyil ki, bu üzəndənirəq "Azərbaycan kommunistləri" əhali arasında heç bir nüfuz sahibi deyildilər.

Məlum məsələdir ki, amansız diktatura və kütləvi repressiyalar şəraitində hər hansı siyasi azadlıqların mövcudluğundan söhbət

¹ A. Аскеров-Кенгерлинский. Трагедия Азербайджана // Хазар, 1990, № 3, с.81.

² M.Ə. Rəsulzadə. Əsrimizin Səyavuşu, s. 52.

belə gedə bilməzdi. Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan az sonra bolşeviklər Azərbaycanın bütün siyasi partiyalarından yeni hakimiyyəti tanımağı və öz fəaliyyətlərini “kənüllü” şəkildə dayandırmağı tələb etdilər. Azərbaycan partiyalarının əksəriyyəti bolşeviklərin bu tələbini yerinə yetirməyə tələsdilər. Belə ki, aprel çevrilişindən dərhal sonra “İttihad” frəqəsi rəsmi bəyanat verərək bildirdi ki, “27 aprel inqilabı nəticəsində partiyanın məqsədləri artıq həyata keçmişdir”. Bu səbəbdən də “İttihad”ın bütün üzvlərinə kommunist partiyası sıralarına daxil olmaq tövsiyə edildi. Mənşevik “Hümmət” partiyası və Məsəlman sosialist bloku da eyni addımı atdılar. Hərçənd ki, Cümhuriyyətin mövcudluğunun son aylarında həmin partiyalar adlarından başqa onsuz da heç nə ilə bolşeviklərdən fərqlənmirdilər.³

Yalnız “Məsavat” kommunistlərin bütün təzyiqlərinə rəğmən yeni hakimiyyəti tanımaqdan imtina etdi. Doğrudur, bolşeviklər əvvəllər “Məsavat”dan xaric olunmuş iki şəxsin yardımı ilə 1920-ci il aprelin 29-da Bakıda məsavətçilərin “konfrans”ının çağırılmasına nail ola bildilər. Həmin “konfrans”ın gündəliyində yalnız bir məsələ – bolşevik platformasını qəbul edərək, “Məsavat”ın kənüllü olaraq öz fəaliyyətini dayandırması dururdu. Lakin tədbir iştirakçıları həmin təklifi qətiyyətlə rədd etdilər. Onlar yekdilliklə belə bir qərara gəldilər ki, “bolşeviklərin yalnız verdikləri və imza etdikləri vədlərinə sadıq qaldıqları təqdirdə “Məsavat” frəqəsi onlara qarşı loyallı olacaqdır”. AKP(b) rəhbərlərindən biri M.D. Hüseyinov “Məsavat”ın həmin qərarını təqdim edən heyətə “siz intihara qərar veribsiniz” demişdi.⁴

Kommunistlər həmçinin dövlət strukturlarındakı orta və aşağı kadr heyətinin saxlanması barədə verdikləri vədə də əməl etmədilər. Onlar ilk olaraq yalnız yüksək rütbəli məmurların əvəzlənəcəyi barədə söz vermişdilər. Lakin az sonra kadrların rotasiyası bəha-

nəsilə bütün azərbaycanlı qulluqçuları kütləvi surətdə işdən çıxararaq, onları qeyri millətlərin nümayəndələri ilə əvəz etməyə başladılar. Dövlət idarələrindəki qulluqçuların milli tərkibi “qərəzsiz müşahidəçiləri dəhşətə gətirirdi, çünki onlar yalnız rus, erməni və yəhudilərdən ibarət idi”.⁵

Aprel çevrilişindən az keçməmiş Azərbaycan dilinin məqsəd-önlü şəkildə hökumət idarələrindən sıxışdırılıb çıxarılması prosesinə başlandı. N. Nərimanov bolşeviklərin regiondakı siyasətinin təhlilinə həsr olunmuş “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” əsərində etiraf edirdi ki, öz doğma paytaxtlarında “Azərbaycan türkləri Bakı sovetinin işçilərinə şifahi və yazılı şəkildə rus dilində müraciət etmək məcburiyyətindədirlər, çünki ruslar, yəhudilər və ermənilər türk dilində danışırlar...”. Daha sonra o vurğulayırdı ki, Azərbaycan türkləri “hətta Şəhər Dumasının mövcud olduğu dövrlərdə belə bu cür basqılarla üzləşmirdilər”.⁶

Bolşeviklərin belə antimillə siyasəti Azərbaycan əhalisinin haqlı narazılığına və etirazlarına səbəb olurdu.⁷ Ölkənin daxilindəki durum getdikcə mürəkkəbləşirdi. Bolşeviklər ehtiyatlandırdılar ki, ölkədə baş alıb gedən özbaşınalıqlara qarşı kütləvi etirazların başlayacağı təqdirdə milli ordu hissələri xalqın tərəfində çıxış edə bilərlər. Buna görə də, vəziyyətin ciddiliyini nəzərə alan yeni hakimiyyət etibar etmədiyi milli ordu hissələrinin tərkisiləh və tərxis olunması üçün təcili tədbirlər görməyə başladı.

Məhz milli ordu hissələrini tərkisiləh etmək, həmçinin onların komanda heyətini rus və erməni zabıtlərlə əvəzləmək cəhdi 1920-ci ilin yazından başlayaraq Gəncə, Qarabağ, Zaqatala, Şəki, Şamaxı və Azərbaycanın digər regionlarında bir sıra antibolşevik üsyanlarına təkan vermiş oldu. Dinc əhalinin güclü dəstək verdiyi həmin üsyanlar yeni hakimiyyəti çətin duruma salmış oldu.

³ ARDA, f. 609, s. 1, i. 45, v. 4.

⁴ H. Нариманов. К истории нашей революции в окраинах. Баку, 1990, с.92.

⁵ Yəna orada.

³ M.B. Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkəti, s. 147-148.

⁴ Yəna orada, s. 149.

Həmin üsyanlara gizli fəaliyyətə keçmiş "Müsavat" partiyası rəhbərlik edirdi. Belə ki, artıq 1920-ci il aprelin 27-də M.Ə. Rəsulzadənin mənzilinə toplaşmış müsavatçılar, onun təklifi ilə partiyanın gizli mərkəzini yaratdılar. M.B. Məmmədzadə həmin mərkəzin rəhbəri, görkəmli Azərbaycan dramaturqu C. Cəbbarlı isə baş katibi seçildi.⁸

Öz hərbi qüvvələrinin aşkar üstünlüyündən istifadə edən bolşeviklər görünməmiş amansızlıqla həmin üsyanları yatırmağa müvəffəq oldular. Təkcə Gəncə üsyanının yatırılması gedişində təxminən 13 min dinc azərbaycanlı öldürüldü ki, onların da əksəriyyətini qadınlar, uşaqlar və qocalar təşkil edirdi.⁹ Lakin bütün bu vəhşiliklərə və kütləvi repressiyalara baxmayaraq, bolşeviklər vəziyyəti heç cür nəzarət altına ala bilmirdilər.

Həmin dövrdə Azərbaycanda bolşevik hakimiyyətinin vəziyyətinin heç də ürəkaçan olmamasını XI ordu komandanlığının 1920-ci il 26 may tarixli xüsusi əmri də sübut edir. Həmin sənəddə qırmızı əsgərlərə Azərbaycanın regionlarında üsyanların kütləvi xarakter alacağı təqdirdə Bakıya doğru geri çəkilmək təlimatı verildi. Əmrdə qeyd olunurdu ki, istənilən halda "Bakı tərək olunmayacaq və Azərbaycan ərazisinin müsavatçılardan azad olunması uğrunda yeni mübarizənin başlanğıcı olacaq".¹⁰

Bolşeviklər laxlamış hakimiyyətlərini dinc əhaliyə qarşı cəza tədbirlərini gücləndirmək vasitəsilə möhkəmləndirməyə çalışdılar. Ölkədə gündən-günə genişlənən antibolşevik hərəkatının qarşısını almaq məqsədilə repressiyalar getdikcə daha geniş miqyas alırdı. Bu işdə yerli kommunistlər də ruslara yardımçı idilər. Məsələn, həmin dövrdə N. Nərimanov "müsavatçıları qanundan kə-

⁸ A.V. Yurtsever. Gizli Musavat Təşkilatının Karakterik Vəzifələri // Musavat Bülteni, 1962, № 4, s. 15.

⁹ A. Askerov-Kenqerlinский. Трагедия Азербайджана // Хазар, 1990, № 3, с. 81.

¹⁰ Rusiya Dövlət Hərbi Arxivı (RDHA), f. 195, s. 4, i. 184, v. 4.

nar elan etmək və tamamilə qırmağa" çağırırdı, çünki, onun fikrincə, "yalnız zəhmətkeşin yaşamaq haqqı vardı".¹¹

Bolşevik repressiyalarının əsas hədəfi, ilk növbədə, Azərbaycanın siyasi və intellektual elitasının nümayəndələri, eləcə də milli hərbi kadrlar idi. Anlamaq çətin deyil ki, bu yolla bolşeviklər Azərbaycan xalqını milli maraqları hər şeydən üstün tutan siyasi və hərbi liderlərdən məhrum etmək istəyirdilər. Bununla da onlar xalqın bolşevik hakimiyyətinə qarşı müqavimət hərəkatını başsız qoymağa çalışırdılar.

Hətta Bakıda olan və əyalətlərdəki antibolşevik çıxışlarla heç bir əlaqəsi olmayan Azərbaycan zabitləri belə qırmızı terrorun qurbanı oldular. Bolşeviklərin Azərbaycandakı ağalığının ilk bir ili ərzində milli ordunun 12 generalı və 27 polkovniki məhv edildi. Güllənənlər arasında milli orduda ali komandan postları tutan generallar - Məmməd bəy Sulkeviç, Həbib bəy Səlimov, Murad Girey Tlexas, Həmid bəy Qaytabaşi, Rüstəm bəy Şıxlinski və b. var idi. Ümumiyyətlə isə, 1920-ci ilin apreldən 1921-ci ilin avqustunadək olan dövr ərzində Azərbaycanda 48 min insan bolşevik terrorunun qurbanı oldu ki, onların da əksəriyyətini milli ziyalılar təşkil edirdi.¹²

Ölkənin daxilində tüğyan edən repressiyalar Azərbaycandan kənara kütləvi mühacir axınına təkan verdi. Lakin bolşeviklər Xalq Cümhuriyyətinin ölkədən mühacirət etmiş rəhbərlərini xaricdə də təqib edirdilər. Bu məqsədlə onlar "Daşnaksütyun" partiyaının terror şəbəkəsindən geniş istifadə edirdilər. Belə ki, 1920-ci ilin yayında Tiflisdə mühacirətdə olan müstəqil Azərbaycanın ilk baş naziri olmuş F. Xoyski və parlament sədrinin müavini H. Ağayev daşnak agentləri tərəfindən qətlə yetirildilər.

Bolşevik çevrilişindən sonra M.Ə. Rəsulzadə də qeyri-legal fəaliyyətə keçməli oldu. Lakin gündən-günə güclənən repressiyalar

¹¹ N. Nərimanov. Избранные произведения. Баку, 1989, т. 2, с. 183.

¹² A. Askerov-Kenqerlinский. Трагедия Азербайджана // Хазар, 1990, № 3, с. 87.

şəraitində Bakıda qalmağın təhlükəli olduğu nəzərə alınaraq, onun dağ yolları ilə Gürcüstana keçməsi qərara alındı. Yolda bir müddət Lahıca gizlənməli olan M.Ə. Rəsulzadə burada özünün ən orijinal əsərlərindən biri olan – “Əsrimizin Səyavuşu”nu qələmə alır. Bu əsər M.Ə. Rəsulzadənin XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda gedən istiqlal mücadiləsinin tarixinə həsr olunmuş silsilə yazılarının birincisi idi.

Satqınlıq nəticəsində bolşeviklər onun Lahıca gizləndiyi yeri müəyyənləşdirə bilsələr də, bundan xəbər tutan M.Ə. Rəsulzadə oranı tərk edə bilir. Buna baxmayaraq bolşeviklər 1920-ci il avqustun 17-də Göyçay qəzasının Qaraməryəm kəndində onu həbs etməyə müyəssər olurlar. Tezliklə Bakıya gətirilən M.Ə. Rəsulzadə burada “Azərbaycan xalqının cəlladı” ləqəbini almış V. Pankratovun başçılıq etdiyi “Xüsusi şöbə”nin təcridxanasında saxlanılır. Həmin dövrdə təkcə “Müsavat”a mənsubluq faktının istənilən adam barəsində ölüm hökmünün çıxarılması üçün kifayət qədər ciddi əsas olduğunu nəzərə alsaq, M.Ə. Rəsulzadəni nə gözlədiyini təsəvvür etmək elə də çətin deyildi. Xüsusilə də ona görə ki, yerli kommunistlər M.Ə. Rəsulzadənin edam olunmasında israrlı idilər.

Yalnız İ. Stalinin müdaxiləsi M.Ə. Rəsulzadəni həmin təhlükədən xilas etmiş oldu. 1920-ci il noyabrın 1-dən Bakıda yoxlama səfərində olan İ. Stalin gənclik dostu M.Ə. Rəsulzadənin həbsi barədə məlumatlı idi. İ. Stalin “Hümmət” sosial-demokrat təşkilatının rəhbərlərindən biri olmuş M.Ə. Rəsulzadə ilə Zaqafqaziyaadakı inqilabi hərəkətdə bir müddət çiyin-çiyinə mübarizə aparmış və bu zəmində onlar arasında demək olar ki, dostluq münasibətləri yaranmışdı.

Şahidlərin dediyinə görə, həmin dövrdə İ. Stalin çox tez-tez Məmməd Əminin Novxanıdakı ata evinə qonaq gəlirmiş. Hətta bir neçə dəfə Məmməd Əmin çar xəfiyyələrinin təqib etdiyi İ. Stalini atasının axund olduğu Novxanı kənd məscidində gizlədərək, onu

fəktiki olaraq ölümdən xilas etmişdi. Bu isə həmin dövrdə Məmməd Əminin ailəsi üçün çox böyük risk idi. Bundan əlavə, 1908-ci ilin martında çar xəfiyyələrinin əlinə keçərək Bayıl həbsxanasına salınan Stalinin elə həmin ilin sentyabrında oradan qaçışını təşkil edənlərdən biri məhz M.Ə. Rəsulzadə olmuşdu.

Bəzi ehtimallara görə, Məmməd Əminin həmin yaxşılıqlarını unutmayan İ. Stalin gənclik dostuna öz borcunu qaytarmaq məqsəilə onu həbsdən azad etmək qərarına gəlir. Əlbəttə, bu mülahizənin nə dərəcədə həqiqətə uyğun olub-olmadığını müəyyənləşdirmək artıq bizim imkanımız xaricindədir.

Hansı məqsəd güdməsindən asılı olmayaraq, fakt odur ki, İ. Stalin M.Ə. Rəsulzadəni xilas edərək, ona özüylə bərabər Moskva-ya getməyi təklif etdi. Bu zaman o, M.Ə. Rəsulzadəyə açıq şəkildə bildirmişdi ki, Bakıda qalacağı təqdirdə yerli kommunistlər onu “rahat buraxmayacaqlar və zühur edəcək hər hansı bir hadisəni bəhanə edərək, məsuliyyətə çəkəcəklər”.¹³ Belə bir durumda M.Ə. Rəsulzadənin həmin təkliflə razılaşmaqdan başqa bir çıxış yolu yox idi.

Şübhəsiz ki, Stalinin M.Ə. Rəsulzadəni həbsdən xilas etməkdə əsil məqsədinin nədən ibarət olması barədə bu gün yalnız ehtimallar irəli sürmək olar. Lakin çox güman ki, İ. Stalini belə bir addımı atmağa sövq edən əsas səbəb heç də onun dara düşmüş öz köhnə dostuna borcunu qaytarmaq istəyi deyildi. Hərçənd ki, hətta İ. Stalin kimi ikrah doğuran şəxslər belə bu cür sentimental hisslərdən məhrum deyillər.

Fikrimizcə, M.Ə. Rəsulzadəni “Xüsusi şöbə” cəlladlarının əlindən xilas edərək İ. Stalin, ilk növbədə, öz merkantil siyasi maraqlarını güdürdü. İstisna etmək olmaz ki, İ. Stalin M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan cəmiyyətindəki böyük nüfuzundan sovet hakimiyyətinin regiondakı mövqelərinin möhkəmləndirilməsi üçün istifadə

¹³ M.Ə. Rəsulzadə. Stalinlə ixtilal xatirələri, s. 26.

etmək niyyətində idi və bu məqsədlə də onu bu ya başqa formada bolşeviklərlə əməkdaşlığa cəlb etmək istəyirdi.

Bu gün belə bir niyyət nə qədər inanılmaz və fantastik görünə də, həmin dövrün realıqları baxımından adi və gerçəkləməsi tamamilə mümkün olan bir şey idi. Belə ki, ötən əsrin 20-ci illərində bir-birinə daban-dabana zidd ideoloji baxışlara malik insanlar arasında sırf pragmatik mülahizələrdən yaranmış belə siyasi işbirliyinə çox tez-tez rast gəlmək mümkün idi. Məsələn, hətta "İttihad və tərəqqi" partiyasının aparıcı simalarından biri olmuş Osmanlı imperiyasının keçmiş hərbi naziri Ənvər paşa belə həmin dövrdə bolşeviklərlə sıx əməkdaşlıq edirdi. Moskvada sığınacaq tapmış Ənvər paşa bolşeviklərin dəstiyilə "İslam inqilab cəmiyyəti" adlı bir təşkilat yaratmışdı ki, onun da əsas qayəsi məhkum müsəlman millətlərinin istiqlalına nail olunmasından ibarət idi.¹⁴

M.Ə. Rəsulzadə ilə Moskvadakı şəxsi görüşü zamanı Ənvər paşa "Müsavat" liderinə bolşeviklərlə mübarizədən əl çəkməyi və bu cəmiyyətə daxil olmağı təklif etmişdi. O, öz təklifini belə əsaslandırır ki, "Müsavat" Qızıl orduya qarşı heç nə edə bilməz, ən kiçik bir hərəkət nəticəsində məhvi-pərişan olar, bundan da bütün Azərbaycan zərər görər, türklər və müsəlmanlar qılıncdan keçirilərlər". Paşanın "müsəlman millətlərinin hürr və müstəqil olmasına" çalışmasını yüksək qiymətləndirən M.Ə. Rəsulzadə, eyni zamanda, onun təklifi etdiyi yolla həmin "mükəmməl qayəyə" çatmağın mümkünlüyünə şübhə etdiyini bildirmişdi.

M.Ə. Rəsulzadə hesab edirdi ki, "sosialist internasionalının göbəyi olan Moskva" eini vaxtda həm də Şərq xalqlarının milli-azadlıq hərəkatının mərkəzi ola bilməz. Onun fikrincə, "qırmızı Moskvada olacaq bir müsəlman hərəkatı ümumi kommunist hərəkatının silahından başqa bir şey olmayacaq. Belə olmaqdan çıxmaq istədiyi gün isə mövcud şərtlər daxilində məhv olacağı

¹⁴ M.Ə. Rəsulzadə. Stalinlə ixtilal xatirələri, s. 68.

gündür".¹⁵ Bu səbəbdən də o, nəzakətli olduğu qədər də qətiyyəti şəkildə Ənvər paşanın təklifini rədd etdi. Hərçənd, Ənvər paşa özü də çox tezliklə yanıldığını anladı və bolşeviklərlə hər cür əməkdaşlıqdan imtina edərək Mərkəzi Asiyaya getdi. Orada bolşeviklər əleyhinə basmaçılar hərəkatının liderlərindən birinə çevrilən Ənvər paşa 1922-ci ilin avqustunda qırmızı ordu hissələrilə döyüşlərdən birində qəhrəmancasına həlak oldu.

Ənvər paşanın bolşeviklərlə qısa müddətli əməkdaşlıq faktı bizim üçün yalnız 20-ci illərin əvvəlindəki realıqları əks etdirmək baxımından maraq doğurur. Belə ki, həmin dövrdə antaqonist əqidə sahibləri arasında ən ağılaşmaz siyasi ittifaqların yaranması tamamilə real idi. M.Ə. Rəsulzadənin sosial-demokrat keçmişini nəzərə alan İ. Stalin çox güman ki, onun "haqq yolu"na qayıdacağına müəyyən ümidlər bəsləyirdi.

Digər tərəfdən, İ. Stalinin Azərbaycanın o zamankı nominal rəhbəri olan N. Nərimanovla münasibətlərinin heç də birmənalı olmaması faktını da nəzərə almaq lazımdır. İ. Stalinlə M.Ə. Rəsulzadə arasında "Xüsusi söhbət"nin zindanında baş tutmuş qısa söhbətin məzmunundan belə "xalqlar ata"sının N. Nərimanova qarşı kinli və təkəbbürlü münasibətini sezməmək mümkün deyil. Buna görə də, tamamilə mümkündür ki, M.Ə. Rəsulzadəyə əməkdaşlıq təklif edən İ. Stalin müəyyən şərtlər daxilində N. Nərimanovu öz gənclik dostu ilə əvəzləməyi planlaşdırırdı. Hər halda tanınmış tatar bolşeviki M. Sultan-Qaliyevin məlumatına görə, belə bir variant ötən əsrin 20-ci illərində Kreml kabinetlərində ciddi müzakirə predmeti idi.¹⁶

Azərbaycanın iki hissəsinin – cənubunun və şimalının birləşməsi perspektivi fonunda M.Ə. Rəsulzadənin İ. Stalin üçün əhəmiyyəti daha da artırdı. Belə ki, Şimali Azərbaycanın ardınca ölkənin cənub hissəsinin də sovetləşməsi planları həmin dövrdə

¹⁵ Yəni orada, s. 70.

¹⁶ Yəni orada, s. 66.

Kremlin ali rəhbərliyi səviyyəsində ciddi müzakirə olunurdu.¹⁷ Özü də həmin vəzifəni reallaşdırmaq üçün tələb olunan hərbi qüvvə - bolşevik hissələri o zaman İran ərazisində, Ənzəli limanı rayonunda yerləşdirilmişdilər. M.Ə. Rəsulzadənin Cənubi Azərbaycan və bütövlükdə İran inqilabçıları arasında böyük nüfuzunu nəzərə alaraq, birləşmiş Azərbaycanın rəhbəri vəzifəsinə ondan yaxşı namizəd tapmaq qeyri-mümkün idi. Məsələn, 1920-ci ilin yayında Bakıda olan tanınmış İran inqilabçısı Heydər xan Əmioğlu M.Ə. Rəsulzadənin həbsdən azad olunması xahişi ilə şəxsən N. Nərimanova müraciət etmişdi. M.Ə. Rəsulzadə ilə hələ İrandakı məşrutə hərəkatı dövründən dostluq münasibətləri olan Heydər xan N. Nərimanov başda olmaqla Sovet Azərbaycanının bütün nüfuzlu şəxslərinə baş vuraraq, "Məmməd Əminin başından bir tük belə əskik olmamalıdır!" demişdi.¹⁸ Elə M.Ə. Rəsulzadənin Moskvaya İ.V. Stalinin şəxsi vaqonunda getməsi də çox mətləblərdən xəbər verir.

Bütün bu faktlar belə bir mülahizə irəli sürməyə əsas verir ki, İ. Stalin üçün həlledici amil heç də onun M.Ə. Rəsulzadə ilə keçmiş dostluq münasibətləri deyildi. Sadəcə olaraq o, öz siyasi məqsədlərini gerçəkləşdirmək üçün M.Ə. Rəsulzadədən istifadə etmək qənaətinə gəlmişdi. Təsadüfi deyil ki, M.Ə. Rəsulzadənin Moskvada olduğu il yarım ərzində İ. Stalin dəfələrlə müxtəlif şirnikləndirici təkliflərlə ona müraciət etmişdi. Bundan məqsəd isə nəyin bahasına olursa-olsun M.Ə. Rəsulzadəni sovet hakimiyyətilə əməkdaşlığa razı salmaq idi.

Məsələn, İ. Stalin şəxsən M.Ə. Rəsulzadədən xahiş etmişdi ki, RSFSR miili işlər komissarlığı nəzdində yaradılması planlaşdırılan Şərq ölkələrinin tədqiqi ilə məşğul olacaq elmi cəmiyyətin sədrliyini öz üzərinə götürsün. Daha sonra ona Moskvada yeni təsis olunan "Şərq millətləri kommunist universitet"inin professoru vəzifəsi təklif olunmuşdu. Lakin siyasi əqidəsinə zidd olduğu üçün

M.Ə. Rəsulzadə bütün bu təkliflərdən imtina edir.¹⁹ Hətta İ. Stalinin şəxsən işə qarışması da vəziyyəti dəyişməz və onun M.Ə. Rəsulzadəni yola gətirmək cəhdləri uğursuzluqla nəticələnir. 1920-ci ilin noyabrından 1922-ci ilin yayına kimi Moskvada yaşadığı dövrdə M.Ə. Rəsulzadə yalnız Şərq dilləri institutunda (keçmiş Lazarev institutu) fars və rus dillərindən dərs deməklə kifayətlənərək, eyni zamanda elmi araşdırmalarla məşğul olur.

Göründüyü kimi, bütün söylərinə baxmayaraq M.Ə. Rəsulzadəni "ələ almaq" İ. Stalinə müyəssər olmur. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki İ. Stalinin qarşısında duran artıq onun əsrin əvvəlindəki inqilabi hərəkatdan tanıdığı gənc, bir qədər də romanrik Məmməd Əmin deyildi. Reallıq ondan ibarət idi ki, artıq İ. Stalinlə üz-üzə milləti üçün "nicat yolu" axtarışında olan "Hümmət" in o zamankı təcrübəsiz siyasi fəali deyil, tam formalaşmış siyasətçi, fitri istedadla malik təkrarsız bir şəxsiyyət və nəhayət, Azərbaycan milli hərəkatının hamı tərəfindən qəbul olunmuş lideri dururdu. İdeyalarının düzgünlüyünə dərinə inanana və onların gerçəkləşməsi yolunda hər cür fədakarlığa hazır olan bu şəxsi hətta İ. Stalin belə öz əqidəsindən döndərmək gücündə deyildi.

Sonu görünməyən bütün bu usandırıcı təkliflərdən xilas olmaq üçün M.Ə. Rəsulzadə Rusiyanı birdəfəlik tərk etmək qərarına gəlir. 1922-ci ilin yayında kitabxanalarda işləmək, eləcə də N. Marr və V. Bartold kimi tanınmış alimlərdən məsləhət almaq bəhanəsilə M.Ə. Rəsulzadə Petroqrada elmi ezamiyyətə yollanır. Öz dostlarının, xüsusilə də tatar filosofu və maarifçisi Musa Bıqiyevin vasitəsilə o, Fin körfəzi üzərindən Finlandiyaya keçə bilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Petroqradda yaşayan tatar xadimlərinin bu sahədə xeyli təcrübəsi vardı. Belə ki, M.Ə. Rəsulzadədən əvvəl onlar eyni yolla Sədri Maqsudi və Abdulla Taymasın da Finlandiyaya keçirmişdilər.

¹⁷ Yəne orada, s. 64.

¹⁸ M.Ə. Rəsulzadə. Stalinlə ixtilal xatirələri, s. 24.

¹⁹ Yəne orada, s. 56-57.

Bir aya qədər Helsinkidə Tatar koloniyasında müsafir kimi qaldıqdan sonra M.Ə. Rəsulzadə 1922-ci il sentyabrın 19-da dəniz yolu ilə Berlinə gedir, oradan isə Paris üzərindən keçməklə 1922-ci ilin sonlarında İstanbula gəlir.

1923-cü ilin yanvarında, artıq İstanbulda olarkən, M.Ə. Rəsulzadə İ. Stalinə açıq məktub yazır. "Yeni Kafkasya" dərgisinin 5-ci sayında işıq üzü görmüş həmin məktubda "Xüsusi şöbə" cəlladlarının əlindən qurtuluşu üçün İ. Stalinə minnətdarlığını bildirir. Məktubda deyilirdi: "Qurtuluşum dostların üzərində xoş bir heyrət təsiri buraxmışdır. Təbii ki, onlar haqlıdılar. Fəhlələrdən bir çoxunu yalnız müsavətçi olduqlarına görə güllələmədiklərimiz? Bu məntiqlə, adı çəkilən partiyanın rəisi olmaq hesabla mənim qurtuluşum bir növ möcüzə idi. Qeyd edirəm ki, bu möcüzənin səbəbi-kəraməti sizsiniz, çünki keçmiş dostluğu unutmuyaraq məni Bakı zindanından çıxarmağa lüzum gördünüz".²⁰

Lakin xilas üçün İ. V. Stalinə minnətdarlığını bildirəndə belə o, öz prinsiplərindən geri çəkilmir və bolşeviklərin siyasətini tənqid etmək imkanını əldən verməyərək vurğulayır ki, "hakimiyyəti ələ keçirmiş kommunist fırqəsi ideologiyanın bütün cəbhələrində geri çəkilə-çəkilə keçmiş rus imperiyasının bərpası fikrinə dayandı. Hazırda Rusiyada baş verən hadisələr isə bundan yüz il əvvəl cərəyan edən hadisələrdən başqa bir şey deyildir. Yüz il əvvəldə olduğu kimi indi də Rusiya müstəmləkələri bir yerə toplanmaqdadır".²¹

M.Ə. Rəsulzadə yazırdı ki, bunun səbəbi kommunist rəhbərliyinin şüuruna hakim kəsilmiş imperiya ambisiyalarıdır. Bu baxımdan o, hesab edirdi ki, bolşevik hökumətinin "rəsmi ideologiyası zadəgan şovinizmindən fəhlə kosmopolitizminə" keçsə də, bu məsələnin mahiyyətini çox da dəyişmir, çünki son məqsəd dəyişməz olaraq qalır. Həmin məqsəd isə - "ən sonda geridə qalmış

və az inkişaf etmiş millətlərin milliyyətlərindən məhrum olmasına - denasionalizə və assimilyasiya olmasına" nail olmaqdan ibarətdir.²²

M.Ə. Rəsulzadə İ. Stalinə ünvanladığı məktubunda daha sonra göstərirdi ki, "fəhlənin Azərbaycan və ya Türkünstanda diktatura elan etməsinin Moskva diktaturasından başqa bir şey olmadığı günəş kimi aydındır. Əski Petroqraddə dövrünün siyasəti də bundan başqa bir şey deyildi. Ucqar vilayətlərin muxtariyyət şəklindəki zahiri görünüşü də ciddi bir şey ifadə etmir. Azərbaycan xanlıqlarının ilk Qafqaz canişinləri zamanındakı istiqlalları Qafqaz cümhuriyyətlərinin indiki "Zakkraykom" (Zaqafqaziya vilayət komitəsi) baş katibləri zamanındakı istiqlallarından heç də az deyildi". M.Ə. Rəsulzadə qeyd edirdi ki, "Moskvada olduğum iki il ərzində mən Şərq millətlərinin və xüsusilə türk ellərinin nicatının yalnız özlərində, özünü bir millət kimi tanımlarından ibarət olduğuna qəti surətdə inandım".²³

Nəhayət məktubun sonunda M.Ə. Rəsulzadə bir daha İ. Stalinə müraciət edərək yazır: "Sizin istəyiniz baş tuta bilməz. Şərq millətləri kommunist həyatı ilə deyil, öz milli həyatları ilə yaşamaq istəyirlər. Bu məqsədlə onlar özlərini əsir edən qüvvələrə qarşı mübarizə aparırlar və bu mübarizələrində onlara yardım edə biləcək müttəfiqlər axtarırlar. Vətənim Azərbaycanın da sizin işğal və əsarətinizə qarşı mübarizəyə qəhrəman Türkiyənin Antantaya qarşı yürütdüyü mücadilə qədər bir haqqı vardır. Öz siyasi əqidəmə sadıq qalmaqla bərabər, mənə göstərdiyiniz köməyi də heç bir zaman unutmayacağıma inanmanızı xahiş edirəm".²⁴

Məlum məsələdir ki, İ. Stalin M.Ə. Rəsulzadənin bu hərəkətini nə bağışlaya, nə də unuda bilərdi. M.Ə. Rəsulzadənin siyasi əqidəsinə sadıqlığı bir müddət sonra "xalqlar atası"nın amansız qisasına gətirib çıxardı. Belə ki, M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycanda

²⁰ Yeni Kafkasya, 1924, 23 Ocak.

²¹ Yeni Kafkasya, 1924, 23 Ocak.

²² Yeni Kafkasya, 1924, 23 Ocak.

²³ Yəni orada.

²⁴ Yeni Kafkasya, 1924, 23 Ocak.

qalmış ailə üzvlərinin demək olar ki, hamısı 30-cu illər repressiyalarının qurbanı oldular.

Məmməd Əminin Ümmulbanu ilə nikahdan dörd uşağı – iki qızı (Lətifə və Xalidə) və iki oğlu (Rəsul və Azər) dünyaya gəlmişdi. 1920-ci ilin noyabrında, Stalinlə birgə Moskvaya yola düşməzdən əvvəl Məmməd Əminin öz doğmaları ilə sonuncu görüşü zamanı ailənin böyük uşağı – Lətifənin cəmi 8 yaşı vardı, evin sonbeşiyi olan Azər isə ikiyaşlıq idi. Sonralar Məmməd Əminə öz doğmaları ilə bir daha görüşmək qismət olmadı.

M.Ə. Rəsulzadənin ailəsinə qarşı repressiyalar 1937-ci ilin yayında, onun böyük oğlu Rəsulun həbsilə başladı. NKVD zindanlarında aylarla çəkən iztirab və işgəncələrdən sonra bədnam “üçlüyün” qərarı ilə Rəsul güllələnmə cəzasına məhkum olundu və hökm 1938-ci il martın 1-də yerinə yetirildi. O zaman Rəsulun 19 yaşı yenicə tamam olmuşdu.

Rəsulun ardınca elə həmin il M.Ə. Rəsulzadənin ailəsinin digər üzvləri də - həyat yoldaşı Ümmulbanu, qızı Xalidə, kiçik oğlu Azər və hətta analığı Maral xanım da həbs edildilər. Məlum olduğu kimi, Məmməd Əmin hələ uşaq yaşlarında doğma anası Zinyət xanımı itirmiş və bundan sonra atası ikinci dəfə Maral xanımla ailə həyatı qurmuşdu. Kiçik Məmməd Əmini və onun bacısı Şəhrəbanunu faktiki olaraq Maral xanım böyüdüb boya-başa çatdırmış, sözün həqiqi mənasında onlara doğma analarını əvəz etmişdi. Bu səbəbdən də Məmməd Əmin Maral xanıma doğma anası kimi münasibət bəsləyirdi.

Şahidlərin söylədiyinə görə, Maral xanım Stalini nəzərdə tutaraq onu həbs edən “NKVD” əməkdaşlarına tənə ilə demişdi: “Gedin o biğli oğlana deyün ki, Maral arvadı həbs etmişik. O adamı həbs etmişik ki, onun evində sən neçə dəfə çörək yemisən”.²⁵

Bir müddət Azərbaycanın müxtəlif həbsxanalarında dözülməz şəraitdə saxlandıqdan sonra M.Ə. Rəsulzadənin ailəsi Qazaxıstana

sürgün olunur və az keçməmiş Maral xanım orada acından vəfat edir. Məmməd Əminin həyat yoldaşı Ümmulbanu xanım bütün bu məhrumiyyətlərə, xüsusilə də böyük oğlu Rəsulun itkisinə dözməyərək 1940-cı ildə dünyasını dəyişir. Məmməd Əminin kiçik qızı Xalidə anasını Qazaxıstan çöllərində dəfn etdikdən sonra gizli şəkildə Bakıya dönməyə qərar verir. O buna nail olsa da, Bakıya qayıtdıqdan sonra naməlum şəraitdə itkin düşür. Beləliklə də, 30-cu illərin repressiyalarından M.Ə. Rəsulzadənin böyük ailəsindən yalnız bir nəfər – kiçik oğlu Azər sağ çıxa bilir. Onun da taleyinə Qazaxıstan çöllərinin sərt və çətin şəraitində demək olar ki, tək-tənha sürgün həyatı yaşamaq düşür. Praktiki olaraq bütün şüurlu həyatını o, vətəndən uzaqlarda, Qazaxıstanda keçirməli olur.

Repressiyalar Məmməd Əminin böyük qızı Lətifədən də yan keçmir. Əvvəlcə onun həyat yoldaşı həbs olunur, az sonra isə özü və üç qızının ardınca gəlirlər. Həbs zamanı uşaq sanatoriyasında olan kiçik qızı – Sonanı oradan götürməyə belə Lətifə xanıma icazə vermirlər. Balaca Sonanın sonrakı taleyi haqqında indiyədək heç bir məlumat yoxdur. İki qızı ilə birlikdə Qazaxıstana sürgün olunan Lətifə xanım 1944-cü ilin şaxtılı yanvar gecələrindən birində ortancıl qızı Evşənlə birlikdə donaraq dünyasını dəyişir. Lətifə xanımın ailəsindən yalnız böyük qızı Firuzə sağ qalır ki, ona da yalnız uzun illərdən sonra vətənə dönmək nəsim olur.²⁶

Məmməd Əminin yeganə bacısı Şəhrəbanu xanımı isə repressiyalardan yalnız ailəsinin başına gətirilən müsibətlərə dözməyərək vaxtsız vəfat etməsi xilas edir.

Lakin nə doğma və yaxınlarının Stalinin müdhiş “repressiya maşını”nda məhv edilmiş taleləri, nə qürbət həyatının acıları, nə bəzi mühacirət yoldaşlarının dönüklüyü, nə də sovet xüsusi xidmət orqanlarının təqibləri Azərbaycanın müstəqillik ideyasının gerçəkləşməsi uğrunda mübarizədə M.Ə. Rəsulzadənin qətiyyət və inamını qırmaq gücündə deyildi. Əksinə, M.Ə. Rəsulzadənin pa-

²⁵ N. Yaqublu. Məmməd Əmin Rəsulzadə, s. 20.

²⁶ Yəni orada, s. 270-272.

yına düşmüş bütün bu qeyri-insani sınaqlar tutduğu yolun düzgünlüyünə onun inamını daha da möhkəmləndirirdi. O, qəti əmin idi ki, bu yol son nəticədə Azərbaycan türklərinin milli qurtuluşu və Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə yekunlaşacaq. Hər halda, M.Ə. Rəsulzadənin mühacirətdəki bütün qaynar fəaliyyəti göstərir ki, o, bir an belə həmin idealın gerçəkləşməsinin mümkünlüyünə şübhə etməyərək, bütün qüvvəsini həmin vəzifənin yerinə yetirilməsinə yönəlmişdi.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi 1920-ci ilin aprelinə Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Azərbaycandan kənara kütləvi mühacir axını başlandı. İlk olaraq Ə.M. Topçubaşovun rəhbərliyi altında Versal sülh konfransında Azərbaycanı təmsil etmiş diplomatik missiyanın üzvləri vətənə dönməkdən imtina etdilər. Tezliklə digər ölkələrdəki Azərbaycan diplomatları, həmin dövrdə xaricdə olan milli burjuaziyanın nümayəndələri, ziyalılar və hərbiçilər də ölkədəki yeni bolşevik hakimiyyətini tanımaqdan imtina edərək, mühacirətdə qalmağa üstünlük verdilər.²⁷

Ölkənin daxilində bolşeviklərin repressiyaları gücləndikcə, Azərbaycan mühacirətinin sıraları da sahibkarlar, siyasi və intellektual elitanın nümayəndələri, habelə sırayı vətəndaşlar hesabına artırdı. Ölkədəki bolşevik özbaşınalığına boyun əymək istəməyən bu insanlar müxtəlif yollarla, açıq və ya gizli şəkildə Azərbaycanın həududlarını tərk etməyə çalışdılar.

Azərbaycandan olan mühacirlər Asiya və Avropanın müxtəlif ölkələrində məskunlaşsalar da, onların əksəriyyəti Türkiyə, İran və Fransada sığınacaq tapmışdı. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan mühacirətinin ən işlək və mübariz təşkilatları da Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan dərhal sonra məhz bu ölkələrdə təşəkkül tapmışdı. Həmin təşkilatlar öz imkanları daxilində təbliğat aksiyaları keçirir,

xarici ictimaiyyəti Azərbaycanın sovet Rusiyası tərəfindən işğal faktı barədə məlumatlandırıldılar.²⁸

Versal sülh konfransında Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndə heyətinə rəhbərlik etmiş Ə.M. Topçubaşovun bu sahədəki fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. O, 1920-ci il sentyabrın 8-də Millətlər Liqasının rəhbərliyini Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalı barədə rəsmi surətdə məlumatlandırdı. Bundan məqsəd həmin təşkilatın diqqətini Azərbaycan probleminə cəlb etmək idi.²⁹

1920-ci il noyabrın 1-də Ə.M. Topçubaşov Millətlər Liqasının Baş katibinə Azərbaycanın bu təşkilatın sıralarına qəbul olunması məsələsinə baxılması xahişilə rəsmi nota göndərdi.³⁰ Millətlər Liqası Azərbaycanın qəbuluna razılıq verməsə də, həmin qərarın özü faktiki olaraq Azərbaycanın işğalının de-yure tanınması idi.³¹

Ə.M. Topçubaşov və Azərbaycanın digər mühacirlərinin bu istiqamətdəki fəaliyyətinin əhəmiyyətini zərrə qədər də azaltmadan hər halda etiraf etməliyə ki, onların bütün bu cəhdləri lokal və epizodik xarakter daşıyırdı. Bu işə dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş Azərbaycan mühacirlərinin fəaliyyətini koordinasiya edib, onu eyni məcraya yönəldə biləcək vahid mərkəzin olmaması ilə əlaqədar idi.

M.Ə. Rəsulzadə 1922-ci ilin sonunda İstanbula gələnə qədər Azərbaycan mühacirətinin daxilində bir dağınıqlıq müşahidə olunurdu. Digər tərəfdən, ayı-ayrı ölkələrdə fəaliyyət göstərən mühacir qrupları arasında heç bir əlaqələndirmə mövcud deyildi. Məhz həmin nöqsanların tez bir zamanda aradan qaldırılması mühacir fəaliyyətinin başlanğıcında M.Ə. Rəsulzadənin birinci dərəcəli vəzifəsi oldu.

Təsadüfi deyil ki, M.Ə. Rəsulzadə İstanbuldakı fəaliyyətinə Azərbaycan mühacirətinin təşkilati strukturlarının yardımı ilə

²⁸ P. Абуталыбов. Свои среди чужих, чужие среди своих. М., 2007, с.4.

²⁹ А. Нәзімова. XX əsrin I yarısında Azərbaycan mühacirəti. Bakı, 1992, s. 131.

³⁰ P. Абуталыбов. Годы и встречи в Париже, с.53.

³¹ Yəni orada, s. 65.

²⁷ P. Абуталыбов. Годы и встречи в Париже. М., 2006, с.28.

başladı. İlk növbədə, o, partiyanın ali rəhbər orqanı olan "Müsavət" in Xarici Bürosunu yaradaraq, ona başçılıq etdi.³² Xarici Büro nisbətən qısa müddətdə partiyanın Azərbaycan ərazisində gizli şəraitdə fəaliyyət göstərən təşkilatları ilə əlaqələr qurmaqla yanaşı, azərbaycanlı mühacirlərin kompakt yaşadıqları Türkiyə və İran şəhərlərində "Müsavət" in çoxsaylı yerli özlərini də yarada bildi.

M.Ə. Rəsulzadə gözəl anlayırdı ki, Azərbaycan davasının uğurla sonuqlanması üçün tək cə "Müsavət" partiyasının fəaliyyətinin bərpası və gücləndirilməsi kifayət etməyəcək. O, Azərbaycanın mühacirətdəki bütün siyasi qüvvələrinin birləşməsinə həmin mübarizənin uğurunun ilkin şərti hesab edirdi. Buna görə də M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan mühacirətinin müxtəlif cərəyanlarını ümumi siyasi platforma əsasında vahid təşkilatda birləşdirmək üçün əlindən gələni edirdi.

1924-cü ilin aprelində Azərbaycan Milli Mərkəzinin (AMM) yaradılması M.Ə. Rəsulzadənin həmin səylərinin nəticəsi idi.³³ Bu təşkilatın elə həmin vaxt qəbul olunmuş siyasi platformasında göstərilirdi ki, "Azərbaycan Milli Mərkəzi, Azərbaycanın istiqlalçı və milliyətçi fəal ünsürlərini birləşdirmək, Milli istiqlal davasını xaricdə təmsil və idarə etmək məqsədi ilə 27 aprel 1924-cü il tarixində "Müsavət" partiyası lideri və Azərbaycan Milli Şurasının sədri Məmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə İstanbulda qurulmuşdur. Milli Mərkəz, 28 may 1918 – 27 aprel 1920-ci illər arasındakı Milli Hökumətin mühacirətdəki davamıdır. Azərbaycanın "sürgün"dəki siyasi təmsilçisidir".³⁴

Azərbaycanın istiqlaliyyətinin bərpasını özünün əsas vəzifəsi hesab edən AMM "Müsavət" in Xarici Bürosu ilə sıx təmasda fəaliyyət göstərirdi. Lakin Xarici Bürodan fərqli olaraq, AMM-nin tərkibinə müsavətlərlə yanaşı Azərbaycan mühacirətində təmsil olu-

nan digər siyasi cərəyanların nümayəndələri, eləcə də bitərəflər daxil idi.

Azərbaycan mühacirətinin təşkilati strukturlarının yaradılması ilə paralel olaraq M.Ə. Rəsulzadə təbliğat işlərinin sahmanasına salınması ilə də məşğul olurdu. Bu baxımdan M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan türklərinin istiqlal mücadiləsindəki əsas xidmətlərindən biri mühacir dövrü mətbuatının yaradılmasıdır. Sovet rejiminin hökmranlıq etdiyi onilliklər ərzində həmin mətbuat vətənin hüduqlarından kənarında yorulmadan, ardıcıl şəkildə Azərbaycan davasını aparmışdır.

M.B. Məmmədzadənin qeyd etdiyi kimi, M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan mühacirlərinin dövlət müstəqilliyinin bərpası uğrunda mübarizəyə toparlanmasında mətbuatın əhəmiyyətini yaxşı anlayırdı.³⁵ Məhz bu məqsədlə o, 1923-cü ildə İstanbulda "Yeni Kafkasya" məcmuəsinin nəşrinə başlayır. Həmin məcmuədə çap olunan materiallar kəskin antisovet mövqeyi ilə seçilirdi. Bolşeviklərin Azərbaycandakı müstəmləkə siyasətini ifşa edərək, onun həqiqi mahiyyətini açıb göstərən məcmuə, eyni zamanda, Azərbaycan istiqlalçı ideyasının ardıcıl təbliğatçısı kimi çıxış edirdi. Bu isə sovet rejimini qıcıqlandırmaya bilməzdi. Xüsusilə də ona görə ki, "Yeni Kafkasya"nın nüsxələri gizli kanallarla Azərbaycana gətirilirdi.

Təkcə Bakıda nəşr olunan qəzetlər deyil, həm də SSRİ-nin "Pravda" kimi mərkəzi mətbu orqanları da mütəmadi olaraq "Yeni Kafkasya"da çıxan yazılara təkpi göstərərək, onları təkziyə etmək məcburiyyətində qalırdılar. Hətta "Noviy Vostok" kimi akademik elmi jurnal belə həmin antimüsavət kampaniyasından kənarında qala bilməmişdi.³⁶ Bütün bu faktlar "Yeni Kafkasya"nın səmərəli fəaliyyətinin əyani nümayişi idi.

Siyasi fəaliyyətlə yanaşı olaraq, M.Ə. Rəsulzadə İstanbulda fəal şəkildə elmi araşdırmalarla da məşğul olurdu. Milli hərəkatın XX əsrin əvvəlindəki təcrübəsini tədqiq edib ümumiləşdirərək o,

³² M.B. Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı, s. 177.

³³ S. Şimşir. Azərbaycanın istiklal mücadiləsi. İstanbul, 2006, s. 28.

³⁴ Yəni orada.

³⁵ M.B. Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı, s. 177-178.

³⁶ Yəni orada, s. 191.

bir-birinin ardınca "Azərbaycan Cümhuriyyəti", "Əsrimizin Səyavuşu", "İstiqlal məfkurəsi və gənclik" əsərlərini nəşr etdirir.³⁷ Böyük elmi əhəmiyyətə malik həmin əsərlərdə M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycanın yeni və ən yeni tarixində baş vermiş hadisələrin son dərəcə dəqiq təhlilini verir. Konkret tarixi dəlillər əsasında o, sübut edir ki, 1918-ci ilin mayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması hadisələrin təsadüfi inkişafının nəticəsi olmayıb, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlindən etibarən tədricən bütün Azərbaycan cəmiyyətini əhatə etmiş milli intibah və siyasi oyanış proseslərinin qanunauyğun yekunu idi.

M.Ə. Rəsulzadənin həmin əsərləri, ilk növbədə "Azərbaycan Cümhuriyyəti" kitabı təkcə dövrü mətbuatın deyil, həm də Türkiyə və digər Avropa ölkələrinin elmi ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmişdi. Türkiyədə nəşr olunan «Tanin», «İğdam», «Akşam», «Yeni Mecmue» və digər mətbu orqanlarında M.Ə. Rəsulzadənin "Azərbaycan Cümhuriyyəti" əsərinə çoxsaylı rəylər dərc olunurdu. Vyana universitetinin professoru, şərqşünas dr. Kraeliç həmin əsərə xüsusi məqalə həsr edərək, onu "Die Deutscherreichische Tages-Zeitung" qəzetində çap etdirmişdi.³⁸

Doğrudur, M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan siyasi mühacirətinin vahid bir mərkəz ətrafında tam birliyinə nail ola bilmədi. Lakin məhz onun səyləri nəticəsində Azərbaycan mühacirətinin səsi yənidən dünya ictimaiyyəti və mətbuatı tərəfindən eşidilməyə başladı. Bu işə obyektiv olaraq Azərbaycan məsələsinin yenidən aktuallaşmasına səbəb oldu. Belə ki, M.Ə. Rəsulzadə mühacir fəaliyyətinə başlayana qədər Avropa ölkələrinin ictimai-siyasi dairələrində belə bir fikir hakim idi ki, Azərbaycanın 1918-1920-ci illərdəki müstəqilliyi tarixin ötürü və təsadüfi hadisəsindən başqa bir şey deyildir. M.Ə. Rəsulzadə qısa müddət ərzində milli qüvvələr

üçün əlverişsiz olan həmin durumu əsaslı şəkildə dəyişərək, Avropa ölkələrinin diqqətini Azərbaycan probleminə cəlb edə bildi. Bir sıra Avropa dövlətlərinin, ilk növbədə, Polşa, Fransa və Almaniyanın hakim dairələri Azərbaycan mühacirəti ilə əlaqələr qurmağa maraq göstərməyə başladılar.

Azərbaycan mühacirətinin aparıcı simasına çevrilmiş M.Ə. Rəsulzadənin fəaliyyətini görməməzliyə vurmaq artıq mümkün deyildi. Bu işə sovet rejimini ciddi narahat edirdi. Q. Orconikidzenin 1923-cü ilin yayında Bakı kommunistlərinin XII konfransında söylədiyi nitq də bunu bir daha sübut edir. Azərbaycan siyasi mühacirətinin Türkiyə və İrandakı aktiv fəaliyyətinə toxunan Q. Orconikidze bildirmişdi: "Müsavətlilər bolşeviklərin milli məsələdə həyata keçirdikləri siyasəti Şərq xalqlarının gözündə etibarlı salmaq istəyirlər. Onlar sübut etmək istəyirlər ki, bu gün müstəqil bir Azərbaycan yoxdur, Azərbaycanı idarə edənlər ruslardır".³⁹ 1925-ci ildə Azərbaycan Çekasinin o zamanki rəhbəri M.C. Bağırov eyni narahatlıqla qeyd edirdi ki, "Azərbaycan əks-inqilabçıları Məmməd Əmin Rəsulzadənin ətrafında toplaşaraq öz iriticaçı fəaliyyətlərinə başlamışlar. Fərsət tapdıqca fəhlə-kəndlilərə şura hökumətinə zərər vurmağa çalışırlar".⁴⁰

M.Ə. Rəsulzadənin "Azərbaycan Cümhuriyyəti" əsərinin işıq üzünə gəlməsi Kreml kabinetlərində xüsusilə böyük təşvişlə qarşılandı. Təsadüfi deyil ki, həmin kitabın nəşrinə İ. Stalin şəxsən özü reaksiya verərək, M.Ə. Rəsulzadəyə qarşı irimiqyaslı təbliğat kampaniyasına başlamaq tapşırığı verdi. Belə ki, "Azərbaycan Cümhuriyyəti" əsərinin Türkiyədə çapdan çıxmasından dərhal sonra İ. Stalin sovet Azərbaycanının rəhbərlərinə müraciət edərək, təcili olaraq "ifşaedici" cavab materiallarının hazırlanmasını onlardan təkidlə tələb etmişdi.⁴¹ Kreml və onun Azərbaycandakı canişinləri

³⁷ M.Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti: Keyfiyyəti-Təşəkkülü və Şimdiki Vaziyəti. İstanbul, 1923; Əsrimizin Səyavuşu. İstanbul, 1923.

³⁸ M.Ə. Rəsulzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı, s. 181-183.

³⁹ M.Ə. Rəsulzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı, s. 184.

⁴⁰ Коммунист, 1925, 8 июня.

⁴¹ Rusiya ən yeni tarix sənədlərinin saxlanması və öyrənilməsi mərkəzi. Fond 558, siyahı 1, iş 4491, vərəq 1-2.

bu yolla müsavətlərlərin xaricdəki "iriticəçi fəaliyyətinin" ölkə daxilində xalq kütlələrinin şüuruna "neqativ" təsirini neytallaşdırmağa çalışırdılar.

Maraqlıdır ki, Azərbaycanın kommunist rəhbərliyinə ünvanlandığı məktubunda İ. Stalin M. Ə. Rəsulzadəyə qarşı "əks-təbliğət kampaniyasının" əsas tezislərini belə müəyyənləşdirmişdi. Stalinin həmin məktubu sovet təbliğəti üçün səciyyəvi olan metod və üsulların öyrənilməsi baxımından çox maraqlı bir tarixi sənəddir. Belə ki, M. Ə. Rəsulzadənin "Azərbaycan Cümhuriyyəti" əsərində irəlilə sürdüyü fikir və mülahizələri konkret faktlarla təkzib etməyin mümkünsüzlüyünü yaxşı anlayan İ. Stalin reallıqla heç bir əlaqəsi olmayan uydurma ittihamlarla milli hərəkətin liderini sadəcə olaraq nüfuzdan salmağı təklif edirdi.

Məsələn, İ. Stalin yuxarıda adı çəkilən məktubunda "Azərbaycan Cümhuriyyəti" əsərinə cavab olaraq hazırlanacaq broşürdə M. Ə. Rəsulzadəni 1918-ci ilin mart qırğınlarının və Şamaxor hadisələrinin təşkilində, Türkiyənin köməyinə gedən bolşevik ordusunun Bakını tutmasına mane olmaqla türklərə xəyanət etməkdə və s. bu kimi gülünc şeylərdə günahlandırdığı təklif edirdi.⁴²

İ. Stalinin həmin məktubunu əldə rəhbər tutan Azərbaycanın kommunist rəhbərliyi az keçməmiş dövrü mətbuatda M. Ə. Rəsulzadə və "Müsavət" partiyasına qarşı geniş kampaniyaya start verdi. Həmin təbliğət kampaniyasına sovet Azərbaycanının partiya-hökumət aparatının D. Bünyadzadə, M. D. Hüseynov, R. Axundov, Ə. Qarayev, M. Quliyev kimi məsul işçiləri rəhbərlik edirdilər.⁴³

⁴² Yəni orada, v. 2.

⁴³ См.: Д. Бунятзаде. Мусаватисты. (Мусаватисты-тюркофилы) // Заря Востока, 1923, 6 июля; М. Д. Гусейнов. Идея о независимости Азербайджана и партия «Мусават» // Заря Востока, 1925, 28 апреля; А. Караев. Из недавнего прошлого. Баку, 1926; М. Кулиев. Наследие проклятого прошлого. (По материалам мусаватского архива) // Бакинский рабочий, 1927, 25 июля; М. Кулиев. Тюркская культура и мусаватисты // Бакинский рабочий, 1927, 15 июня; Р. Ахундов. Доклад по национальному вопросу // Стенографический отчет XII Общебакинской конференции АКП (6–12 июня 1923 г.). Баку, 1923 и др.

M. Ə. Rəsulzadəyə qarşı təbliğət kampaniyasına tezliklə sovet rejiminin "elmi kadrları" da səfərbər edilmiş oldu. Beləliklə də, M. Ə. Rəsulzadə vətənin hüduqlarından kənarında apardığı Azərbaycan davası ilə 20-ci illərin ortasında sovet tarixşünaslığında bütöv bir istiqamətin formalaşmasına təkan vermiş oldu. Bu sahədə çalışan sovet tarixçilərinin başlıca vəzifəsi Azərbaycan türklərinin XX əsrin əvvəlində apardıqları milli istiqlal mücadiləsi tarixinin bolşeviklərə səfəli şəkildə işıqlandırılmasından ibarət idi. Məhz həmin dövrdə sovet müəlliflərinin milli qüvvələrin 1917-1920-ci illərdəki fəaliyyətinin tənqidinə həsr olunmuş çoxsaylı əsərləri işıq üzü gördü.⁴⁴

Milli qüvvələrə qarşı mübarizəni yalnız siyasi-ideoloji cəbhədə gücləndirməklə kifayətlənməyən bolşeviklər, həmçinin Azərbaycan mühacir təşkilatlarının Türkiyə ərazisində fəaliyyətini dayandırmaq və ya məhdudlaşdırmaq məqsədilə Ankaraya təzyiqləri artırmağa başladılar. SSRİ xarici işlər komissarı G. Çiçerinin 1925-ci ildə Bakıda keçirilmiş IV Ümumazərbaycan sovetlər qurultayındakı nitqi bunu bir daha təsdiqləyir. "Son zamanlar müsavətlərlərin Türkiyədəki fəaliyyətinin artdığını" vurğulayan G. Çiçerin göstərdi ki, "biz dəfələrlə Türkiyə hökumətinə müraciət edərək, sovet hökuməti əleyhinə yürüdülmən həmin dözülməsi mümkün olmayan intriqalara etirazımızı bildirmişik və buna nəhayət xitam verilməsini tələb etmişik".⁴⁵

Hərçənd, etiraf etmək lazımdır ki, bolşeviklər təkcə qəmçi ilə deyil, həm də kökə ilə hərəkət edirdilər. Ayırı-ayrı Azərbaycan

⁴⁴ С. Т. Аркомед. Материалы по истории отпадения Закавказья от России. Тифлис, 1923; Р. Гусейнов. Очерки революционного движения в Азербайджане. Баку, 1926; А. Раевский. Английская интервенция и мусаватской правительство. Баку, 1927; Я. Ратгаузер. Революция и гражданская война в Баку. 1917–1918. Баку, 1927; С. Сеф. К вопросу о социальной сущности «Мусавата» // Большевик Закавказья, 1928, № 5–6; А. Ставровский. Закавказье после Октября. М. – Л., 1925; А. Стеглов. Армия мусаватского Азербайджана. Баку, 1928.

⁴⁵ М. В. Мəmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkəti, s. 189.

mühacirlərinə yağlı vədlər verərək, onları antisovet mübarizədən uzaqlaşdırmağa çalışırdılar. Məsələn, 20-ci illərin ortalarında Azərbaycan xüsusi olaraq Türkiyəyə göndərilmiş bolşevik emissarlarından biri M.Ə. Rəsulzadəyə bildirmişdi ki, "Yeni Kafkasya"nın nəşrinin və bolşeviklər əleyhinə təbliğatın durdurulacağı" təqdirdə mühacirlərin vətənə dönməsi üçün bütün şərait yaradılacaq. Həmin təklifə M.Ə. Rəsulzadənin cavabı son dərəcə lakonik olmuşdu: "Mirzə Davudlara söylərsən ki, son qızıl rus nəfəri Poylu istasyonunu keçincə, "Yeni Kafkasya"nın da son nüsxəsi çıxacağına siza təminat verirəm".⁴⁶

Həm sovet, həm də Türkiyə hakimiyyət orqanlarının təzyiqlərinə baxmayaraq, M.Ə. Rəsulzadə eyni əzm və qətiyyətlə "Yeni Kafkasya"nın nəşrini davam etdirirdi. Lakin 20-ci illərin ortalarından başlayaraq türk-sovet münasibətlərində müşahidə olunan növbəti yaxınlaşma Azərbaycan siyasi mühacirətinin fəaliyyəti üçün ciddi problemlər yaratmaya bilməzdi. Çünki M.Ə. Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi "Müsavət"ın Xarici Bürosu və Azərbaycan Milli Mərkəzinin Türkiyə ərazisindəki aktiv fəaliyyəti Ankaranın Moskva ilə yaxınlaşmasına mane olurdu. Bu səbəbdən də, 1926-cı ilin sonunda Türkiyə hökuməti SSRİ ilə münasibətləri gərginləşdirmək naminə «Yeni Kafkasya» məcmuəsinin nəşrini, eləcə də Azərbaycan Milli Mərkəzinə yardımlarını dayandırdı.

Lakin bu cür vasitələrlə M.Ə. Rəsulzadəni öz amalları uğrunda mübarizədən döndərmək mümkün deyildi. Artıq 1928-ci ildə o, İstanbulda Azərbaycan mühacirətinin yeni mətbu orqanı olan "Azəri Türk" dərgisini təsis edir. Düzdür, az keçməmiş, 1930-cu ilin fevralında Türkiyə hakimiyyət orqanlarının tələbilə bu dərginin də nəşri dayandırılır. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, 1929-cu il martın 1-də M.Ə. Rəsulzadənin redaktorluğu ilə "Müsavət" partiyasının daha bir mətbu orqanı olan "Odlu yurd" dərgisinin ilk sayı işıq üzü görür. Bundan əlavə, Türkiyədə məskunlaşmış Azərbaycan

mühacirləri 1930-cu ilin avqustundan başlayaraq həftəlik "Bildiriş" qəzetini nəşr etməyə başlayırlar. Həmin mətbu orqanlarının ömrü o qədər uzun olmasa da, onlar Azərbaycanın istiqlal mücadiləsinə böyük xidmətlər göstərərək, rus istilasına şəraitində milli məfkurənin qorunub saxlanması və inkişafına əvəzsiz töhfələr vermişlər.⁴⁷

20-ci illərin sonuna doğru M.Ə. Rəsulzadə ilə Türkiyə hakimiyyəti arasındakı münasibətlər getdikcə korlanırdı. Ədalət naminə demək lazımdır ki, həmin münasibətlərin gərginləşməsinə təkcə sovetlərin artan təzyiqi ilə izah etmək düzgün olmazdı. Məsələ ondadır ki, M.Ə. Rəsulzadə ilə Türkiyə iqtidarında təmsil olunan şəxslərin baxışları arasında müəyyən siyasi və ideoloji fərqlər mövcud idi. Belə ki, M.Ə. Rəsulzadə Qafqaz konfederasiyası ideyasının qızğın tərəfdarı idi. Mühacirətdə isə onun bu ideyaya bağlılığı bir qədər də güclənmiş oldu. Çünki o, anlayırdı ki, sovet hakimiyyəti kimi güclü düşməne yalnız bütün Qafqaz xalqlarının birgə səyləri və əlaqəli fəaliyyətləri ilə qalib gəlmək olar.

Lakin müəyyən ana kimi M.Ə. Rəsulzadə Qafqaz birliyi ideyasına bağlılığını o qədər də açıb-ağartmamaq məcburiyyətində idi. Çünki ilkin mərhələdə həmin ideyanı İngiltərə və Fransa himayə edirdilər ki, bu da Türkiyə hakim dairələrinin qısqançlığına səbəb olurdu. Hələ 1921-ci il iyunun 10-da dörd Qafqaz dövlətinin – Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqazın nümayəndələri Fransanın himayəsi altında Parisdə "Qafqaz Cümhuriyyətləri İttifaqı"nın yaradılması haqqında müqavilə imzalamışdılar.⁴⁸ Doğrudur, müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən Qafqaz mühacirətinin nümayəndələri arasında bu istiqamətdə sonrakı əməkdaşlıq baş tutmadı və həmin sənədin gerçəkləşməsi üçün real addımlar atılmadı.

⁴⁶ M.E. Rəsulzadə. Şefibeyçilik. Varşava, 1934, s.56.

⁴⁷ Bax: S. Şimşir. Azərbaycanın istiqlal mücadiləsi. İstanbul, 2006.

⁴⁸ P. Абулалыбов. Годы и встречи в Париже, с.48.

İstanbulda gəldiyi ilk dövrlərdə M.Ə. Rəsulzadə Qafqaz birliyi məsələsində Türkiyə hökumətinin dəstəyinə nail olmaqdan ötrü xeyli səylər göstərmişdi. O, Qafqaz mühacirətinin vahid bir mərkəzdə birləşməsi prosesini öz himayəsinə götürməyi Türkiyə rəsmilərinə dəfələrlə təklif etmişdi. İlk əvvəl Türkiyə iqtidarı bu ideyaya müəyyən maraq göstərsə də, türk-sovet münasibətlərində müşahidə olunan növbəti yaxınlaşma, xüsusilə də 1925-ci il dekabrın 17-də iki ölkə arasında dostluq və bitərəflik haqqında müqavilənin imzalanmasından sonra həmin məsələ Ankara üçün aktuallığını tamamilə itirmiş oldu.

Ankara ilə Moskva arasındakı "dostluq əlaqələri" səbəbindən təkcə Azərbaycan deyil, həm də SSRİ-nin digər türk-müsəlman xalqlarının Türkiyədə məskunlaşmış siyasi mühacirləri də tədricən Avropa dövlətləri ilə əməkdaşlığa meyli etməyə başladılar.

Yaranmış vəziyyətdə M.Ə. Rəsulzadə də Qafqaz birliyi ideyasının gerçəkləşməsində maraqlı olan Avropa nümayəndələri ilə daha sıx əlaqələr qurmaq məcburiyyətində qaldı. Bu bir daha sübut edir ki, M.Ə. Rəsulzadə ikinci vətəni hesab etdiyi Türkiyəyə nə dərəcədə hörmət və ehtiramla yanaşsa da, öz siyasi fəaliyyətində yalnız Azərbaycan xalqının və onun dövlət müstəqilliyinin maraqlarını rəhbər tuturdu.

20-ci illərin sonunda M.Ə. Rəsulzadə Qafqaz mühacirətinin müxtəlif cərəyanlarının ümumi siyasi platforma əsasında vahid təşkilatda birləşməsi istiqamətində ciddi fəaliyyət göstərirdi. Bu məqsədlə o, İstanbulda olan Gürcüstan və Şimali Qafqaz siyasi mühacirləri, eləcə də Türkiyədəki Polşa səfirliyinin hərbi atasəsi Tadeuş Şatsel ilə danışıqlar aparırdı. Polşalı diplomatın danışıqlarda fəal iştirakı onunla izah olunurdu ki, 1926-cı ildə Y. Pilsudski-nin hakimiyyətə gəlişindən sonra məhz Polşa nəinki Qafqaz, eləcə də SSRİ-nin bütün qeyri-rus millətlərinin xaricdəki mühacir nümayəndələrinin birləşməsi prosesinin əsas himayəçisi və sponsoruna çevrilmişdi. Həmin proses tezliklə "Prometey" hərəkatı

adlanmağa başladı. Maraqlıdır ki, "prometeyçilik" termininin müəllifi də elə yuxarıda adı çəkilən Tadeuş Şatsel olmuşdur.⁴⁹

Polşanın həmin proseslərdə fəal iştirakı ölkənin geosiyasi vəziyyəti ilə şərtlənirdi. "Prometey" ideyası SSRİ-nin məhkum xalqlarının azadlıq və müstəqilliyinin bərpası məqsədilə onların yaxınlaşması və əməkdaşlığını nəzərdə tuturdu.⁵⁰ Həmin xalqların mühacirətdəki siyasi liderləri sovet imperiyasının xarabalıqları üzərində gələcəkdə yeni milli dövlətlərin yaranmasını nəzərdə tutan proqramın əsaslarını işləyib hazırlamalı idilər. SSRİ-nin məhkum millətlərinin istiqlal mübarizəsini dəstəkləməklə Polşa özünün əzəli düşməni olan Rusiyanı zərərsizləşdirməyə çalışırdı.

"Yeni Kafkasya" dərgisinin nəşrinin qadağan olunmasının ardınca Türkiyə hakimiyyət orqanları 1927-ci ildə Azərbaycan Milli Mərkəzinin maliyyələşdirilməsini də dayandırdılar. Bu addım Türkiyə iqtidarı ilə Azərbaycan siyasi mühacirləri arasında münasibətlərin soyuqlaşmasının daha bir təzahürü idi. Hərçənd ki, türklərin belə davranışı Qafqaz mühacirətinin təşkilatı birliyinə nail olmaq məsələsində M.Ə. Rəsulzadəyə tam sərbəstlik vermiş oldu. M.Ə. Rəsulzadənin bilavasitə iştirakı ilə 1928-ci ildə Varşavada SSRİ-nin məhkum millətlərinin nümayəndələri "Prometey" mühacirət hərəkatını yaratdılar. "Prometey" mühacir mərkəzinin tərkibinə Ukrayna (A. Şulqin və R. Smal-Stotski), Azərbaycan (M.Ə. Rəsulzadə və M. Mehdiyev), Türkünstan (M. Çokayev), Gürcüstan (N. Jordaniya və Q. Qvazava), Şimali Qafqaz (S. Şamil, M. Xurşilov, T. Şakmanov), Krım-Tatar (D. Səidəhməd), İdel-Ural (A. İshakı) və SSRİ-nin digər qeyri-rus xalqlarının mühacir nümayəndələri daxil oldular. Təşkilatın nəzdində eyniadlı jurnal təsis olundu

⁴⁹ Marek Корнат. У истоков советологических и востоковедческих исследований в Польше (1919– 1939). Основные исследовательские центры // Европа (Журнал польского Института международных дел), 2002, № 4 (5), т.2, с.190.

⁵⁰ Yəni orada, s. 189.

ki, orada da mütəmadi olaraq M.Ə. Rəsulzadənin məqalələri dərc olunurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, eyniadlı mühacir klubları o dövrdə Avropanın müxtəlif şəhərlərində fəaliyyət göstərirdilər. Məsələn, 1926-cı ildə Parisdə "Prometey" adlı Qafqaz mason lojası yaradılmışdı. Lakin "Prometey" hərəkatının çiçəklənmə və inkişafı məhz Varşava təşkilatının fəaliyyətilə bağlıdır ki, onun da yaradılmasında, alman tədqiqatçısı P. Mühlenin fikrincə, M.Ə. Rəsulzadə mühüm rol oynamışdır.⁵¹

"Prometey" in təşəkkül tapdığı ilkin mərhələdə onun qarşısına çox sadə bir vəzifə qoyulmuşdu - SSRİ-dən olan müxtəlif qeyri-rus mühacir təşkilatların fəaliyyətinin koordinasiya edilməsi və onların rəhbər qurumları arasında mütəmadi olaraq fikir mübadiləsinin təşkili. Lakin tədricən təşkilatın fəaliyyəti daha "geniş ideya-siyasi üfqləri" əhatə etməyə başladı. Polşa arxivlərindəki məxfi sənədlər sübut edir ki, "Prometey" in təkamülü Rusiyanın bütün məhkum millətlərinin "xalqlar həbsxanası" olan SSRİ-yə qarşı ümumi mübarizə platforması əsasında birləşməsi və həmin millətlərin öz müstəqil dövlətlərinə sahib olmaq hüququnun tanınması istiqamətində getmişdir. Başqa sözlə desək, "Prometey" təşkilatının bir növ "məhkum millətlərin internasionalına" çevrilməsinə cəhd olunmuşdur.⁵² Müxtəlif illərdə təşkilatın taktika və strategiyasında müəyyən dəyişikliklər edilsə də, onun son məqsədi dəyişməz olaraq qalmışdır - "bütün mümkün vasitələrlə SSRİ ərazisində milli inqilabın alovlanmasına yönəlmiş səylərə yardım etmək".⁵³

"Prometey" hərəkatının yaranması həm sovet rəsmiləri, həm də "vahid və bölünməz Rusiya" şüarı altında çıxış edən rus siyasi mühacirəti tərəfindən böyük qıcıqla qarşılandı. Maraqlıdır ki,

⁵¹ Patrik fon Zur Mühlen. Camalığaç ile Kızıyıldız Arasında. İstanbul, 2006, s. 31.

⁵² Л. Соцков. Неизвестный сепаратизм: На службе СД и Абвера: Из секретных досье разведки, с. 300.

⁵³ Yənə orada, s. 302.

"Prometey" hərəkatına qoşulmaqdan imtina edən erməni mühacirətinin liderləri də həmin məsələdə rus mühacirlərilə tam həmrəy oldular. Bununla kifayətlənməyən erməni mühacirləri "Prometey" hərəkatını gözdən salmaq məqsədilə dəridən-qabıqdan çıxırdılar. Məsələn, erməni jurnalisti A. Xondkaryanın "Türkiyənin xidmətində" adlı məqaləsi bunun əyani nümunəsidir. Həmin məqalə Müvəqqəti hökumətin keçmiş başçısı A. Kerenskinin nəşr etdirdiyi "Dni" həftəliyində çap olunmuşdu.⁵⁴

M.Ə. Rəsulzadə və "Prometey" in türk-müsəlman xalqlarının nümayəndələrindən olan digər liderlərini əsassız olaraq pantürkizmdə günahlandıraraq A. Xondkaryan iddia edirdi ki, bu təşkilatda birləşmiş türk-tatar separatçılarının əsas məqsədi öz müstəqil həyatlarını qurmaq deyil, Rusiyadan ayrılıb, Türkiyəyə qovuşmaqdır.⁵⁵

A. Xondkaryanın uydurmalarına cavab olaraq, M.Ə. Rəsulzadə özünün ən parlaq nəzəri araşdırmalarından biri olan - "Panturanizm haqqında" əsərini yazdı. 1930-cu ildə Parisdə rus dilində çap olunmuş həmin əsərdə o, konkret faktlar əsasında sübut edirdi ki, azərbaycanlı siyasi xadimlər "Azərbaycan Cümhuriyyətinin elan olunduğu ilk andan etibarən Qafqaz xalqlarının vahid bir konfederativ dövlətdə birləşməsi tərəfdarı olmuşlar".⁵⁶ M.Ə. Rəsulzadənin "müstəqil Qafqaz - bu region xalqlarının rifahının rəhnidir"⁵⁷ kəlamı bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyib.

A. Xondkaryanın "Prometey" liderlərini separatizmdə ittiham etməsinə toxunan M.Ə. Rəsulzadə "Panturanizm haqqında" əsərində yazırdı: "Bu xalqlar separatçı olmayıb, öz vətənlərinin müstəqilliyi uğrunda həqiqi mübarizə aparırlar və heç bir halda Rusiyanı parçalamaq niyyətləri yoxdur. Əksinə, biz səmimi qəlbədən

⁵⁴ М.Э. Ресулзаде. О пантунанизме. В связи с кавказской проблемой, с. 19.

⁵⁵ Л. Соцков. Неизвестный сепаратизм: На службе СД и Абвера: Из секретных досье разведки, с. 21.

⁵⁶ Yənə orada, s. 77.

⁵⁷ Yənə orada, s. 78.

Rusiyaya çiçəklənməyi və öz milli sərhədləri daxilində ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamağı arzu edirik. Lakin Kerenski cənabları da belə bir sadə həqiqəti anlamalıdır ki, Qafqazın - azərbaycanlılar, gürcülər və dağlıların əlinə keçməsi heç də Rusiyanın parçalanması anlamına gətirməməlidir. Necə ki, nə Ukrayna, nə də Türkiyənin Rusiyaya heç bir aidiyyəti yoxdur".⁵⁸

Erməni mühacirətinin yanlış mövqedə olduğuna işarə edən M.Ə. Rəsulzadə haqlı olaraq vurğulayırdı ki, "hansı mərhələdə olursa-olsun, səhv yoldan dönmək, həmişə faydalıdır". O, erməni nümayəndələrinə məsləhət görürdü ki, "birgə yaşamaqlı olduqları qonşu xalqlara qarşı sensasion ittihamlarla çıxış edərkən daha ehtiyatlı olsunlar",⁵⁹ çünki bunu, ilk növbədə, erməni xalqının mənafeyi tələb edir.

"Prometey" in birbaşa SSRİ-yə qarşı yönəlmiş fəaliyyətində M.Ə. Rəsulzadənin aktiv iştirakı və onun bu təşkilatın siyasi xəttinin formalaşmasındakı mühüm rolu sovet rejimini hiddətləndirməyə bilməzdi. Sovet rəsmiləri getdikcə daha böyük ısrarla Türkiyə hökumətindən bu ölkədəki azərbaycanlı siyasi mühacirlərin fəaliyyətinə son qoyulmasını tələb edirdilər. Son nəticədə, onlar öz məqsədlərinə nail ola bildilər. Doğrudur, ədalət naminə etiraz etməliyə ki, M.Ə. Rəsulzadənin "Prometey" hərəkatındakı fəaliyyəti və onun SSRİ-dən olan qeyri-rus münacirlərinin birləşməsi istiqamətindəki çalışmaları Türkiyənin hakim dairələrini bolşeviklərdən az qıcıqlandırmırdı. Çünki həmin fəaliyyət Polşanın himayəsi altında həyata keçirilirdi ki, bu da Türkiyə iqtidarına xoş gəlmirdi.

1931-ci ildə Türkiyənin xarici işlər naziri T. Rüştinin Moskvaya və SSRİ xarici işlər komissarı M. Litvinovun Ankaraya qarşılıqlı səfərləri baş tutdu. Həmin səfərlərin gedişində 1925-ci ildə imzalanmış dostluq və bitərəflik haqqında türk-sovet müqaviləsinin

⁵⁸ Yəne orada, s. 35.

⁵⁹ Yəne orada, s. 29.

növbəti 5 il üçün uzadılması barədə razılıq əldə olundu. 1931-ci il noyabrın 30-da imzalanmış müvafiq protokolun gizli bəndinə əsasən Türkiyə tərəfi SSRİ-dən olan ən fəal siyasi mühacirlərin ölkədən deportasiya olunması və onlar tərəfindən həyata keçirilən hər cür antisovet fəaliyyətin dayandırılması barədə öhdəlik götürdü. Protokolun həmin bəndinə uyğun olaraq, Türkiyə hökuməti 1931-ci ilin sonunda "Müsavat" partiyasının Xarici Bürosunun və Azərbaycan Milli Mərkəzinin fəaliyyətinin dayandırılması, eləcə də həmin təşkilatların rəhbəri olan M.Ə. Rəsulzadənin ölkədən çıxarılması haqqında qərar verdi.⁶⁰ Bununla da, M.Ə. Rəsulzadənin Türkiyədəki birinci mühacirət dövrü başa çatmış oldu.

§ 2. M.Ə. Rəsulzadənin mühacirət həyatının Avropa dövrü

M.Ə. Rəsulzadənin Türkiyədən deportasiyası Azərbaycanın kommunist rəhbərliyi tərəfindən böyük razılıq və sevinc hissilə qarşılandı. 1932-ci ilin əvvəlində XX Ümumbaki partiya konfransında çıxış edən AKP(b) Mərkəzi Komitəsinin katibi A. Sultanov Türkiyə hökumətinin bu qərarından məmnunluğunu gizlətməyərək bildirmişdi: "Müsavətlilər xarici ölkələrdə bizim əleyhimizə ciddi mübarizə aparırlar. Lakin onlara yeni zərbə vurulmuşdur. İstanbulda Məmməd Əmin Rəsulzadənin ümumi redaktəsi altında çıxan mətbu orqanları - "Odlu yurd", "Azəri Türk", "Bildiriş" kimi məcmuələr və Türkiyə mühacirlərinin orqanı olan "Yeni Türkiyə" bağlanmışdır".⁶¹

Şübhəsiz ki, Türkiyə hakimiyyət orqanlarının bu qərarı Azərbaycan mühacirəti üçün çox ağırlı idi, çünki onun sonrakı

⁶⁰ A. Karaca. Azərbaycan'ın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış. Ankara, 1982, s.23.

⁶¹ Kommunist, 1932, 18 yanvar.

səmərəli fəaliyyəti üçün ciddi çətinliklər yaradırdı. Ən acınacaqlısı isə bu idi ki, Azərbaycan mühacirəti üçün bütün bu problemlər qardaş Türkiyə iqtidarının əli ilə yaradılırdı. Bununla əlaqədar M.Ə. Rəsulzadə 1922-ci il yanvarın əvvəlində yazırdı: «Türkiyə Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə İstanbulda nəşr edilən "Odlu yurd", "Azəri Türk", "Bildiriş", "Yeni Türküstan" məcmuə və qəzetləri qapanmışdır. Xeyr, ola bilməz! Mümkün deyil! Psixoloji, məntiqi bir inkar! Fəqət, nə yazıq ki, fakt göz qabağındadır. Həqiqət bütün çıpaqlığı ilə mövcud... Acı reallıq. Bizi heyratə salan bu həqiqətə indi düşmən sevinir. 10 ildən bəri İstanbulda yüksələn Azərbaycan səsinə kəsmək üçün əllərindən gələn heç nəyi əsirgəməyən, bu məqsədə çatmaq üçün qəzetləri, demarşları, iftiraları, hiylə və intriqaları ilə durmadan çalışan bolşeviklər - ruslar nə qədər məmnundurlar».⁶²

Lakin taleyin bu cür amansız zərbələri M.Ə. Rəsulzadəni öz amalı - Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mübarizədən çəkindirə bilməzdi, çünki küskünlük, bədbinlik, ruh düşkünlüyü, konformizm kimi hisslər onun xarakterinə yad idi. Əksinə, həyatın hər belə çətin sınağından sonra M.Ə. Rəsulzadə daha böyük iradə və qətiyyətlə vətəndən uzaqlarda Azərbaycan davasını davam etdirirdi. Dəyişən isə yalnız həmin mübarizənin məkanı idi. Bu dəfə o, istiqlal mücadiləsini Türkiyə hüduqlarından kənarında, Avropada davam etdirməli oldu. M.Ə. Rəsulzadə imkanı daxilində mümkün olan bütün vasitələrdən istifadə etdi ki, Azərbaycan mühacirətinin mətbu orqanlarının qapadılması ilə bağlı bolşeviklərin keçirdiyi məmnunluq hissənin ömrü çox da uzun olmasın.

Qısa bir zaman kəsiyində o, bu məqsədinə nail oldu və artıq 1932-ci il yanvarın 10-da Berlində "İstiqlal" qəzetinin ilk sayı işıq üzünə gördü. Qəzetin elə ilk sayında M.Ə. Rəsulzadənin "Kısılmayan bir səs" adlı məqaləsi çap olunmuşdu. Həmin məqalədə Türkiyə hakimiyyət orqanlarının son addımlarına, xüsusilə də Azərbaycan

mühacirətinin bu ölkədə nəşr olunan mətbu orqanlarının qapadılmasına M.Ə. Rəsulzadənin münasibəti öz əksini tapmışdı. O, Ankaranın bu hərəkətlərini "gənc Azərbaycan milliyətçiliyinin səsinə boğmaq" cəhdi kimi qiymətləndirirdi. Eyni zamanda, M.Ə. Rəsulzadə qeyd edirdi ki, türk iqtidarının taktiki gedişləri ucubətindən "Azərbaycan milli hərəkatının səsi kısıq qala bilməz. Berlində çıxan bu qəzet ("İstiqlal" nəzərdə tutulur - A.B.), İstanbulda qapanan qəzet və məcmuələrin gördükləri vəzifəni davam etdirmək niyyətindədir".⁶³

1931-ci ildə Türkiyəni tərk etdikdən sonra M.Ə. Rəsulzadənin mühacirətdəki fəaliyyətinin ikinci - Avropa mərhələsi başlamış oldu. Adından da göründüyü kimi, bu dövrün əsas xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, Azərbaycan siyasi mühacirətinin əsas beyin və təşkilatı mərkəzləri Avropa ölkələrində, ilk növbədə, Almaniya, Fransa, Polşada cəmlənmişdi. Çünki məhz bu ölkələrdə onların fəaliyyəti üçün nisbətən qənaətbəxş şərait vardı.

Bu ötən əsrin 30-cu illərində Avropanın Almaniya, Fransa, İtaliya, İngiltərə və Polşa kimi aparıcı dövlətlərində SSRİ-dəki milli problemlərə marağın nəzərəçarpacaq dərəcədə artması ilə əlaqədar idi. Həmin ölkələrin siyasi dairələrində SSRİ-ni parçalamaq üçün milli məsələdən kəsərlə silah kimi istifadə etmək istəyənlərin sayı durmadan artırdı. SSRİ-dən olan qeyri-rus mühacir təşkilatları ilə əlaqələrin qurulmasında Almaniya və Polşa xüsusi fəallıq göstərirdilər. Bu ölkələrdə SSRİ-dəki milli problemlərlə məşğul olan xüsusi xidmət və araşdırma mərkəzləri fəaliyyət göstərirdi. Digər tərəfdən, Almaniya və Polşanın hakim dairələri SSRİ-dən olan qeyri-rus siyasi mühacirətinin fəaliyyətini stimullaşdırmaq məqsədilə xeyli maliyyə vəsaiti ayırırdılar.

Əlbəttə ki, adı çəkilən Avropa ölkələri tərəfindən qeyri-rus, ilk növbədə Qafqaz mühacirətinin himayə olunması və maliyyələşdirilməsi nə təmənnəsiz qayğının, nə də həmin xalqların istiqlal

⁶² A. Karaca. Azərbaycan'ın Yaxın Tarixinə Kısa Bir Bakış, s.23.

⁶³ A. Karaca. Azərbaycan'ın Yaxın Tarixinə Kısa Bir Bakış, s.23-24.

mücadiləsinə avropalıların bəslədikləri xüsusi rəğbətə təzahürü deyildi. Burada söhbət sırf pragmatik yanaşmadan və müəyyən siyasi niyyətlərin gerçəkləşməsindən gedirdi. Belə ki, həmin dövrdə Avropa dövlətlərinin bəzi nüfuzlu dairələri sovet rejimi ilə siyasi mübarizədə Qafqaz mühacirətinin xidmətlərindən istifadə etmək qərarına gəlmişdilər. Onlar Qafqaz mühacirətinə SSRİ ilə qarşıdurmada təbii müttəfiq kimi baxırdılar.

Öz növbəsində, mühacir təşkilatları da gələcək siyasi perspektivlərini birmənalı şəkildə SSRİ-nin ən barışmaz rəqibləri hesab olunan Avropa dövlətlərlə bağlayırdılar. Bu baxımdan Azərbaycan mühacirəti də istisna təşkil etmirdi. Məhz maraqların üst-üstə düşməsi XX əsrin 30-cu illərində Qafqaz mühacirətinin Almaniya və Polşanın halkimiyət dairələri ilə sıx əməkdaşlığını mümkün etmişdi.

Türkiyədən deportasiya olunan M.Ə. Rəsulzadə 1932-ci ilin əvvəlində siyasi sığınacaq alaraq, Polşada məskunlaşdı. Qonşu Almaniyada isə Azərbaycan siyasi mühacirətinin mətbu orqanlarının nəşri üçün lazımı şərait yaradıldı.

Həmin dövrdə M.Ə. Rəsulzadə artıq nəinki Azərbaycan mühacirətinin ən tanınmış siması və lideri, həm də böyüvlükdə Qafqaz siyasi mühacirətinin görkəmli xadimlərindən biri idi. Bu faktı hətta onun siyasi rəqibləri belə etiraf etmək məcburiyyətində idilər. Bir çox hallarda məhz o, Qafqaz mühacirətinin ümumi fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirirdi.⁶⁴ Bu səbəbdən də, xarici səfirliklərin məlumatlarında və xüsusi xidmət orqanlarının materiallarında onun adına çox tez-tez rast gəlinirdi. Qafqaz mühacirətinin fəaliyyəti ilə bağlı bütün az-çox iri layihələrin reallaşmasından əvvəl bir çox Avropa ölkələrinin müvafiq qurumları, bir qayda olaraq, M.Ə. Rəsulzadənin rəyi ilə maraqlanırdılar.

⁶⁴ Л. Соцков. Неизвестный сепаратизм: На службе СД и Абвера: Из секретных досье разведки, с. 114.

M.Ə. Rəsulzadənin belə yüksək nüfuzu xeyli dərəcədə onun SSRİ-dən olan qeyri-rus mühacirətinin müxtəlif cərəyanlarını ümumi siyasi və təşkilatı platforma əsasında birləşdirmək uğrunda apardığı inadlı və yorulmaz fəaliyyətilə izah olunurdu. Məsələn, 1934-cü il iyulun 14-də Brüsseldə Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz milli mühacir təşkilatlarının nümayəndələri tərəfindən Qafqaz Konfederasiyasının yaradılması haqqında paktın imzalanmasında M.Ə. Rəsulzadənin xüsusi rolu olmuşdu.⁶⁵

Pakt iştirakçıları "hər bir millətin tam inkişafının yalnız mütləq istiqlal şərtiylə mümkün ola biləcəyini və təkmil Qafqaz qüvvələrinin vahid və müştərək sərhədlər daxilində birləşmədən bu məqsədə çatmasının son dərəcə çətin olacağını"⁶⁶ nəzərə alaraq, Qafqaz Cümhuriyyətləri Konfederasiyasının yaradıldığını və onun aşağıdakı əsas prinsiplərə söykəndiyini bəyan etdilər:

Konfederasiya, onun yaradılması haqqında müqaviləni imzalayanların adından fəaliyyət göstərən tam səlahiyyətli orqandır,

- Konfederasiyanın xarici siyasəti, onun tərkibinə daxil olan cümhuriyyətlərin maraqlarına uyğun olaraq, müvafiq səlahiyyətlərlə təmin olunmuş qurum tərəfindən həyata keçiriləcək;
- Konfederasiya hüduqlarının müdafiəsi ümumi komandanlıq altına verilmiş milli ordulardan ibarət Konfederasiya silahlı qüvvələrinə tapşılır;
- Müqaviləni imzalamış tərəflər arasındakı bütün mübahisələr Konfederasiya arbitrajı və ya Ali Məhkəməsinə verilir ki, onların da qərarları məcburi xarakter daşıyır;
- Müqavilə iştirakçıları tərəfindən formalaşdırılan Ekspert komitəsi qurultayın müzakirəsinə veriləcək Konfederasiya Konstitusiyasının hazırlanmasına başlayır.⁶⁷

⁶⁵ Р. Абуталыбов. Годы и встречи в Париже, с.48.

⁶⁶ X. İbrahimli. Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991). Bakı, 1996, s. 160-161.

⁶⁷ Л. Соцков. Неизвестный сепаратизм: На службе СД и Абвера: Из секретных досье разведки, с. 128.

Müqavilənin mətnini Azərbaycan tərəfindən M.Ə. Rəsulzadə və Ə.M. Topçubaşov, Şimali Qafqaz adından İ. Çulik, T. Şakmanov və M.G. Suncev, Gürcüstan adından isə N. Jordaniya və A. Çxenkeli imzaladılar.⁶⁸

Pakt iştirakçılarının Erməni milli mərkəzinə ünvanladıkları məktubda müəyyən səbəblər üzündən Ermənistan Respublikasının həmin müqaviləyə qoşula bilməməsindən təəssüf ifadə olunurdu. Eyni zamanda, məktub müəllifləri ümidvar olduqlarını bildirirdilər ki, erməni mühacirəti də yaxın gələcəkdə Qafqaz Konfederasiyasına qoşulmaq qərarını verəcək. Lakin erməni nümayəndələri yalnız ikinci dünya müharibəsi başladıqdan sonra, 1940-cı ildə Qafqaz Konfederasiyasının yaradılması haqqında pakta qoşuldular.⁶⁹

Paktın imzalanmasından sonra təşkilata operativ rəhbərliyi həyata keçirməli olan vahid mərkəzin formalaşdırılması məsələsi gündəmə gəldi. Həmin mərkəz Qafqaz Konfederasiyasının gələcək hökumətinin prototipi olmalı idi. 1935-ci il fevralın 14-dən 23-nə kimi keçirilən konfransda təşkilatın rəhbər orqanı – Rəyasət heyəti formalaşdırıldı. Onun tərkibinə Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz mühacirətinin üç ən nüfuzlu nümayəndəsi – M.Ə. Rəsulzadə, N. Jordaniya və M.G. Suncev seçildilər.⁷⁰

Konfransda qəbul olunmuş “Qafqaz məsələsi və Rusiya” adlı sənəddə Qafqaz Konfederasiyası təşkilatının rəhbər orqanının səlahiyyətləri və vəzifələri müəyyənləşdirilirdi. Qafqaz millətlərinin müstəqil cümhuriyyətlərinin yaradılması və onların Konfederasiya halında birləşməsinə hazırlanması həmin qurumun əsas vəzifəsi elan olunurdu. Konfransdakı müzakirələrin gedişində fəaliyyətin ağırlıq mərkəzinin bilavasitə Qafqaza keçirilməsinin vacibliyi xüsusi vurğulandı. Konfrans iştirakçılarının yekdil rəyinə

⁶⁸ Yənə orada, s. 123.

⁶⁹ X. İbrahimli. Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991), s. 163.

⁷⁰ Л. Соцков. Неизвестный сепаратизм: На службе СД и Абвера: Из секретных досье разведки, с. 129.

görə yalnız bu yolla “Qafqazdakı rus istila hökumətinə” son qoymaq mümkündür idi.⁷¹ Konfransın qərarına əsasən, rəhbər “üçlüyə” təşkilatın siyasi xəttinin müəyyənləşdirilməsi ilə bərabər, həm də maliyyə vəsaitlərini idarə etmək səlahiyyəti verildi.

M.Ə. Rəsulzadənin mühacirətdəki həqiqi rolunu müəyyənləşdirmək baxımından sovet xarici kəşfiyyatının materialları xüsusi maraq doğurur. Belə ki, Qafqaz Konfederasiyası haqqında paktın imzalanmasından dərhal sonra o zaman SSRİ Xalq daxili işlər komissarlığının tərkibində olan Dövlət təhlükəsizliyi Baş idarəsinin xarici kəşfiyyat xidməti həmin sənədin mahiyyəti və onu imzalamış şəxslərlə bağlı xüsusi sorğu ilə Avropa ölkələrindəki agentura şəbəkəsində müraciət etmişdi. Həmin sorğuya alınmış agentura məlumatlarının ümumi mahiyyəti ondan ibarət idi ki, N. Jordaniya və A. Çxenkeli mühacirət daxilindəki nüfuzlarını xeyli itirdiklərindən, onların gürcü qruplarının əlaqələndiricisi funksiyasını yerinə yetirmək imkanları son dərəcə məhduddur.⁷²

Şimali Qafqaz mühacirətinin həmişə dağınıq vəziyyətdə olması və onun daxilində ciddi ziddiyyətlərin mövcudluğunu nəzərə alan sovet xarici kəşfiyyatı hesab edirdi ki, İ. Çulik, T. Şakmanov və M.G. Suncev Qafqaz Konfederasiyası haqqında paktda müəyyənləşdirilmiş vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər səlahiyyətlərə sahib deyillər. Ə.M. Topçubaşova gəlincə isə, sovet agenturasının məlumatlarında göstərilirdi ki, sağlamlığında ciddi problemlərin yaranması səbəbindən o, təcridən aktiv siyasi fəaliyyətdən kənarlaşır və buna görə də, Azərbaycan mühacirləri arasında elə də güclü mövqeləri ilə öyünə bilməz.⁷³

Sovet xarici kəşfiyyatının rəhbərliyi rezidentura məlumatları əsasında, son nəticədə, belə bir qənaətə gəlmişdi ki, Qafqaz

⁷¹ X. İbrahimli. Azərbaycan siyasi mühacirəti, s. 162.

⁷² Л. Соцков. Неизвестный сепаратизм: На службе СД и Абвера: Из секретных досье разведки, с. 130.

⁷³ Yənə orada, s. 130.

Cümhuriyyətləri Konfederasiyasının yaradılması haqqında Brüssel müqaviləsini imzalamış şəxslər arasında yalnız M.Ə. Rəsulzadə həm Azərbaycan Milli Mərkəzinin rəhbəri kimi tutduğu vəzifəyə, həm də Azərbaycan mühacirətindəki nüfuzuna görə real təmsilçilik səlahiyyətlərinə malikdir.⁷⁴

Bu baxımdan təbiidir ki, həmin dövrdə Azərbaycan siyasi mühacirləri arasında məhz M.Ə. Rəsulzadə sovet xüsusi xidmət orqanlarının əsas hədəfi idi. Sovet kəşfiyyatı bu məqsədlə Azərbaycan mühacirəti daxilindəki bəzi destruktiv qüvvələrdən də fəal istifadə edirdi. Hər halda 30-cu illərin ortalarında bəzi mühacirət nümayəndələrinin M.Ə. Rəsulzadəyə qarşı hücumlarının kəskin surətdə artmasını təsadüfi hesab etmək olmaz və şübhəsiz ki, onların təşkilində sovet xüsusi xidmət orqanları az rol oynamırdılar.

M.Ə. Rəsulzadəyə qarşı yönəlmiş həmin təbliğat kampaniyasında Azərbaycan mühacirlərindən Ş. Rüstəmbəyli, X. Xas-məmmədov, N. Şeyxzamanlı və F. Əmircan xüsusi canfəşanlıq göstərirdilər.

M.Ə. Rəsulzadəyə ünvanlanan çoxsaylı ittihamların təfərruatına varmadan qeyd etməliyik ki, onların böyük əksəriyyətinin realılıqla heç bir əlaqəsi yox idi. Belə ki, M.Ə. Rəsulzadənin "tənqidçiləri" çox vaxt onu bir-birinə zidd hərəkətlərdə günahlandırır-dılar. Məsələn, əgər N. Şeyxzamanlı "Biz və onlar" əsərində M.Ə. Rəsulzadəni az qala 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalına yardım etməkdə ittiham edirdisə,⁷⁵ digər "müəllif", əksinə, onu bolşeviklərə qarşı hədsiz sərt mövqə tutmaqda günahlandırır-dı.⁷⁶ Sonuncu iddia edirdi ki, Azərbaycanın daxilində antibolşevik çıxışlar təşkil etmək və dinc əhalini təpədən-dırnağa qədər silahlanmış rus ordusu ilə üz-üzə qoymaqla M.Ə. Rəsulzadə

guya Azərbaycan türklərinin fiziki varlığını şübhə altına qoymuşdur. Bu səbəbdən də həmin "müəllif" utanıb-çəkinmədən M.Ə. Rəsulzadəyə məsləhət görürdü ki, 30-cu illərin ortasında sovet rejiminə qarşı mövqeyini xeyli yumşaldıb, bolşeviklərə münasibətdə loyol siyasət yeridən daşnaklardan nümunə götürsün.⁷⁷

Azərbaycan mühacirətinin tanınmış nümayəndələri arasında münasibətlərin gərginləşməsinin çoxsaylı səbəbləri vardı. Həmin ziddiyyətlərin daha da dərinləşməsində paxıllıq, qısqanclıq, təşəxxüs kimi adi insani naqisliklər ilə yanaşı olaraq, ayrı-ayrı şəxslərin siyasi ambisiyaları və liderlik uğrunda mübarizəsi də az rol oynamırdı. Digər tərəfdən, M.Ə. Rəsulzadənin o dövrün realılıqlarından çıxış edərək mühacirət daxilində ciddi nizam-intizam yaratmaq cəhdləri də bəzilərinə xoş gəlmirdi.

Amma heç bir şübhə yoxdur ki, Azərbaycan mühacirətinin aparıcı şəxsləri arasındakı münasibətlərin gərginləşməsini şərtləndirən əsas amil sovet xüsusi xidmət orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlı idi. Sovet xarici kəşfiyyat idarəsinin 1932-ci ildə Avropadakı mərkəzlərinə göndərdiyi direktiv də bunu bir daha təsdiqləyir. Həmin sənəddə qeyd olunurdu ki, bütün mövcud mühacir təşkilatlarına soxularaq, onların daxilində nifaq yaratmaqla ya təşkilatın işini tamam pozmaq, ya da müxtəlif hissələrə parçalanmasına nail olmaq lazımdır. Xaricdəki sovet casuslarına həmçinin SSRİ-dən olan siyasi mühacirətin tanınmış liderlərinə "ləkə vuraraq nüfuzdan salmaq üçün maksimum səy göstərmək" tövsiyə olunurdu.⁷⁸

Sovet xüsusi xidmət orqanlarının bu cür fəaliyyətinə diqqət yertirən M.Ə. Rəsulzadə vurğulayırdı ki, "mühacirəti dağıtmaq – bolşeviklərin gözə aldıkları aktual məsələlərdən biridir".⁷⁹ Bu problemlə bağlı yazdığı "QPU-ya diqqət!" məqaləsində o, göstərirdi ki, "milli istiqlal davasının xaricdəki təmsilçiləri olan siyasi

⁷⁴ Л. Соцков. Неизвестный сепаратизм: На службе СД и Абвера: Из секретных досье разведки, с. 130

⁷⁵ N. Şeyxzamanlı. Biz və Onlar. İstanbul, 1934, s.13.

⁷⁶ Kurtuluş, 1935, № 13–14, s.7.

⁷⁷ Kurtuluş, 1935, № 13–14, s.7.

⁷⁸ İstiklal, 1932, 20 Haziran.

⁷⁹ Yənə orada.

mühacirət arasında QPU-nun əl altından çalışdığı əlbəttə yeni bir şey deyildir. Bunu hamımız bilirik".⁸⁰ Bununla belə M.Ə. Rəsulzadə mühacirət yoldaşlarını sayıq olmağa çağıraraq yazırdı ki, "düşmənin bizi daima demoralizə və dezorqanizə etmək üçün çalışdığını bir an belə unutmamalıyıq. İman və intizam - QPU-nun işini qısır buraxacaq şüar budur".⁸¹

Şübhəsiz ki, M.Ə. Rəsulzadə və onun mühacirətdəki silahdaşları sovet xüsusi xidmət orqanlarının təxribatlarını tamamilə neytrallaşdırmaq imkanına malik deyildilər. Bəzi hallarda Azərbaycan mühacirətinin ayrı-ayrı nümayəndələri sovet xüsusi xidmət orqanlarının yağlı vədlərinə aldanaraq dağıdıcı fəaliyyətlə məşğul olmağa başlayırdılar. Lakin belə hallar istisnaqlıq təşkil edirdi. Azərbaycan mühacirətinin, o cümlədən ayrı-ayrı dövrlərdə M.Ə. Rəsulzadənin ünvanına əsasız tənqidlərlə çıxış edən şəxslərin əksəriyyətinin Azərbaycan istiqlalı ideyasına sadıqlığını şübhə altına almaq üçün bizim heç bir əsasımız yoxdur.

Hərçənd, onlardan bir çoxu, o cümlədən N. Şeyxzamanlı və F. Əmircan uzun illər ötdükdən sonra M.Ə. Rəsulzadənin haqlı olduğunu və ona qarşı hücumların əsassızlığını faktiki olaraq etiraf etmiş oldular. Məsələn, 30-cu və 40-cü illərin əvvəlində M.Ə. Rəsulzadənin ən prinsipial opponentlərindən biri olmuş F. Əmircan ikinci dünya müharibəsindən sonra yazırdı ki, "bir vaxtlar o, M.Ə. Rəsulzadənin mühacirətdəki taktisənə sonadək anlamayıb" və bu səbəbdən də onlar arasında itiləflər yaranıb. F. Əmircanın sözlərinə görə, sonralar o, öz şəxsi təcrübəsində əmin olub ki, məhz M.Ə. Rəsulzadə və onun yaxın silahdaşları "ardıcıl, məqsədyönlü və fəal şəkildə milli fəaliyyətlə məşğul idilər və özlərini bütünlüklə həmin işə həsr etmişdilər". Halbuki, F. Əmircanın etirafına görə, onların tənqidçiləri bu işlə təsadüfdən-təsadüfə, əlverişli imkan yarananda məşğul olurdular.⁸²

⁸⁰ İstiklal, 1932, 1 Temmuz

⁸¹ İstiklal, 1932, 1 Temmuz

⁸² M.A. Kengerli. Dudanginski'nin «Hesabına» Dair // Kafkasya, 1952, № 9, s.9.

Uzunmüddətli şəxsi müşahidələri əsasında F. Əmircan M.Ə. Rəsulzadə xəttini dəstəkləmək qənaətinə gəlmişdi. Çünki onun fikrincə, həmin xətt Azərbaycan türklərinin milli maraqlarına daha dolğun cavab verirdi. Özü də F. Əmircan xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, hətta M.Ə. Rəsulzadəyə müxalifətdə durduğu və ünvanına sət tənqidlər səsləndirdiyi vaxtlarda belə "onun vətənpərvərliyinə və milli ideallara sədaqətinə şübhə etməyib".⁸³ Aralarındakı fikir ayrılıqları isə taktiki məsələlərlə əlaqədar olub.

İkinci dünya müharibəsindən sonra N. Şeyxzamanlı da eyni addımı ataraq, bir çox prinsipial məsələlərdə M.Ə. Rəsulzadənin mövqeyini müdafiə etmişdi.

Buna baxmayaraq N. Seyxzamanlı, F. Əmircan və onların bəzi həmfikirələrinin 30-cu illərin ortalarındakı pozucu fəaliyyəti həm Azərbaycan siyasi mühacirəti, həm də "Müsavat" partiyası üçün ciddi problemlər yaradırdı. M.Ə. Rəsulzadə dəfələrlə öz opponentlərinə müraciət edərək, onları partiya daxilində gərəksiz mübahisə və diskussiyalara son qoymağa çağırırdı. Lakin bu tip "konservativ metodlarla" problemi həll etmək mümkün olmadı və "Müsavat"ın birliyini qorumaq naminə daha radikal vasitələrə əl atmaq lazım gəldi.

Yalnız 30-cu illərin ortalarında partiyanın siyasi xəttinin ən aktiv tənqidçiləri – Ş. Rüstəmbəyli, X. Xasməmmədov və N. Şeyxzamanlı "Müsavat" sıralarından xaric edildikdən sonra partiya daxilində vəziyyəti normallaşdırmaq mümkün oldu. Bəzi müəlliflər "Müsavat" rəhbərliyinin bu məcburi addımlarını partiyanın parçalanması kimi təqdim etməyə çalışırlar. Lakin real faktlar göstərir ki, partiya sıralarına şüurlu surətdə təfriqə salan əsas simaların "Müsavat"dan xaric edilməsi yalnız təşkilatdaxili atmosferin sağlamlaşdırılmasına xidmət etmiş oldu. Partiyanın əsas özəyi və sırası üzvlərinin əksəriyyəti M.Ə. Rəsulzadənin siyasi kursuna sadıqlıq

⁸³ M.A. Kengerli. Dudanginski'nin «Hesabına» Dair // Kafkasya, 1952, № 9, s.9.

nümayiş etdirdilər. “Müsavət”in 1936-cı ilin avqustunda Varşavada təşkil olunmuş konfransı həmin həqiqətin daha bir sübutu oldu.

Varşava konfransı “Müsavət” daxilindəki ziddiyyətlərin birdəfəlik aradan qaldırılmasında böyük rol oynadı. Belə ki, 1936-cı ildən sonra partiya daxilində hər hansı ciddi bir problemin olması faktı ilə rastlaşmırıq. Bu tədbir həmçinin “Müsavət” proqramının ideoloji və siyasi əsaslarının yetkinləşməsi istiqamətində irəliyə doğru atılmış mühüm bir addım oldu.

M.Ə. Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə Varşava konfransında partiyanın “Yeni proqram əsasları” qəbul olundu. Bu sənəd bir çox parametrlərinə görə “Müsavət”in əvvəlki proqramından əsaslı şəkildə fərqlənirdi. “Yeni proqram əsasları”nda müsavətçilik “böyük türk kultürünə bağlı, milli, mədəni və insani dəyərləri mənimsəyən, hüriyyət, cümhuriyyət və istiqlal idelina sadiq Azərbaycan vətənevərliliyi”⁸⁴ kimi dəyərləndirilirdi. Azərbaycanın “rus istilasından qurtularaq, qeyd-şərtsiz müstəqil bir dövlət halında yaşaması”⁸⁵ isə partiyanın əsas məqsədi elan olunurdu. Bununla yanaşı, “Yeni proqram əsasları”nda partiyanın Qafqaz birliyi ideyasına sadiqliyi bir daha təsdiqlənirdi. Həmin sənəddə göstərilirdi ki, “milli istiqlalın əldə edilməsi və hər cür təcavüzə qarşı gələcəkdə müvəffəqiyyətlə qorunması üçün 14 iyul 1934-cü ildə bağlanan Qafqaz Konfederasiyası Paktına uyğun olaraq, Azərbaycan Qafqazın digər cümhuriyyətlərlə siyasi, hərbi və iqtisadi əsaslar üzərində birləşəcəkdir”⁸⁶.

Yeni reallıqlara uyğun olaraq partiyanın sosial siyasətində də xeyli dəyişiklər edildi. Belə ki, “Müsavət”in köhnə proqramı cəmiyyətin müxtəlif sosial təbəqə və siniflərə bölgüsünü nəinki qəbul edir, həm də zəhmətkeş siniflərin maraqlarının müdafiəsini partiyanın birinci dərəcəli vəzifəsi hesab edirdi. “Yeni proqram

⁸⁴ Milli Azərbaycan «Müsavət» Halk Firkasının Yeni Program Esasları. Varşava, 1936, s.4.

⁸⁵ Yəni orada, s. 5.

⁸⁶ Yəni orada.

əsasları”nda isə bu problemə tamamilə başqa mövqedən yanaşılırdı. “Müsavət”in yeni sosial siyasətinin əsas prinsipləri M.Ə. Rəsulzadə tərəfindən işlənmiş Milli Təsəvvüf (həmrəylik – A.B.) konsepsiyasında öz əksini tapmışdı. Mahiyyət etibarilə həmin konsepsiya Azərbaycan cəmiyyəti daxilində milli birlik və həmrəyliyin əldə olunmasına yönəlmişdi. Ölkənin bolşeviklər tərəfindən işğal faktından irəli gələn spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alan M.Ə. Rəsulzadə, milli istiqlal mübarizəsində Azərbaycan cəmiyyətinin bütün təbəqələrinin maksimum konsolidasiyasına nail olmaq vəzifəsini önə çəkmişdi.⁸⁷

Beləliklə də, M.Ə. Rəsulzadə başda olmaqla partiya rəhbərliyi “Müsavət”in “milli firqə” halından Azərbaycan xalqının istinasız olaraq bütün təbəqələrinin mənafeyini müdafiə edən “millət firqəsi”nə çevrilməsi xəttini seçmişdi.⁸⁸ Bununla əlaqədar “Yeni proqram əsasları”nda xüsusi vurğulanırdı ki, “müsavətçilik hər cür sinif və zümrə hakimiyyətini rədd edir”⁸⁹.

Varşavadakı partiya konfransının sonuncu günü “Müsavət”in ali rəhbər orqanı olan Divanın – M.Ə. Rəsulzadə, M.B. Məmmədzadə, Ə. Azərtəkin, Ə. Cəfəroğlu, H. Münşi, general İsrail bəy və B. Zeynalovdan ibarət yeni tərkibi seçildi.⁹⁰ Maraqlıdır ki, partiya daxilindəki opponentlərinin onun ünvanına əsassız ittihamlar, hətta təhqirlər yağdırdıqları bir şəraitdə belə M.Ə. Rəsulzadə “Müsavət”in qapılarını onlar üçün açıq saxlamağı lazım bildi. Bu məqsədlə, Ə. Rəsulzadənin təklifi ilə, Divanın tərkibində iki yer onlar üçün boş saxlandı.

Konfrans M.Ə. Rəsulzadənin məruzəsi əsasında partiyanın taktikası haqqında xüsusi qətnamə qəbul etdi. Həmin qətnamədə Qafqaz birliyi ilə yanaşı olaraq, “Prometey” hərəkatı çərçivəsində

⁸⁷ A. Балаев. Азербайджанское национальное движение в 1917–1918 гг., с. 250.

⁸⁸ M.B. Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı, s. 211.

⁸⁹ Milli Azərbaycan «Müsavət» Halk Firkasının Yeni Program Esasları. s. 5.

⁹⁰ Л. Соцков. Неизвестный сепаратизм: На службе СД и Абвера: Из секретных досье разведки, с. 123.

bütün rus olmayan millətlərin siyasi mühacirləri ilə əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsinin əhəmiyyəti vurğulanırdı. Bu fakt bir daha sübut edir ki, "Prometey" hərəkatının inkişafı M.Ə. Rəsulzadənin 30-cu illərdəki fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri idi.

Həmin dövrdə M.Ə. Rəsulzadə "Prometey" jurnalı ilə məhsuldar əməkdaşlıq edirdi. Müəyyən dərəcədə bu onunla əlaqədar idi ki, Qafqaz Konfederasiyasının yaradılması ideyası "Prometey" jurnalının səhifələrində müzakirə olunan əsas mövzulardan biri idi. M.Ə. Rəsulzadə isə həmin ideyanın ən qızgın tərəfdarlarından idi. Ə. Qaracanın haqlı olaraq qeyr etdiyi kimi, bu ideyanın tərəfdarları Qafqaz Konfederasiyasının yaradılması yolu ilə regionu "Asiya İsvəçrəsinə" çevirmək niyyətindəydilər.⁹¹

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, XX əsrin 30-cu illərinin ortalarında "Prometey" hərəkatının fəalları faktiki olaraq iki cəbhədə - həm sovet rejimi və onun Avropadakı agentura şəbəkəsinə qarşı, həm də "Prometey" in taktikasını qəbul etməyən siyasi mühacirətin daxilindəki müəyyən qruplaşmalarla mübarizə aparmalı olurdular.

1934-cü ildən başlayaraq "Kavkaz" dərgisi ətrafında qruplaşan qüvvələrin "Prometey" hərəkatına qarşı apardıqları təbliğat müharibəsinin əsas hədəflərindən biri M.Ə. Rəsulzadə idi. Dağlılar Respublikasının keçmiş naziri Heydər Bammətin başçılıq etdiyi həmin antiprometeyçi qruplaşmaya M.Ə. Rəsulzadəyə müxalifətdə dayanan bir çox Azərbaycan mühacirləri, o cümlədən X. Xasməmmədov, Ş. Rüstəmbəyli, N. Şeyxzamanlı, F. Əmircan daxil idilər. Onlar M.Ə. Rəsulzadə və onun yeritdiyi siyasi xətti nüfuzdan salmaq məqsədilə "Kavkaz" dərgisinin imkanlarından gen-bol istifadə edirdilər.

Maraqlıdır ki, "Prometey" hərəkatı ilə H. Bammətin qruplaşması arasında gərgin münasibətlərə baxmayaraq, strateji baxımdan

onların mövqelərində elə də prinsiplial bir fərq yox idi. Belə ki, həm birincilər, həm də ikincilər sovet hakimiyyətinə qarşı çox barışmaz mövqedə dururdular. Aralarındakı fikir ayrılıqları isə taktiki xarakter daşıyırdı. Məsələn, M.Ə. Rəsulzadə və "Prometey" hərəkatının digər nümayəndələri SSRİ-dən olan siyasi mühacirlərin mümkün qədər geniş koalisiyasının yaradılması tərəfdarıydılar. Bu zaman həmin mühacirlərin milli və dini mənsubiyyətləri prometeçilər üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmirdi. M.Ə. Rəsulzadə hesab edirdi ki, belə bir geniş koalisiyanın yaradılması sovet rejiminə qarşı mübarizənin uğurunun başlıca şərtlərindən biridir. Onların H. Bammətin qruplaşmasından olan opponentləri isə antisovet koalisiyanın tərkibini yalnız Qafqazın müsəlman xalqlarının nümayəndələri ilə məhdudlaşdırmağı təklif edirdilər.

Digər tərəfdən, M.Ə. Rəsulzadə və prometeçilər antisovet mübarizədə əsasən Avropa dövlətlərinin mənəvi-siyasi və maddi dəstəyinə arxalanmağı planlaşdırırdılar. Buna uyğun olaraq, onlar Azərbaycan mühacir təşkilatlarının Polşa və digər Avropa ölkələrində yerləşməsinə daha məqsədəuyğun hesab edirdilər. Halbuki, H. Bammətin qruplaşmasının üzvləri olan Ş. Rüstəmbəyli və X. Xasməmmədov bütün reallıqlara rəğmən iddia edirdilər ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası və Qafqaz Konfederasiyası ideyasının gerçəkləşməsi yalnız Türkiyənin yardımı ilə mümkündür. Bu səbəbdən də, onlar mühacirətin fəaliyyətinin ağırlıq mərkəzini Türkiyə ərazisinə keçirməyi təklif edərək, bunu həmin ölkənin Qafqaz və Azərbaycana yaxınlığı ilə əsaslandırırdılar. Doğrudur, onlar ifrat millətçi qüvvələrin hakimiyyətdə olduğu Almaniya, İspaniya, İtaliya və Yaponiya kimi ölkələrlə də əməkdaşlığı istisna etmirdilər. Belə mövqe xeyli dərəcədə həmin insanların ideoloji baxışları, onların pantürkizm və panislamizm ideyalarının tərəfdarı olması ilə şərtlənirdi.

Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, "Kavkaz" dərgisi M.Ə. Rəsulzadə və digər prometeçiləri demokratiya ideallarına sadıq

⁹¹ A. Karaca. Kafkasiya Konfederasyonu Kafkasiya Cumhuriyetlərinin Emniyyət Kalhanı Olabilir mi? // Azərbaycan, 1995, № 305, s.20.

olduqlarına görə ciddi tənqid atəsinə tuturdu. H. Bammətin ən yaxın silahdaşlarından olan Əlixan Qantəmir "Kavkaz"ın fəaliyyətini belə xarakterizə edirdi: "dərgi hər şeydən öncə N. Jordaniya və gürcü sosialistlərinə qarşı, eyni zamanda M.Ə. Rəsulzadəyə, "Müsavat" partiyasına və proməteyçi Şimali Qafqaz mühacirətinin lideri Səid Şamilə qarşı cəbhə açmışdır". Qantəmir bəyan edirdi ki, "Kavkaz" daima "bəynəlmiləl demokratiyanı rədd etmiş və Almaniya, İtaliya, Yaponiya ilə Franko İspaniyasına simpatiya duymuşdur. Nasional-sosializm və faşizm dünyanı anarxiya və iç savaşlardan qurtara biləcək yegənə güclü vasitədir".⁹²

"Kavkaz" dərgisi ətrafında qruplaşmış Azərbaycan mühacirlərindən Ş. Rüstəmbəyli və N. Şeyxzamanlı M.Ə. Rəsulzadəni Türkiyəyə arxa çevirməkdə, "azərbaycanlılarla deyil, ukraynalılarla iş birliyinə üstünlük verməkdə" süçləyirdilər.⁹³ Halbuki, 30-cu illərin sonunda nəinki Türkiyənin rəhbərliyi altında antibolşevik blokunun yaranması, hətta bu ölkədə mühacir təşkilatların az-çox normal fəaliyyəti belə mümkün deyildi. Çünki SSRİ ilə münasibətləri gərginləşdirmək istəməyən Türkiyə hökuməti sadəcə olaraq belə bir fəaliyyətə imkan vermir.

Məsələn, M.Ə. Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycan mühacirətinin bir sıra görkəmli xadimlərinin ölkədən deportasiyası ilə kifayətlənməyən rəsmi Ankara Moskvanın təkidilə 1934-cü ildə Berlində nəşr olunan "İstiqlal" qəzetinin Türkiyəyə gətirilməsinə belə qadağa qoymuşdu. Baxmayaraq ki, Azərbaycan mühacirlərinin xeyli hissəsi məhz Türkiyədə yaşayırdı və onların belə bir mətbu orqana böyük ehtiyacları var idi. Azərbaycan mühacir mətbuatının yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə Türkiyə hökumətinin yaratdığı süni əngəlləri aradan qaldırmaq məqsədilə M.Ə. Rəsulzadə təcili olaraq "İstiqlal" qəzetinin nəşrini dayandıraraq, 1934-cü ilin noyabrında Berlində yeni "Qurtuluş" dərgisini təsis etdi.

⁹² Patrik fon Zur Mühlen. Camali Haç ile Kızıl Yıldız Arasında, s. 34-35.

⁹³ N. Şeyxzamanlı. Biz və Onlar, s. 139.

Maraqlıdır ki, Qafqaz mühacirəti ilə Ankara arasında sıx əməkdaşlıq ideyasını təbliğ edən "Kavkaz" dərgisinin redaksiyası Türkiyə ərazisində deyil, Parisdə yerləşirdi. Dərgi özü isə əsasən Berlində nəşr olunurdu. Lakin Ankaraya ünvanlanmış bütün reveranslara baxmayaraq, "Kavkaz" dərgisinin əsas yazarlarından biri olan H. Bammətin yaxın dostu Ə. Qantəmir öz həmfikirilərlə bərabər 1938-ci ildə Atatürkün varisi İsmət İnönünün göstərişi ilə Türkiyədən deportasiya olundu. Türkiyə prezidentinin bu qərarından sonra H. Bammətin tərəfdarları Berlində sığınacaq taparaq, açıq şəkildə almanpərəst mövqeyə keçdilər.⁹⁴

Həmin dövrdə Azərbaycan mühacirətinin sağ qanadının nümayəndələri - X. Xasməmmədov, Ş. Rüstəmbəyli, N. Şeyxzamanlı, F. Əmircan və başqaları da eyni mövqedə duraraq hesab edirdilər ki, gələcək müharibədə Almanyanın tərəfində iştirak etmək Azərbaycanın istiqlalıyyətinin bərpası üçün sonuncu şansıdır.⁹⁵ Bu səbəbdən də onlar Almaniya nümayəndələri ilə əlaqələrin yaradılmasına böyük maraq göstərirdilər.

Azərbaycan siyasi mühacirətinin sağ qanadının nümayəndələrindən fərqli olaraq, M.Ə. Rəsulzadə və onun silahdaşları II dünya müharibəsi ərəfasində Polşanı dəstəkləyirdilər. Onlar hesab edirdilər ki, məhz bu ölkə Azərbaycan istiqlalının bərpası uğrunda mühacirətin apardığı mübarizənin dəyək bazası olmalıdır. Çünki həmin dövrdə Polşa SSRİ-yə qarşı ən barışmaz mövqedə duran Avropa ölkələrindən biri idi. Polyakların ciddi şəkildə müharibəyə hazırlaşdıqlarını nəzərə alan Azərbaycan mühacirləri Polşa ordusunun tərkibində SSRİ-yə qarşı vuruşmaq ümidində idilər. Lakin II dünya müharibəsinin 1939-cu ildə məhz Almanyanın Polşaya hücumu ilə başlaması və çox qısa müddət ərzində bu ölkənin alman faşistləri tərəfindən işğalı Azərbaycan mühacirlərinin bütün bu planlarının üstündən xətt çəkmiş oldu.

⁹⁴ X. İbrahimli. Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991), s. 156.

⁹⁵ P. Абуталыбов. Свои среди чужих, чужие среди своих, с. 4.

Təbii ki, başlanan müharibədə prometeyçilər Polşa və digər Qərb dövlətlərinin tərəfində idilər. Prometeyçilər SSRİ-nin qeyri-rus xalqlarının nümayəndələrinə müraciət edərək onları alman-sovet koalisiyasına müqavimət göstərməyə çağırtdılar. "Revyu de Prometey" jurnalının sonuncu sayının (8-9 aprel, 1940-cı il) redaksiya məqaləsində həmin millətlərə qəhrəman fin xalqının müqavimət hərəkətindən nümunə götürmək və taunla vəba arasında seçim etməmək təklif olunurdu.⁹⁶

"Prometey" hərəkətinin liderlərindən biri olan N. Jordaniya 1940-ci il fevralın 14-də bəyanatla çıxış edərək bildirdi ki, "millətlərin hüriyyətini böyük bir rahatlıqla məhv edən Alman dövləti Gürcüstanın hüriyyətini yenidən bərpa etmək istəyində bulunmayacaq". Bəyanatda bir daha prometeyçilərin əvvəlki mövqeyi təsdiqlənir və göstərilirdi ki, "taleyimiz keçmişdə də, indi də başqalarının hüriyyətinə sayğı göstərməyə qadir olan demokratik güclərə bağlı olmuşdur".⁹⁷

Hələ 1933-cü ildə Hitlerə mənfi münasibətini açıq bəyan edərək, onu demokratiyanı boğmaqda və Almaniyada faşist diktaturası qurmaqda ittiham edən M.Ə. Rəsulzadə də N. Jordaniyanın bu mövqeyini bölüşürdü. M.Ə. Rəsulzadə faşizmlə kommunizmin mahiyyətcə eyni ideologiya olub, hər ikisinin totalitarizmə xidmət etdiyini vurğulayırdı. Onun fikrincə, bu iki totalitar ideologiyanın bir-birindən fərqi yalnız ondan ibarətdir ki, faşizm kommunizmdəki beynəlmilçiliyi millətçiliklə əvəz etmişdir.⁹⁸

Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, Polşanın alman qoşunları tərəfindən işğalından sonra M.Ə. Rəsulzadə Fransaya getdi. Lakin hadisələr elə sürətlə inkişaf edirdi ki, az sonra Fransa özü alman təcavüzünün növbəti qurbanı olmaq təhlükəsilə üzləşdi. Belə bir vəziyyətdə M.Ə. Rəsulzadə bitərəf dövlət olan İsveçrəyə keçmək

qərarına gəldi. Düzdür, Polşanın mühacirətdəki hökumətinin başçısı, şəxsi dostu V. Sikorskinin dəvətilə o, bir müddət Londonda yaşadı. Lakin o, burada da çox qala bilmədi. Londonla Moskva arasında yaxınlaşmanın ilk təzahürləri ortaya çıxan kimi M.Ə. Rəsulzadə Britaniya adalarını tərk edərək, fəaliyyətini Buxarestdə davam etdirməli oldu. Kiçik fasilələr istisna olmaqla, M.Ə. Rəsulzadə II dünya müharibəsinin sonuna kimi Rumıniya paytaxtında qaldı.

II dünya müharibəsi cəbhələrində hərbi əməliyyatlar qızıqdıqca almanların bolşeviklərlə mübarizədə SSRİ-nin qeyri-rus xalqlarını öz tərəfinə çəkmək cəhdləri də güclənirdi. Bu məqsədlə 1941-ci il iyulun 17-də Almaniyada Alfred Rozenberqin başçılığı altında işğal olunmuş Şərq vilayətlərinin işləri üzrə nazirlik yaradıldı. Əksər hallarda həmin qurum tarixi ədəbiyyatda sadəcə olaraq Şərq nazirliyi adlandırılır.

Məhz A. Rozenberq SSRİ-nin məhkum xalqlarının nümayəndələrindən ibarət milli komitələrin yaradılması ideyası ilə çıxış etdi. Həmin milli komitələr ayrı-ayrı xalqların mühacir hökumətləri kimi düşünülmüşdü. Bu ideyanın reallaşması isə SSRİ-dən olan siyasi mühacirlərlə əlaqələrin genişləndirilməsini tələb edirdi. Bundan əlavə, 1941-ci ilin oktyabr-noyabrında Abver (Almaniyanın hərbi kəşfiyyatı və əks-kəşfiyyatı – A.B.) sovet hərbi əsirlərindən ibarət xüsusi ordu hissələrin – milli legionların yaradılması prosesinə başladı.⁹⁹

Şübhəsiz ki, azərbaycanlılar və digər sovet xalqlarının nümayəndələrini öz tərəflərinə çəkmək istəyi almanların siyasi və hərbi maraqlarından irəli gəlirdi. Siyasi baxımdan SSRİ-dən olan könüllülərin almanların tərəfində sovet qoşunlarına qarşı vuruşması bolşevik ideologiyasının çürüklüyünü bütün dünyaya nümayiş etdirməli idi. Məsələnin hərbi tərəfinə gəlincə isə, almanlar müharibə meydanlarındakı canlı qüvvə sarıdan olan itkilərini digər millətlərin nümayəndələri hesabına doldurmaq istəyirdilər.¹⁰⁰

⁹⁶ P. Абуталыбов. Годы и встречи в Париже, с. 68.

⁹⁷ Patrik fon Zur Mühlen. Camalhaç ile Kızılyıldız Arasında, s.37.

⁹⁸ N. Yaqubl. Məmməd Əmin Rəsulzadə, s. 221.

⁹⁹ P. Абуталыбов. Свои среди чужих, чужие среди своих, с. 6.

¹⁰⁰ Yəni orada, s. 4.

Həmin məqsədləri gerçəkləşdirmək üçün alman rəhbərliyi SSRİ-dən, o cümlədən Azərbaycandan olan siyasi mühacirlərlə əlaqələri daha da intensivləşdirdi. Azərbaycan mühacirətinin sağ qanadının nümayəndələri, ilk növbədə Ş. Rüstəmbəyli-X. Xasməmmədov qruplaşması Almaniya ilə dialoqa hazır olduğunu heç vaxt gizlətmirdi. Lakin onlardan fərqli olaraq, M.Ə. Rəsulzadə bu məsələdə son dərəcə ehtiyatlı mövqə tuturdu. Nasist liderlərinin həqiqi niyyətlərindən yaxşı xəbərdar olan M.Ə. Rəsulzadə, onların hətta SSRİ üzərində qələbə çalacağı təqdirdə belə Qafqaz xalqlarının, o cümlədən Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa edəcəklərinə böyük şübhə ilə yanaşırdı.¹⁰¹

Doğrudur, həmin proseslərdən tamamilə kənarda qalmaq ona müyəssər olmadı. Azərbaycan siyasi mühacirləri arasında alman rəhbərliyinin istənilən göstərişini can-başla yerinə yetirməyə hazır olan kifayət qədər şəxslər olsa da, Almaniya rəsmiləri məhz M.Ə. Rəsulzadəni əməkdaşlığa cəlb etməkdə maraqlı idilər. Bu onun Azərbaycan mühacirətində aparıcı sima olması ilə izah olunurdu. Alman tərəfinin dəvətilə 1942-ci ilin oktyabında Berlində gələn M.Ə. Rəsulzadə rəsmi dairələrlə danışıqlara başladı. İlk əvvəl elə təəssürat yaranırdı ki, almanlar öz məqsədlərinə çatıblar. Bəzi müəlliflərin iddiasına görə, M.Ə. Rəsulzadə hətta Berlində yaradılan Azərbaycan Milli Komitəsinə başçılıq etməyə razılıq vermişdi.¹⁰² Hərçənd ki, bu günədək M.Ə. Rəsulzadənin həqiqətən də həmin quruma başçılıq etməsini təsdiqləyən heç bir rəsmi sənəd aşkarlanmayıb.

Lakin istənilən halda, Berlin rəsmilərinin onunla əməkdaşlıqda maraqlı olmasından istifadə edən M.Ə. Rəsulzadə həmin dövrdə alman əsirliyində olan yüzlərlə azərbaycanlının həyatını xilas edə bildi. Belə ki, müharibənin əvvəlində almanlar sünnət olunmuş bir çox müsəlmanları, o cümlədən də azərbaycanlıları yəhudi hesab edərək güllələyirdilər. M.Ə. Rəsulzadə və mühacirətin digər nü-

¹⁰¹ Məsvət Partiyasının sorğu kitabı. Bakı, 1994, s. 28.

¹⁰² M. Oruçlu. Azərbaycanda və mühacirətdə Məsvət partiyasının fəaliyyəti, s. 111.

mayəndələrinin müdaxiləsindən sonra azərbaycanlı hərbi əsirlərin bu səbəbdən güllələnməsi faktiki olaraq dayandırıldı. Bu bir çox yəhudinin də həyatını xilas etməyə imkan verdi. Belə ki, alman əsirliyində olan bəzi yəhudilər də özlərini müsəlman kimi təqdim etməyə başladılar.¹⁰³

Lakin M.Ə. Rəsulzadənin alman rəhbərliyi ilə münasibətləri sonadək gərgin olaraq qaldı, çünki bütün danışıqlarda o, daima Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin Almaniya tərəfindən rəsmi olaraq tanınması məsələsini ön plana çəkirdi. Alman rəsmiləri isə bu addımı atmağa hazır deyildilər və M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması barədə tələbləri tezliklə onları birdəfəlik usandırdı. Çünki almanlara milli istiqlaliyyət məsələsində prinsipial mövqə tutan siyasi liderlər yox, Azərbaycan legionlarının formalaşdırılması və hazırlanması ilə məşğul olacaq pragmatik icraçılar lazım idi. Buna görə də təsadüfi deyil ki, tezliklə Almaniyaadakı Azərbaycan mühacirətinin ön sıralarına M.Ə. Rəsulzadənin opponentləri – Ə. Fətəlibəyli-Düdənginski, A. Atamalıbəyov və F. Əmircan çıxdılar.

Əlbəttə ki, onların almanlarla əməkdaşlığa razılıq verməsi Hitlerə və onun ideyalarına məhəbbətlərindən deyil, Stalin və totalitar bolşevik rejiminə nifrətlərindən irəli gəlirdi. Onlar doğma Azərbaycanı bolşevik əsarətindən azad etməyin yolunu almanlarla əməkdaşlıqda gördülər. Bu əməkdaşlıq xeyli dərəcədə həyatın sərt reallıqlarının diktə etdiyi məcburiyyətdən irəli gəlirdi, çünki o zamankı şəraitdə sovet rejimini darmadağın etmək iqtidarında olan yeganə real qüvvə Almaniya idi. Digər tərəfdən, yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, həmin şəxslər minlərlə azərbaycanlı hərbi əsirin alman həbs düşərgələrindən azad olunmasına nail oldular.

M.Ə. Rəsulzadəyə gəlincə isə, o, 1942-ci ilin payızında Almaniyanı tərk edərək yənidən Buxarestə qayıtmalı oldu. Doğrudur, 1943-cü ildə Almaniyanın hökumət dairələri M.Ə. Rəsulzadəni

¹⁰³ P. Абуталыбов. Свои среди чужих, чужие среди своих, с. 6.

əməkdaşlığa sövq etmək üçün sonuncu dəfə cəhd etdilər. Lakin əvvəllər kimi bu cəhd də heç bir nəticə vermədi. M.Ə. Rəsulzadənin 1943-cü ildə Azərbaycan legionerləri qarşısındakı çıxışı isə Almaniyə hakimiyyəti ilə bütün əlaqələrin tamamilə kəsilməsinə gətirib çıxardı. Həmin çıxışında M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan legionerlərini öz istiqlalıya uğrunda mübarizə aparan xalqlara qarşı silah işlətməməyə çağırırdı. Özü də o, açıq şəkildə bildirmişdi ki, "hürr və azad bir dövlət həyatı yaşamaqda ikən, onların baxımsızlığını əllərindən alan Almaniyə kommunist işğalı altındakı Azərbaycana heç bir zaman baxımsızlıq verməyəcəkdir".¹⁰⁴

Aydın məsələdir ki, belə bir çıxışdan sonra M.Ə. Rəsulzadənin Almaniya qalması mümkün deyildi. Bu hadisə həmçinin alman rəhbərliyinin seçimini də sürətləndirdi və onlar qəti olaraq X. Xasməmmədovun qruplaşması və Ə. Fətəlibəyli-Düdənginskinin simasında Azərbaycan mühacirətinin yeni nəslinin nümayəndələri ilə işbirliyi qurmaq qərarına gəldilər. Sonuncu çox tezliklə ön mövqelərə çıxaraq, 1943-cü ilin noyabrında bütün Azərbaycan legionları üzərində komandanlığı qəbul etdi.

Bir tərəfdən, hadisələrin bu cür inkişafı M.Ə. Rəsulzadənin maraqlarına uyğun idi, çünki ona alman tərəfinin əməkdaşlıq barədə zəhlətökən təkliflərindən xilas olmaq imkanı verirdi. Lakin, digər tərəfdən, M.Ə. Rəsulzadənin faktiki olaraq alman rəhbərliyinin təkliflərinə rədd cavabı verməsi ona yaxşı heç nə vəd etmirdi. Baxmayaraq ki, formal olaraq o, Almaniyanın hüduqlarında kənar, Rumıniya paytaxtında yaşayırdı.

Belə bir çətin durumda Türkiyənin Rumıniyadakı o zamankı səfiri Həmdullah Sübhü Tanrıövr M.Ə. Rəsulzadəyə kömək əlini uzatmış oldu. Onlar hələ 1911-1913-ci illərdə İstanbulda "Türk dərnişini"ndə birgə fəaliyyət dövründən tanış idilər. M.Ə. Rəsulzadə Buxarestdə Türkiyə səfirliyinin tam himayəsi altında idi.¹⁰⁵

Lakin tezliklə sovet qoşunlarının Rumıniya sərhədlərinə yaxınlaşması ilə əlaqədar olaraq M.Ə. Rəsulzadə Buxaresti tərk etməli oldu. Vyanadakı "İmperial" otelində qısa müddət qaldıqdan sonra Qərb müttəfiqlərinin nəzarəti altında olan Almaniyanın cənubuna yollanan M.Ə. Rəsulzadə, Münhendə "Azərbaycan Demokrat Birliyi" adlı yeni təşkilatın yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etdi.¹⁰⁶ Həmin təşkilatın əsas məqsədi Azərbaycanlı hərbi əsirlərin SSRİ-yə qaytarılmasının qarşısını almaq idi.

1945-ci ilin mayında Almaniya təslim olduqdan sonra milli legionların tərkibində vuruşmuş təxminən 28 min Azərbaycanlı könüllü Qərb müttəfiqlərinə əsir düşmüşdülər.¹⁰⁷ Azərbaycanlı hərbi əsirlərin ümumi sayı isə 150 min nəfərə çatırdı. Onların bir çoxu müharibənin başa çatmasına sevinərək, tezliklə vətənə dönüb doğmaları və yaxınları ilə görüşmək ümidi ilə yaşayırdı. Lakin Stalinin xarakterinə yaxşı bələd olan M.Ə. Rəsulzadə anlayırdı ki, onları vətəndə heç də gül-çiçəklə qarşılamayacaqlar, çünki "xalqlar atası" bütün hərbi əsirləri "vətən xaini" və "xalq düşməni" hesab edirdi. Onları vətəndə gözləyən yeni qeyri-insani iztirab və işgəncələrdən xilas etmək məqsədilə M.Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi "Azərbaycan Demokrat Birliyi" hərbi əsirləri bu cür düşülməmiş hərəkdən çəkəndirməyə çalışırdı.

Bununla əlaqədar olaraq "Azərbaycan Demokrat Birliyi" 1946-cı ildə hərbi əsirlərə müraciət edərək, onları vətən həsrətinə köks gərib, Qərb ölkələrində qalmağa və milli təşkilatlar ətrafında sıx birləşərək, əski nəslin 26 il ərzində apardığı Azərbaycan istiqlal mücadiləsini davam etdirməyə çağırırdı.¹⁰⁸

Lakin vəziyyət onunla mürəkkəbləşirdi ki, hərbi əsirlərin Avropada qalmaq istəyi hələ heç nəyi həll etmirdi. Belə ki, Yalta konfransında bütün hərbi əsirlərin qarşılıqlı surətdə qaytarılması

¹⁰⁶ S. Şimşir. Azərbaycanın istiklal mücadiləsi, s. 115.

¹⁰⁷ P. Абуталыбов. Свои среди чужих, чужие среди своих, с. 16.

¹⁰⁸ S. Şimşir. Azərbaycanın istiklal mücadiləsi, s. 115-116.

¹⁰⁴ Kafkasya, 1952, № 9, s.28.

¹⁰⁵ Ö. Özcan. Mehmet Emin Resulzadenin bilinmeyen yazıları // Türk yurdu, 2010, № 276, s. 73.

haqqında ABŞ, Böyük Britaniya və SSRİ arasında razılıq əldə olunmuşdu.¹⁰⁹ Həmin razılaşmaya uyğun olaraq, Qərb müttəfiqləri müharibədən sonra sovet hərbi əsirlərini kütləvi şəkildə SSRİ-yə qaytarmağa başladılar. Baxmayaraq ki, onların əksəriyyətini SSRİ-də yeni təqiblər və həbs düşərgələri gözləyirdi. Özü də SSRİ-yə dönmək istəməyənləri çox vaxt zorla Almaniyadakı sovet işğal orqanlarına təhvil verirdilər.

Bütün bu çətinliklərə və hər dəqiqə sovetlərə verilmək təhlükəsinin mövcud olmasına baxmayaraq, M.Ə. Rəsulzadə və onun silahdaşları azərbaycanlı hərbi əsirlərin bir hissəsini xilas edib, müxtəlif Avropa ölkələrində yerləşdirə bildilər. Onların söyləri nəticəsində 1000 nəfərə kimi azərbaycanlı hərbi əsir Avropa ölkələrində sığınacaq aldı.

M. Kəngərlinin məlumatına görə, M.Ə. Rəsulzadə bu məsələdə yardım məqsədilə o zaman Almaniyada səfərdə olan Misir kralı Fərruxa müraciət etmiş və sonuncu 600-ə yaxın azərbaycanlı hərbi əsiri öz ölkəsinə aparmağa razılıq vermişdi.¹¹⁰

II dünya müharibəsindən sonra Stalin rejiminin öz qüdrətinin zirvə nöqtəsində olduğu bir şəraitdə Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası sadəcə xəyal kimi görünürdü. Lakin M.Ə. Rəsulzadə inadla, heç nəyə fikir vermədən Azərbaycan davasını davam etdirirdi. Azərbaycan mühacirlərinin yeni nəslini vətənin obyektiv tarixilə tanış etmək məqsədilə o, 1947-ci ildə Münhendə özünün müəllifi olduğu "Azərbaycan tarixi" kitabını nəşr etdirir. Kitab Avropanın müxtəlif ölkələrində sığınacaq tapmış azərbaycanlı mühacirlər arasında yayılır.

SSRİ ilə Türkiyə arasında münasibətlər 1945-ci ilin əvvəlindən etibarən təcridən korlanmağa başlayır. II dünya müharibəsinin sona çatmasını belə gözləmədən, 1945-ci il martın 19-da SSRİ xalq

¹⁰⁹ Вах: Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4–11 февраля 1945г.) М., 1984, с. 264–279.

¹¹⁰ Azadlıq, 1996, 9 may.

xarici işlər komissarı V. Molotov dostluq və bitərəflik haqqında 1925-ci il sovet-türk müqaviləsinin qüvvədən düşdüyünü bəyan edir.¹¹¹ Bunun ardınca, Moskva Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları irəli sürərək, Qars və Ərdahanın geri qaytarılmasını tələb edir. Özü də, ərazilərin qaytarılması təşəbbüsü ilə rəsmi Moskva deyil, Gürcüstan və Ermənistan hökumətləri çıxış edirlər.

Moskvanın Ankaraya qarşı hərbi-diplomatik təzyiqinin güclənməsi Türkiyə iqtidarının azərbaycanlı mühacirlərə olan münasibətinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Bu isə Azərbaycan siyasi mühacirətinin liderlərinin Türkiyəyə dönməsinə şərait yaradır. Türkiyə hökuməti 1947-ci ilin sentyabrında bu məsələ ilə bağlı müsbət qərar qəbul edir və elə həmin ilin sonunda M.Ə. Rəsulzadə 16 illik ayrılıqdan sonra yenidən Türkiyəyə qayıdır.

§ 3. M.Ə. Rəsulzadənin Türkiyəyə dönüşü. Onun mühacirətdəki fəaliyyətinin son dövrü

1947-ci ildə Türkiyəyə döndükdən sonra M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan siyasi mühacirətinin təşkilatlanması işinə praktiki olaraq sıfırdan başlamalı olur. Özü də bu işi çox ağır bir şəraitdə görmək lazım gəlirdi. Belə ki, "soyuq müharibə"nin başlanmasına və Ankara ilə Moskva arasında münasibətlərin xeyli kəskinləşməsinə baxmayaraq, Türkiyənin hakimiyyət orqanları hələ də azərbaycanlı mühacirlərə şübhə ilə yanaşmaqda davam edirdilər.

Təsadüfi deyil ki, Ankara yalnız 1948-ci ildə İtaliya, Fransa, İsveçrə və digər Avropa ölkələrində sərgərdan həyat sürən azərbaycanlı hərbi əsirlərin bir hissəsinin Türkiyədə məskunlaşmasına rəsmi icazə verdi.

¹¹¹ Дипломатический словарь, т.3, с.314.

M.Ə. Rəsulzadə bütün bu insanların vahid bir təşkilat ətrafında birləşməsinin əhəmiyyətini çox gözəl anlasa da, Türkiyədə mövcud olan o zamankı durumda sırf siyasi təşkilatın yaradılmasının qeyri-mümkünlüyünü də nəzərə alırdı. Azərbaycanlı mühacirlərin siyasi fəaliyyətlə məşğul olması Türkiyənin hakimiyyət orqanları tərəfindən, yumşaq desək, təqdir olunmurdu. Bütün bu amillər M.Ə. Rəsulzadənin Türkiyədə genişmiqyaslı siyasi fəaliyyətlə məşğul olmasına imkan vermirdi.

Bunları nəzərə alan M.Ə. Rəsulzadə ilkin mərhələdə yalnız mədəni problemlərlə məşğul olacaq təşkilat yaratmaqla kifayətlənməyi qərara alır. O, 1949-cu il fevralın 1-də təsis yığıncağı keçirilmiş Azərbaycan kultür dərnəyinin (AKD) fəxri sədri seçilir. Qurumun nizamnaməsində xüsusi olaraq göstərilirdi ki, AKD siyasətlə məşğul olmur və onun fəaliyyətinin əsas qayəsini "Azərbaycanı tanımaq, onun tarixini, iqtisadiyyatını, mədəniyyətini, sənətini toplamaq, işləmək, yaymaq, milli və tarixi günləri qeyd etməkdir". Bu məqsədlə kitab, dərgi, qəzet nəşr etmək, konfrans, seminar və mədəni toplantılar düzənləmək, sərgilər açmaq, möhtac durumda olan yurddaşlara imkan daxilində mənəvi və maddi yardımlar göstərmək və s. nəzərdə tutulurdu.¹¹²

Həmin dövrdə M.Ə. Rəsulzadə yaradıcı fəaliyyətlə məşğul olaraq, ədəbi, kulturoloji və tarixi tədqiqatlarını davam etdirir. Onun 40-cı illərin sonu - 50-ci illərin əvvəlində işiq üzü görmüş bir çox əsərləri məhz həmin fəaliyyətin nəticəsi idi ki, onların da sırasında - «Azərbaycan Kultür Çelenekləri», «Çağdaş Azərbaycan Tarihi» və «Çağdaş Azərbaycan Edebiyatı»¹¹³ kitablarını göstərmək olar. Sonuncu əsər XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrinin yaradıcılığına müəllifin orijinal yanaşması ilə seçilirdi. Həmin əsərdə Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid,

Cəfər Cabbarlı və digər müasir Azərbaycan ədəbiyyatçılarının yaradıcılığını təhlil edən M.Ə. Rəsulzadə onların bir çox fikir və mülahizələrinin sətiraltı mənalarını açır. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının bu görkəmli simalarının əsərlərindən gətirdiyi çoxsaylı nümunələr əsasında M.Ə. Rəsulzadə onların milli istiqlal və azadlıq ideyalarına sadiqliyini sübut edir.

Bu dövrdə M.Ə. Rəsulzadə yenidən dahi Azərbaycan şairi Nizaminin yaradıcılığına müraciət edir. Onun Nizami haqqında fundamental monoqrafiyası şairin 800 illik yubileyi qeyd olunan 1941-ci il ərəfəsində əsasən tamamlansa da, II dünya müharibəsinin başlanması səbəbindən onu nəşr etmək mümkün olmamışdı. Bu məcburi ləngimə müəllifə 40-ci illərin sonunda monoqrafiyanı yenidən işləmək imkan verdi.

Lakin Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına həsr olunmuş əsər M.Ə. Rəsulzadə tərəfindən hələ 1948-ci ildə nəşr olunmaq üçün Türkiyə milli təhsil nazirliyinə təqdim olunsada, onun çapı müəllifdən asılı olmayan səbəblər üzündən keyli yubandı. Belə ki, rüslərə əleyhinə yazılmış bəzi cümlələri münasib bilməyən sovet heyranı olan türk rəsmiləri əsərin nəşr olunması üçün onların çıxarılmasını tələb etdilər. "Bunları mən yazmadım, böyük Nizami yazmış. Onları çıxarmaq nə mənim haqqım, nə də kimsənin qüvvəsi daxilindədir", - deyərək M.Ə. Rəsulzadə həmin məmurlara cavab vermişdi.¹¹⁴

Bu səbəbdən də, M.Ə. Rəsulzadənin Nizami haqqındakı monoqrafiyası yalnız 1950-ci ildə Türkiyədə baş vermiş hakimiyyət dəyişikliyindən sonra, 1951-ci ildə T. İlerin Milli təhsil nazirliyinə başçılıq etdiyi vaxt Ankarada işiq üzü gördü.¹¹⁵

Mütəxəssislərin mülahizələrinə görə, üstündən onilliklər keçməsinə baxmayaraq, M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan ədəbiyyatı

¹¹² S. Şimşir. Azərbaycan'ın istiqlal mücadelesi, s. 143.

¹¹³ M.Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan Kultür Çelenekləri. Ankara, 1949; Çağdaş Azərbaycan Edebiyatı. Ankara, 1950; Çağdaş Azərbaycan Tarihi. Ankara, 1951.

¹¹⁴ S. Şimşir. Mehmet Emin Resulzadenin Türkiyədəki həyatı, fəaliyyətləri və düşüncələri. Ankar, 1995, s. 35.

¹¹⁵ M.Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan Şairi Nizami. Ankara, 1951.

tarixinə həsr olunmuş əsərləri bu gün də öz elmi əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Bununla əlaqədar bəzi tədqiqatçılar hətta iddia edirlər ki, M.Ə. Rəsulzadə bir ədəbiyyatşünas və kulturoloq kimi siyasətçi M.Ə. Rəsulzadəni xeyli üstələyir.¹¹⁶ Şübhəsiz ki, bu fikirdə müəyyən həqiqət var, çünki dahi insan bir qayda olaraq məşğul olduğu bütün sahələrdə öz dahiliyini təsdiqləyir. Bununla belə, M.Ə. Rəsulzadənin ədəbiyyatşünaslıq və kulturologiya sahəsindəki xidmətlərini inkar etmədən nəzərə almalıyıq ki, o, Azərbaycan tarixinə, hər şeydən öncə, milli dövlətçiliyimizin əsasını qoymuş siyasi xadim kimi daxil olmuşdur.

40-cı illərin sonunda M.Ə. Rəsulzadə siyasi fəaliyyətində yaranmış məcburi fasiləni elmi araşdırmalarla nə qədər doldurmağa çalışsa da, gözəl başa düşürdü ki, uzun müddət belə davam edə bilməz. Digər tərəfdən, etiraf etmək lazımdır ki, Türkiyə hakimiyyət orqanlarının bütün qadağalarına baxmayaraq o, heç vaxt siyasətdən tamamilə kənar qalmamışdı və bu ümumiyyətlə mümkün deyildi. Bu mənada Azərbaycan kultür dərnəyi də, elmi araşdırmalar da M.Ə. Rəsulzadənin bir an da dayanmayan siyasi fəaliyyətini imkan daxilində ört-basdır etmək vasitəsindən başqa bir şey deyildi.

Baxmayaraq ki, M.Ə. Rəsulzadənin Türkiyəyə ikinci dənəmin-dəki həyatı çox ağır maddi sıxıntılar içərisində keçmişdir. O dövrdə onun mənzil şəraiti də dözülməz olmuşdur. Həmin illərdə Türkiyədə yaşayan azərbaycanlılar arasında xeyli sayda zəngin insanlar olsa da, onlardan heç biri M.Ə. Rəsulzadəyə yardım əlini uzatmamışdır. Türkiyə Cümhuriyyətinin o zamankı hökumət yetkililəri də bu istiqamətdə hər hansı bir addım atmamışlar. Lakin bütün maddi sıxıntılara rəğmən, M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan davasından əl çəkməyərək, öz mücadiləsini davam etdirmişdir.

40-cı illərin sonuna doğru beynəlxalq vəziyyət tədricən SSRİ-dən olan siyasi mühacirlərin mənafeyinə uyğun istiqamətdə dəyişməyə başlayır. "Soyuq müharibə"nin başlanması isə aparıcı Qərb dövlətlərini SSRİ-dəki milli problemlərə daha çox diqqət yetirməyə məcbur edir. Çünki milli problemlər sovet rejiminə qarşı mübarizədə ən effektiv vasitələrdən biri idi. Bu da SSRİ-dən olan siyasi mühacirlərə və onların təşkilatlarına Qərbdə marağın artmasına gətirib çıxardı.

1951-ci il yanvarın 18-də SSRİ xalqlarının azadlığı uğrunda Amerika Komitəsinin (American Committee for Freedom for the Peoples of the USSR) yaradılması da həmin marağın təzahürü idi. 1953-cü ilin martından Amerika bolşevizmdən qurtuluş komitəsi adlanan həmin təşkilatın məqsədi totalitar kommunist rejimi ilə mübarizədə SSRİ-dən olan siyasi mühacirlərin birliyi və konsolidasiyasına nail olmaqdan ibarət idi. Komitənin yaradıcıları İ. Don-Levin, R. Kelli və S. Vilyams idilər.¹¹⁷ Komitənin fəaliyyətində Harvard universitetinin professoru Vilyam Elliot, yazıçı Vilyam Vayt, sovet rejimi haqqında bir çox tədqiqatların müəllifi Vilyam Çemberlen, ABŞ-ın Moskvadakı keçmiş səfiri Alan Kerk və digər tanınmış şəxslər fəal iştirak edirdilər.

Doğrudur, fəaliyyətinin ilk dövrlərində Amerika Komitəsi SSRİ-dən olan qeyri-rus siyasi mühacirlərə açıq-aşkar etinasız münasibət bəsləyirdi. Bu SSRİ-nin gələcək perspektivlərinə münasibətdə Qərb dövlətlərinin hakim dairələrində vahid mövqeyin olmaması ilə əlaqədar idi. Bir çox nüfuzlu Qərb dairələri SSRİ-nin nüvə potensialına malik olmasını nəzərə alaraq hesab edirdilər ki, hətta kommunist rejiminin devrilməsindən sonra da bu ölkənin bütövlüyünü qoruyub saxlamaq lazımdır. Həmin dairələr SSRİ-nin qeyri-rus xalqlarının öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun avtomatik olaraq tanınması və sovet imperiyasının xarabalıqları üzərində müstəqil milli dövlətlərin yaradılması ideyası əleyhinə

¹¹⁶ См.: Г. Исаханлы. Младший из «большой пятерки» // Азербайджанская Демократическая Республика. Сборник статей, посвященный 90-летию Первой республики. М., 2008, с. 65.

¹¹⁷ Rusiya Federasiyası Dövlət Arxiv (RFDA), f. 10015, s. 1, i. 888, v. 120.

çıxış edirdilər. Etiraf etmək lazımdır ki, SSRİ-nin postkommunist gələcəyinə olan bu cür baxışlar Qərbi ölkələri və ilk növbədə, ABŞ ictimaiyyəti tərəfindən də kifayət dərəcədə dəstəkləyirdi. Rus mühacirətinin ABŞ-da yaşayan liderləri - A. Kerenski və S. Melqunovun apardıqları fəal təbliğat kampaniyası burada az rol oynamamışdı. Hərçənd ki, Qərbdə SSRİ-nin məhkum xalqlarının milli-azadlıq mücadiləsinə əsaslı dəstək verənlərin sayı da kifayət qədər idi.

ABŞ-ın ictimai-siyasi dairələrində iki əks təmayülün - qeyri-rus mühacir təşkilatlarını dəstəkləyənlərlə hətta postkommunist dövründə də SSRİ-nin bütövlüyünün qorunub saxlanması tərəfdarları arasında mübarizə gedirdi. Təbii ki, bu Amerika Komitəsinin fəaliyyətinə də təsir göstərirdi. İlk mərhələdə ikinci xəttin tərəfdarları üstünlük əldə etmişdilər. Bu səbəbdən də, 50-ci illərin əvvəlində Amerika Komitəsi SSRİ-nin qeyri-rus xalqlarının istiqlal mübarizəsinə etinasızlıq göstərərək, əsasən, rus mühacir təşkilatlarının maliyyələşməsi və dəstəklənməsi ilə məşğul olurdu. Rus siyasi mühacirətinin müxtəlif qollarını birləşdirmək məqsədilə Amerika Komitəsinin yardımı ilə 1951-ci ilin yanvar ayında Almanyanın Füssen, avqustda isə Ştutqart şəhərlərində iki konfrans təşkil edildi.¹¹⁸

Füssen konfransında rus siyasi mühacirətinin müxtəlif təşkilatlarının, o cümlədən Azad Rusiya uğrunda mübarizə Liqası, Rusiyanın azadlığı uğrunda İttifaq, Milli Əmək Birliyi və Rusiya xalqlarının azadlığı uğrunda mübarizə İttifaqının nümayəndələri iştirak edirdilər. Onlar bütün rus mühacirətinin ümumi koordinasiya mərkəzi olan Rusiya Xalqlarının Qurtuluş Şurasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdilər. Füssendə həmçinin rus mühacirətinin SSRİ-nin qeyri-rus millətlərinin maraqlarını təmsil edən mühacir təşkilatlara münasibətinin əsas prinsipləri müəyyənləşdirildi. Konfransın müvafiq qərarında göstərilirdi ki, qeyri-rus mühacir

təşkilatları ilə əməkdaşlıq yalnız onlar tərəfindən "vahid və bölünməz Rusiya" prinsipinin qəbul olunduğu təqdirdə müümkündür.¹¹⁹

Rus mühacir təşkilatlarının 1951-ci ilin avqustunda Ştutqartda keçirilən yığıncağı Füssen razılaşmalarını daha da inkişaf etdirərək, Rusiya Xalqlarının Qurtuluş Şurasının icraiyyə orqanı olan Büronu formalaşdırdı. Həmin Büronun əsas vəzifələrindən biri qeyri-rus mühacir təşkilatlarla əməkdaşlığın qurulması idi. Ştutqart konfransı "Rusiya torpaqlarının bərkəşməsi və parçalanmasının məqsədəuyğun olmaması" barədə rus mühacirətinin əvvəlki mövqeyini bir daha təsdiqlədi. "Rusiyanın ərazi bütövlüyü" prinsipinin tanınması əvəzində isə Ştutqart konfransının iştirakçıları SSRİ-nin qeyri-rus xalqlarına yalnız milli-mədəni muxtariyyət hüququnun verilməsini vəd edirdilər.¹²⁰

Aydındır ki, həmin təklif 1918-1921-ci illərdə müstəqil dövlətlərə malik olmuş millətlər üçün qəbul olunmaz idi. Özü də nəzərə almaq lazımdır ki, həmin dövlətlərin bir çoxu Avropa ölkələri və ABŞ tərəfindən de-fakto tanınmışdı. Bu səbəbdən də, 1924-ci ildə İstanbulda M.Ə. Rəsulzadənin başçılığı altında yaradılmış Azərbaycan Milli Mərkəzi Rusiya Xalqlarının Qurtuluş Şurası ilə hər hansı danışıqlarda iştirakdan imtina etdi. Bolşevik təcavüzü nəticəsində məhv edilmiş milli istiqlaliyyətin bərpası uğrunda mübarizə aparan qeyri-rus mühacir təşkilatları "vahid və bölünməz Rusiya" tərəfdarlarına dəstək verən Amerika Komitəsinin mövqeyini kəskin tənqid atəşinə tutdular.

Həmin dövrdə M.Ə. Rəsulzadə də Amerika Komitəsinin ən fəal tənqidçiləri sırasında idi. O, sovet imperiyasının mümkün süqutundan sonra SSRİ ərazisində unitar dövlətin yaradılmasını planlaşdıran rus mühacir dairələrinə, eləcə də onların Amerika Komitəsindən olan sponsorlarına dəfələrlə müxtəlif formalarda öz etirazlarını bildirmişdi. Amerika Komitəsinin SSRİ-nin qeyri-rus

¹¹⁸ A.B. Попов. Мюнхенский институт по изучению истории и культуры СССР и вторая волна эмиграции // Новый исторический вестник, 2004, № 1, с.55.

¹¹⁹ X. İbrahimli. Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991). Bakı, 1996, s. 201.

¹²⁰ Yəni orada.

xalqlarının maraqlarına zidd olan fəaliyyətinə etiraz əlaməti olaraq M.Ə. Rəsulzadə 1951-1952-ci illərdə həmin qurumun rəhbəri İ. Don-Levinin tərəflər arasında işbirliyi yaratmaq məqsədilə Almaniyaya və İtaliyaya görüşmək təkliflərini rədd etmişdi.¹²¹

Lakin qeyri-rus mühacir təşkilatların nümayəndələri arasında Rusiya Xalqlarının Qurtuluş Şurası ilə əməkdaşlığa razılaşanlar da tapıldı. Bu cəhətdən Azərbaycan siyasi mühacirəti də istisna təşkil etmirdi. Belə ki, müxtəlif şirin vədlərlə Amerika Komitəsi Ə. Fətəlibəyli-Düdənginski tərəfindən 1943-cü ildə Berlində yaradılmış Azərbaycan Milli Birlik Məclisini Rusiya Xalqlarının Qurtuluş Şurası ilə əməkdaşlığa təhrik edə bildi.

Azərbaycan mühacirlərindən C. Hacıbəyov, Ə. Şeyxülislamov və İ. Əkbər həmin təşkilatın adından Visbaden bəyannaməsini imzaladılar. Rus və bəzi milli mühacir təşkilatlarının iştirakı ilə 1951-ci ilin noyabrında Visbadendə keçirilən konfransda qəbul olunmuş bu sənəd faktiki olaraq Rusiya imperiyasının 1914-cü il sərhədləri daxilində bərpasını nəzərdə tuturdu. Visbaden bəyannaməsi yalnız Polşa və Baltik ölkələri xalqlarının öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu tanıyırdı. SSRİ-nin digər məhkum xalqlarının müstəqillik əldə etmək istəyini həmin sənəd rədd edirdi. Həmin xalqlara öz milli problemlərini "vahid və bölünməz Rusiya" çərçivəsində həll etmək təklif olunurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə. Rəsulzadə bütün siyasi karyerası boyu əqidə satqınlığı və prinsipsizliyin hər cür təzahürlərinə qarşı barışmaz olmuşdur. Əqidəyə xəyanət, siyasi prinsipləri alver predmetinə çevirmək cəhdlərini o, həmişə ikrah hissi ilə qarşılamışdı. Təsədüfi deyil ki, gənclik dövrü dostlarından biri, sonralar İran parlamentinin sədri olmuş S.H. Tağızadə M.Ə. Rəsulzadənin bu keyfiyyətlərinə diqqət çəkərək yazır: "Nə Bakı hökumətində tacsız bir sultan mövqeyində olanda, nə də İstanbulda ayda bir lirə ilə yaşadığı günlərdə o, öz əqidəsindən əsla dönməmişdi".¹²²

Bu səbəbdən də, Ə. Fətəlibəyli-Düdənginski və onun silahdaşlarının bu cür konformizmini M.Ə. Rəsulzadə əvvəlcə heyrət və təəccüb, sonra isə hiddət və etiraz doğurdu. Azərbaycan türklərinin azadlıq mübarizəsində həqiqətən də böyük xidmətləri olmuş bu şəxslərin rus mühacirətinin şovinist dairələrinin mövqeyini əks etdirən və mahiyyətcə Azərbaycan istiqlal ideyasını rədd edən bir sənədə imza atmaları faktı ilə o, heç cür barışa bilməzdi. Faktiki olaraq Rusiya imperiyasının bərpasını nəzərdə tutan Visbaden bəyannaməsi, M.Ə. Rəsulzadənin fikrincə, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəni beynəlxalq problemdən Rusiyanın daxili işinə çevirirdi. Buna görə də o, Ə. Fətəlibəyli-Düdənginski tərəfdarlarının hərəkətlərini Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasına qarşı xəyanət kimi dəyərləndirdi.

M.Ə. Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə 1951-ci il noyabrın 21-də Ankarada toplanmış Azərbaycan mühacirlərinin yığınağı Ə. Fətəlibəyli-Düdənginskinin hərəkətlərinin pisləyən bəyanatla çıxış etdi. Yığınağın qərarında göstərilirdi ki, Milli Birlik Məclisi 1918-1920-ci illərdəki siyasi reallıqların üzərindən xətt çəkən belə sənədləri Azərbaycan xalqının adından imzalamaq səlahiyyətinə malik deyildir.¹²³ Azərbaycan siyasi mühacirlərinin Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində, eləcə də Avropa ölkələrində keçirilmiş yığınaqlarında da analoji qərarlar qəbul edildi.

M.Ə. Rəsulzadənin Visbaden bəyannaməsinə münasibətdə tutduğu mövqe, bütövlükdə, Azərbaycan siyasi mühacirətinin əksəriyyəti tərəfindən dəstəkləndi. Maraqlıdır ki, Azərbaycan mühacirətinin M.Ə. Rəsulzadə ilə münasibətləri kifayət qədər gərgin olan N. Şeyxzamanlı və F. Əmircan kimi nümayəndələri də bu məsələdə onunla həmrəy olaraq, Visbaden konfransının qərarlarını kəskin tənqid edən yazılarla mətbuatda çıxış etdilər.¹²⁴

¹²¹ Məsvət Partiyasının sorğu kitabı. Bakı, 1994, s. 29.

¹²² N. Yaqublu. Məmməd Əmin Rəsulzadə, s. 234.

¹²³ Azərbaycan, 1991, № 282, s.125.

¹²⁴ X. İbrahimli. Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991), s. 203.

Visbaden bəyannaməsini imzalamış Azərbaycan mühacirləri bu tənqidlərə etinasızlıq göstərsələr də, hadisələrin sonrakı inkişafı M.Ə. Rəsulzadənin haqlı olduğunu təsdiqlədi. Düzdür, təxminən bir il çəkən uzun müzakirə və danışıqlardan sonra Visbaden konfransının iştirakçıları, nəhayət ki, 1952-ci il oktyabrın 16-da Antibolşevik mübarizənin Koordinasiya mərkəzinin yaradılması haqqında razılığa gələ bildilər. Azərbaycan Milli Birlik Məclisinin nümayəndələri – C. Hacıbəyli və İ. Əkbər həmin qurumun tərkibinə daxil edildilər. Lakin rus və qeyri-rus mühacir təşkilatları arasındakı ciddi ixtilaf ucbatından Antibolşevik mübarizənin Koordinasiya mərkəzinin ömrü çox qısa oldu. Artıq 1953-cü ilin sentyabrında Koordinasiya mərkəzi fəaliyyətini birdəfəlik dayandırdı.¹²⁵ 1954-cü ildə Ə. Fətəlibəyli-Düdənginski sovet casusu tərəfindən qətlə yetirildikdən sonra isə Azərbaycan Milli Birlik Məclisinin fəaliyyətinə də son qoyulmuş oldu.

Rus siyasi mühacirətinin “vahid və bölünməz Rusiya” şüarı altında vahid antibolşevik mərkəz yaratmaq cəhdləri uğursuzluğa düşər olaraq, həmin ideya müəlliflərinin gözləmədiyi əks nəticələrə gətirib çıxardı. Belə ki, rus mühacirətinin bu istiqamətdəki çalışmaları SSRİ xalqlarının öz müqəddəratını təyin etmək mövqeyində duran milli mühacir təşkilatların fəaliyyətini xeyli canlandırmış oldu. Rus siyasi mühacirətinin şovinist əhval-ruhiyyəli dairələrini neytrallaşdırmaq məqsədilə müsavətçilər Xalqların Antibolşevik Bloku çərçivəsində fəaliyyətlərini gücləndirdilər. Həmin Blok Rusiya Xalqlarının Qurtuluş Şurasına qarşı bərabər müxalif mövqedə dururdu.

Visbaden bəyannaməsinin qəbuluna cavab olaraq 1951-ci ilin noyabrında Münhendə xalqların Antibolşevik blokunun konfransı çağırıldı. Onun işində Qafqaz, Türkünstan və Şərqi Avropa ölkələrindən olan siyasi mühacirlər iştirak edirdilər. Azərbaycan mühacirətini bu tədbirdə M.Ə. Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan

Milli Mərkəzi təmsil edirdi. Konfransdakı müzakirələrin nəticəsi olaraq qəbul olunmuş yekun sənədində Şərqi Avropa, Qafqaz (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqaz), Ukrayna, Belorusiya, İdel-Ural, Qazaxıstan, Krım və Türkünstan xalqlarının azadlıq mübarizəsini dəstəkləmək barədə dünya ictimaiyyətinə çağırış öz əksini tapmışdı. Sənəddə göstərilirdi ki, “Sovetlər Birliyi şəklini almış rus imperatorluğu keçmişin mirası olmaqla, istila etdiyi məmləkətləri zorla öz təsiri altında saxlayaraq, onların müstəqilliyinə mane olur”.¹²⁶ Yekun sənədində həmçinin Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Şimali Qafqaz, Ukrayna, Belorusiya, İdel-Ural, Krım, Qazaxıstan, və Türkünstan milli təşkilatlarının müstəqillik əldə edib, dünyanın azad xalqları ailəsinə daxil olmaq qətiyyəti bir daha təsdiqlənirdi.¹²⁷ Azərbaycan Milli Mərkəzi adından sənəd M.Ə. Rəsulzadənin yaxın silahdaşlarından biri olan M. Kəngərli imzaladı.

Müxtəlif mühacir təşkilatlarının fəaliyyətinin koordinasiyası ilə bərabər, M.Ə. Rəsulzadə qeyri-rus, ilk növbədə Qafqaz siyasi mühacirətinin vahid koalisiyasının yaradılmasına böyük önəm verirdi. Onun bu istiqamətdə göstərdiyi səylər hədəfə getmədi. Belə ki, gürcü və Şimali Qafqaz siyasi mühacirləri 1952-ci il dekabrın 11-dən 16-na kimi Münhendə Ümumqafqaz konfransının keçirilməsinə nail ola bildilər. Həmin tədbirdə Azərbaycanlı mühacirləri Azərbaycan Milli Mərkəzi (rəhbəri – M.Ə. Rəsulzadə), gürcüləri – Milli-Siyasi Mərkəz (rəhbəri – R. Qabaşvili), Şimali Qafqazı isə - Milli Komitə (rəhbəri – A. Maqoma) təmsil edirdi. Maraqlıdır ki, bütün bu təşkilatlar öz fəaliyyətlərində Qafqaz Cümhuriyyətləri Konfederasiyasının yaradılması haqqında 1934-cü il müqaviləsinin müddəalarını rəhbər tuturdular.

Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, Münhen konfransının gündəliyindəki əsas məsələ 1920-1921-ci illərdə bolşeviklər tərəfindən

¹²⁵ Yəni orada, s. 212.

¹²⁶ Kafkasya, 1951, № 4-5, s. 48.

¹²⁷ Yəni orada.

işğal olunmuş Qafqaz cümhuriyyətlərinin müstəqilliyinin bərpası uğrunda birgə fəaliyyət proqramının qəbul olunması idi. Konfransda çıxış edən M.Ə. Rəsulzadə xüsusi olaraq vurğuladı ki, Qafqaz mühacirəti hal-hazırda iki cəbhədə - "bolşeviklərin kommunist doktrinası və rus mühacir təşkilatlarının simasında rus imperializminə qarşı" mübarizə aparmaqdadır. Öz müqəddəratını təyin etmə hüququna toxunan M.Ə. Rəsulzadə açıq şəkildə bildirdi ki, həmin təbii haqqın gerçəkləşməsi zamanı Qafqaz xalqları A. Kerenski və onun ətrafı ilə məsləhətləşmək niyyətində deyillər. O, cənab kerenskilərə və onun himayədarlarına xatırladı ki, Qafqaz xalqları bu məsələni hələ 1918-ci ildə birdəfəlik həll ediblər və o zaman yaradılan müstəqil Qafqaz cümhuriyyətləri dünya birliyi tərəfindən tanınıb. "Bu əsadan vaz keçmək və ya onu yeni bir qərara tabe tutmaqla şübhə altına almaq hüququna malik deyilik. Tarixin çarxı geri dönməz!", - deyərək M.Ə. Rəsulzadə çıxışını yekunlaşdırdı.¹²⁸

Konfransın sonunda onun iştirakçıları Qafqaz İstiqlal Komitəsini formalaşdıraraq, bu quruma region xalqlarının milli hərəkatlarını xaricdə təmsil etmək səlahiyyəti verdilər. Bolşeviklərə qarşı mübarizəni gücləndirmək məqsədilə həmin komitəyə Şərqi Avropa, Ukrayna, Türkünstan və digər məhkum xalqların milli mühacir təşkilatları ilə əməkdaşlığı intensivləşdirmək tapşırığı verildi.¹²⁹

Konfransın M.Ə. Rəsulzadə, R. Qabaşvili və A. Maqomadan ibarət Rəyasət heyətinin qəbul etdiyi xüsusi sənəddə A. Kerenski və S. Melqunovun təşəbbüsü ilə yaradılmış Antibolşevik mübarizənin Koordinasiya mərkəzinə Qafqaz İstiqlal Komitəsinin münasibəti açıqlanırdı. Koordinasiya mərkəzi qeyd-şərtsiz olaraq Qafqaz Cümhuriyyətlərinin müstəqilliyini tanımaqdan imtina etdiyi üçün onunla hər hansı əməkdaşlıq qeyri-mümkün hesab olunurdu.¹³⁰

¹²⁸ Azərbaycan (Ankara), 1991, № 282.

¹²⁹ X. İbrahimli. Azərbaycan siyasi mühacirəti, s. 210-211.

¹³⁰ Yəni orada, s. 211.

Sovet rejiminə qarşı mübarizədə SSRİ-dən olan siyasi mühacirətin "vahid və bölünməz Rusiya" ideyası əsasında birləşməsinin mümkünsüzlüyü faktını dərk edən ABŞ hökuməti milli mühacir təşkilatlarına münasibətdə yeritdiyi siyasi xəttə ciddi dəyişikliklər etməli oldu. ABŞ-ın hakim dairələri tədricən qeyri-rus təşkilatları ilə əməkdaşlığı gücləndirməyə başladılar. 50-ci illərin ortalarına yaxın isə SSRİ-nin xarabalıqları üzərində müstəqil milli dövlətlərin yaradılmasını nəzərdə tutan siyasi xətt tam qələbə çaldı. Həmin xəttə uyğun olaraq, Amerika hökuməti və bu ölkənin digər qurumları Qafqazda müstəqil milli dövlətlərin bərpası uğrunda mübarizə aparan mühacir təşkilatlarını daha fəal şəkildə himayə etməyə başladılar.¹³¹

Amerika Komitəsi tərəfindən SSRİ xalqlarının milli dillərində yayımlanan "Azadlıq" radiosunun yaradılması mühacir təşkilatlarının fəaliyyətinə ciddi dəstək oldu. 1953-cü il martın 1-də həmin radionun Azərbaycan dilində yayımı başlandı. "Azadlıq" radiosunun Azərbaycan redaksiyasının verilişlərində azəri türklərinin siyasi, milli, dini və vətəndaşlıq hüquqlarının bərpası məsələləri qaldırılırdı. Doğrudur, radionun fəaliyyət göstərdiyi ilk illərdə Azərbaycan redaksiyasına M.Ə. Rəsulzadəyə müxalifətdə duran mühacirət nümayəndələri başçılıq edirdilər. Buna baxmayaraq, radiounun efiri hər zaman M.Ə. Rəsulzadə tərəfdarlarının da üzünə açıq idi.

Mühacirətin fəaliyyətinə əsaslı təsir etmiş mühüm hadisələrdən biri də 1950-ci il iyulun 8-də Münxendə yaradılmaq SSRİ tarix və mədəniyyətini öyrənmə İnstitutunda baş vermiş köklü dəyişikliklər oldu. Fəaliyyətinin ilkin mərhələsində institut rus mühacirlərinin tam nəzarəti altında idi və onlar SSRİ-də baş verən bütün hadisə və prosesləri öz maraqlarına uyğun şəkildə şərh edirdilər. Bu da SSRİ-dən olan qeyri-rus mühacirlərin haqlı narazılığına səbəb olurdu.

¹³¹ Пять лет Института по изучению истории и культуры СССР (1950-1955), Мюнхен, 1955, с. 3

Çünki ən yaxşı halda onların milli problemləri institut əməkdaşlarının maraq dairəsindən kənar qalır, çox vaxt isə təhrif olunmuş şəkildə Qərbi ictimaiyyətinə təqdim olunurdu.

Bu səbəbdən də, institutun yenidən qurulması qərara alındı və SSRİ-dən olan qeyri-rus siyasi mühacirətinin nümayəndələri orada aparılan tədqiqat işlərinə cəlb olundu. 1954-cü ildə başlanan və altı ay ərzində tamamlanan yenidənqurma proseslərinin gedişində Azərbaycan mühacirləri də institutun fəaliyyətində iştirak etmək imkanı qazandılar. M.Ə. Rəsulzadənin ən yaxın silahdaşlarından biri olan M.B. Məmmədzadə 1954-cü ildən həmin institutda fəaliyyət göstərmiş, hətta bir müddət orada rəhbər vəzifələrdə çalışmışdır.

"Azadlıq" radiosunun yaranması, habelə SSRİ tarix və mədəniyyətini öyrənmə İnstitutunun yenidən qurulması Azərbaycan siyasi mühacirətinin təbliğat imkanlarını xeyli genişləndirdi. Bu da öz növbəsində Azərbaycan mühacirətinin fəallaşmasına səbəb oldu. 1953-cü ildə M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan Milli Mərkəzini yenidən təşkil edərək onun rəhbər orqanlarının tərkibinə siyasi mühacirətin gənc nəslinin nümayəndələrini daxil etdi.¹³²

Bundan bir il əvvəl isə M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan kultür dərnəyinin mətbu orqanı olan "Azərbaycan" dərgisinin nəşrini qaydaya sala bildi. Dərgidə Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və incəsənəti haqqında materiallar, həmçinin Azərbaycan türklərinin milli isitiqal mübarizəsinə həsr olunmuş yazılar dərc olunurdu. Dərginin 1952-ci il aprelin 1-də işıq üzü görmüş ilk sayının üz qabığında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xəritəsi çap olunmuşdu. Bu isə son dərəcə simvolik idi, çünki dərginin nəşirləri və müəlliflərinin əsas məqsədi 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş müstəqil Azərbaycan dövlətinin yenidən bərpası idi.

50-ci illərin əvvəlində "Müsavət" partiyasının fəaliyyətində də xeyli canlanma hiss olunurdu. İstanbul və Ankaradakı yerli təşkilatlarının yardımı ilə partiya II dünya müharibəsindən sonra Tür-

kiyəyə pənah gətirmiş Azərbaycan mühacirətinin ikinci dalğasının nümayəndələri arasında intensiv iş aparırdı. Onları milli ruhda təbiiyə etmək məqsədilə "Müsavət" həmin illərdə Azərbaycan tarixinin ən əlamətdar günlərinə - 1918-ci ilin mayında milli istiqlalıyyətin elan olunması, 1920-ci ilin yanvarında Xalq Cümhuriyyətinin dünya birliyi tərəfindən de-fakto tanınması və s. həsr olunmuş çoxsaylı konfrans, seminar və digər tədbirlər təşkil edirdi.

Həmin dövrdə "Müsavət" partiyası Amerika Komitəsilə sıx əməkdaşlıq edirdi. M.Ə. Rəsulzadə bu qurumun dəvətilə 1953-cü ildə ABŞ-a səfər edərək, orada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunmasının 35 illiyi münasibətilə "Amerikanın səsi" radiosunun efrindən Azərbaycan xalqına müraciət etmişdi. Öz çıxışında Azərbaycan tarixinin şanlı səhifələrini, o cümlədən 1804-cü ildə Gəncənin müdafiəsi zamanı Cavad xanın rus qoşunlarına qarşı göstərdiyi şücaəti yada salan M.Ə. Rəsulzadə, həmvətənlərini nikbin olmağa çağıraraq, onları əmin edirdi ki, mütləq "bir gün həqiqət parıldayacaq, azadlıq əsasını, Birləşmiş Millətlər prinsipini və insan haqlarını tutan tərəf qalib gələcəkdir". O, bütün varlığı ilə inanırdı ki, gec-tez "qalibyyət günəşi qızıl istibdad zülmü altında inləyən əziz vətənimizdə 1918-in 28 mayısı kimi yenidən doğacaqdır". M.Ə. Rəsulzadə azərbaycanlıları "buna qətiyyətlə şübhə etməməyə" çağırırdı.¹³³

1954-cü ilin payızında Türkiyəyə səfərə gələn Amerika Komitəsinin yeni rəhbəri professor Kuneholm "Müsavət" lideri M.Ə. Rəsulzadə ilə görüşərək, partiyanın Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası istiqamətindəki fəaliyyətini dəstəklədiyini bildirdi. Kuneholm həmçinin başçılıq etdiyi qurumun ümumi düşməmə - SSRİ-dəki totalitar rejimə qarşı mübarizədə "Müsavət" ilə əməkdaşlığı genişləndirməyə hazır olduğunu vurğuladı.¹³⁴

¹³² S. Şimsir. Azərbaycanın istiklal mücadelesi, s. 137.

¹³³ Azadlıq, 1991, 31 yanvar.

¹³⁴ Müsavat Partiyasının sorğu kitabı. Bakı, 1994, s. 30.

Azərbaycan mühacirətinin fəaliyyəti üçün daha əlverişli şərait yaradan bu müsbət dəyişikliklərə baxmayaraq, M.Ə. Rəsulzadə heç vaxt əldə olunmuş nailiyyətlərlə kifayətlənmirdi. Eyni zamanda, özünə arxayınçılıq hissi də onun xarakterinə yad idi. Halbuki, mühacirətin bir hissəsi emosiyalara qapılıraq, Stalinin 1953-cü ilin mart ayında baş vermiş ölümünü sovet imperiyasının tezliklə məhvini əlaməti kimi qəbul edirdi. Lakin M.Ə. Rəsulzadə mühacirətin həmin dairələrinin hədsiz nikbinliyini bölüşmürdü. O, gözəl anlayırdı ki, "bütün zamanların və xalqların ən böyük diktatorunun" ölümü avtomatik olaraq sovet sisteminin süqutuna gətirib çıxarmayacaq, çünki bu rejim hələ çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı. Bu baxımdan da, Stalinin ölümü hələ onun yaratdığı sistemin məhvi demək deyildi və Azərbaycan siyasi mühacirətinin çox ağır şəraitdə apardığı istiqlal mücadiləsinin gedişinə həlledici təsir göstərə bilməzdi. Bunları nəzərə alan M.Ə. Rəsulzadə, öz mücadilə yoldaşlarını əsassız eyniforiyadan çəkindirir, onları Azərbaycan idealının qələbəsi uğrunda uzun və ağır mübarizəyə hazır olmağa çağırırdı.

Lakin bu yoldakı bütün çətinlikləri dərk etməklə bərabər, M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan davasının uğurlu sonluqla bitəcəyinə zərrə qədər də şübhə etmirdi. O, Azərbaycan mühacirlərinin gənc nəslini də məhz bu cür nikbin ruhda tərbiyə etməyə çalışırdı. Bu işə asan məsələ deyildi, çünki müharibədən sonrakı dövrdə sovet rejimi öz qüdrətinin zirvə nöqtəsində idi və dünyanın ən nüfuzlu dövlətləri belə bu faktla hesablaşmaq məcburiyyətində idilər. Belə bir vəziyyət Azərbaycan siyasi mühacirətinin müəyyən bir hissəsində bədbinlik və ümitsizlik əhval-ruhiyyəsinin güclənməsinə gətirib çıxarırdı. Həmin səbəbdən də M.Ə. Rəsulzadə və onun silahdaşları qarşısında duran ən təxirəsalınmaz vəzifə siyasi mühacirlər arasında Azərbaycan davasının qələbəsinə olan ümid və inamın qorunub saxlanmasıdır.

M.Ə. Rəsulzadə və silahdaşları bu çətin vəzifənin öhdəsindən uğurla gələ bildilər. Uzaq Argentinadakı Azərbaycan mühacirləri,

keçmiş legionerlər Vəli Yadıqar və Musa Yusifzadə tərəfindən 1954-cü ildə M.Ə. Rəsulzadəyə ünvanlanmış məktub bunun bariz sübutudur. M.Ə. Rəsulzadəni 70 illik yubileyi münasibətilə təbrik edən məktub müəllifləri əminliklərini bildirirdilər ki, Azərbaycanın və bütün Qafqazın imperialist Rusiyanın əsarətindən qurtulacağı və vətən səmalarında yenidən üç rəngli bayrağımızın yüksələcəyi gün uzaqda deyildir. Məktub aşağıdakı sözlərlə bitirdi: "Biz, Azərbaycan əsgərləri, vətənimiz Azərbaycanın və Qafqazın hüriyyəti və istiqlalı uğrunda yaptığınız savaşa son damla qanımıza qədər sadıq olacağıma sizə söz veririk, möhtərəm Emin bəy!"¹³⁵

Mühacir həyatının çətinlik və məhrumiyyətləri M.Ə. Rəsulzadənin səhhəti üçün təsirsiz ötürmürdü. Ömrünün son 30 ilində o, şəkərli diabetdən əziyyət çəkirdi. Xəstəliyini təzahürləri getdikcə daha tez-tez özünü bürüzə verirdi və növbəti kəskinləşmədən sonra o, 1955-ci ilin yanvarında Ankara universitetinin klinikasında yerləşdirildi. Lakin həkimlərin bütün səylərinə baxmayaraq, 1955-ci il martın 6-si saat 22.45-də təkcə çağdaş Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının çoxəsrlik tarixində ən görkəmli şəxsiyyətlərdən biri olan M.Ə. Rəsulzadənin ürəyi əbədi olaraq dayandı. Onun həyatdan getməsilə Azərbaycan tarixinin tam əsasla "qızıl dövrü" sayıla biləcək zəngin bir epoxası yekunlaşmış oldu. Həmin "qızıl dövrü"ün zirvə nöqtəsi isə, heç şübhəsiz ki, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin doğum günü olan - 1918-ci ilin 28 mayıdır.

Düz bir sutka sonra, 1955-ci il martın 7-də Ankara radiosu M.Ə. Rəsulzadənin vəfatı xəbərini bütün dünyaya yaydı. Elə həmin gün SSRİ və Şərqi Avropa ölkələrində olan çoxsaylı siyasi mühacirlərin iştirakı ilə M.Ə. Rəsulzadənin dəfn mərasimi keçirildi. Matəm tədbirlərində Başqırdıstan milli dövlətinin banisi Zəki Vəlidü Toğan, tanınmış tatar xadimləri Sədri Məqsudi və Abdulla Taymas, Şimali Qafqaz və Türkünstan mühacirətinin liderləri Səid Şamil və Tahir Çağatay, Polşa və Gürcüstan müha-

¹³⁵ N. Yaqublu, Məmməd Əmin Rəsulzadə, s. 246-247.

cirətinin nümayəndələri və b. iştirak edirdilər.¹³⁶ M.Ə. Rəsulzadə Ankaranın Əsri məzarlığında torpağa tapşırıldı.

M.Ə. Rəsulzadənin vəfatı ilə əlaqədar həmin günlərdə Türkiyə və İran qəzetlərində onlarla nekroloq dərc olunmuşdu. Onlardan birində M.Ə. Rəsulzadə "Azərbaycan qurtuluş davasının bayrağı" adlandırılırdı. İran parlamentinin keçmiş sədri S.H. Tağızadə öz köhnə dostunun vəfatı ilə əlaqədar Tehranda çıxan "Suxən" jurnalının səhifələrində yazırdı: «Rəsulzadə bütün ömrüm boyunca Şərq dünyasında bərabərini görə bilmədiyim mübaligəsiz sözləyə biləcəyim fəvqəladə nadir insanlardan biri idi. Məhəmməd Əmin bəy tərbiyəli, qüvvətli və sağlam məntiq sahibi, təmiz qəlbli, doğru sözlü, mətanətli, tam mənası ilə dürüst, fikir və yoluna dərin bir inam bəsləyən fədakar mücahid və örnək bir insandı. Böylələrinə zamanımızda və ələxüsus da bizim tərəflərdə rast gəlmək həmən-həməni imkansız olduğu kimi, bütün dünyada da rast gəlinməz.

O, bütün ömrü boyu bir kəlmə belə olsun, həqiqət xilafına söz söyləməmiş, mütləq doğruluqdan ayrılmamış, hər şeyin üstündə əsla mübaligəyə qapılmamış və müvazinətini itirməmişdir. O, tam mənasıyla bir öndər idi və ətrafındakılara iman və həyəcan tələq edirdi. Belə bir insan yetirmiş olan millət xoşbəxt sayıla bilər».¹³⁷

M.Ə. Rəsulzadənin vəfatı ilə əlaqədar Türkiyəyə dünyanın müxtəlif ölkələrindən çoxsaylı başsağlığı teleqramları gəlirdi. Bu teleqramların müəllifləri müxtəlif milli və dini mənsubiyyətə, fərqli siyasi əqidə və ideoloji görüşlərə malik insanlar idi. Həmin hüznü günlərdə yalnız azadlığı və istiqlalı uğrunda bütün şüurlu həyatını həsr etdiyi onun doğma vətəni - Azərbaycan susurdu. Halbuki, M.Ə. Rəsulzadənin dəfn mərasimində A. Taymasın söylədiyi kimi, o, həmin "mübarizə uğrunda hər şeyini, ailəsini, rahatlığını, səhhətini, nəhayət, həyatını fəda etmişdi". Həyatı boyu verdiyi bütün bu qurbanların əvəzində "mükafatı" isə doğma xalqının

sükutu oldu. Amma görünür ki, öz həyatını doğma vətəninin xoşbəxtlik və firavanlığı uğrunda mübarizəyə həsr etmiş Azərbaycan türklərinin onsuz da azsaylı nümayəndələrinin istinasız olaraq hamısının taleyi belədir. Bu bir tarixi faktıdır və onu nə gizlətmək, nə inkar etmək, nə də bəzilərinin etdiyi kimi zamanənin ayağına yazmaq olmaz.

Buna baxmayaraq, əgər Azərbaycan türkləri nə vaxtsa öz ifrat etinasızlıq, yaltaqlıq, konformizm, prinsirsizlik və laqeydliklərinə görə uca Tanrı qarşısında məhkəməyə çəkilsələr, düşünürəm ki, onlara bəraət vermək üçün təkə Məmməd Əmin Rəsulzadə həyatı yetər. O, öz həyatı və fəaliyyəti ilə doğma xalqının yuxarıda sadalanan və sadalanmayan saysız-hesabsız günahlarını artıqlaması ilə uyub.

¹³⁶ M. Əlizadə. M.Ə. Rəsulzadənin vəfatı, dəfni və hüzn günləri // Qurtuluş. 1992. № 1. s. 38.

¹³⁷ Yəni orada, s. 39.

M.Ə. Rəsulzadə - Azərbaycan Milli Şurasının sədri

M.Ə. Rəsulzadə ikinci həyat yoldaşı Vanda xanım (50-ci illər)

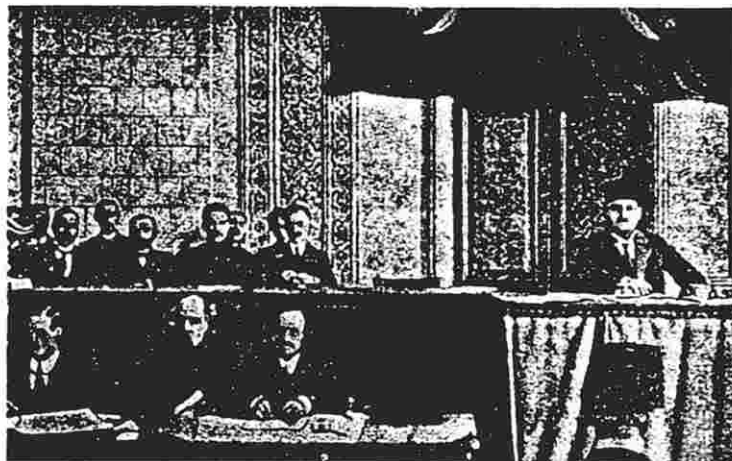
M.Ə. Rəsulzadə Türkiyədəki siyasi mühacirlərlə birlikdə (50-ci illər)

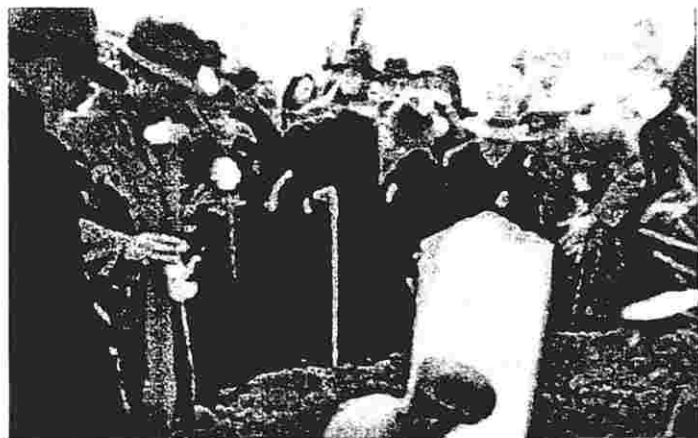
M.Ə. Rəsulzadə M. Əzizbəyov (soldan birinci) və N. Nərimanovla (soldan ikinci) birlikdə

M.Ə. Rəsulzadə Türkiyədəki dostları arasında (50-ci illər)

M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan parlamentinin açılışında çıxış edir.
Bakı, 7 dekabr 1918-ci il.

M.Ə. Rəsulzadənin dəfni. Ankara, 1955-ci il.

NƏTİCƏ

*Həyat və azadlığa yalnız
onların uğrunda hər gün döyüş
getməyə hazır olanlar layiqdirlər.*
Henrix Heyne

Azərbaycanın mühacir şairi Kərim Yayğılının 1955-ci ilin soyuq qış günlərində M.Ə. Rəsulzadənin vəfatı münasibətilə yazdığı "Batan günəş" şerində aşağıdakı misralar özünə yer alıb:

Sar köksünə Ankara, yurdumun ziynətini,
Günü gəlincə istər, səndən əmanətini.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, həmin gün hələ gəlməyib və onun, ümumiyyətlə, nə vaxtsa gələcəyi məlum deyil. Ən acınacaqlısı isə odur ki, özünü haqlı olaraq 1918-1920-ci illər Azərbaycan dövlətinin hüquqi varisi hesab edən müasir Azərbaycan Respublikası ərazisində Cümhuriyyət banilərindən heç birinin (!) məzarı yoxdur. Azərbaycanın azadlıq və müstəqillik ideallarının həyata keçməsi üçün mümkün olan hər şeyi etmiş M.Ə. Rəsulzadə, Ə.M. Topçubaşov, F. Xoyski, N. Yusifbəyov, H. Ağayev də digər görkəmli şəxsiyyətlərin nəşi ən yaxşı halda vətəndən çox-çox uzaqlarda uyuyur. Çeka zindanlarında bolşevik cəlladları tərəfindən məhv edilmiş Cümhuriyyət xadimlərindən bir çoxunun məzarı isə ümumiyyətlə mövcud deyil.

Demək çətindir ki, heç bir millətə baş uralığı gətirməyəcək bu fakt tarixin istehzası, yoxsa Azərbaycan xalqının öz keçmişinə biganəliyindən doğan təbii intiqamıdır. Hər halda Cümhuriyyət liderlərinin taleyi məşhur latın aforizmini yada salır - *Ingrata patria, ne ossa quidem mea habebis* (Nankor vətən, sən mənim sümüklərimə belə sahib ola bilməyəcəksən). Həmin aforizmin

yararlanmasını Roma sərkərdəsi Publi Korneli Stsipionla əlaqələndirirlər. II Pun müharibəsində Romanın Karfagen üzərində qələbəsinə həlledici rol oynamış Stsipion az sonra onun artan nüfuzunu həzm edə bilməyən bədxahları tərəfindən əsassız olaraq şərlənərək, düşmənlərlə sövdələşmədə günahlandırılır. Bu haqsızlığa dözməyən məğrur Stsipion Liternadakı malikanəsinə çəkilərək tənha həyat sürmək qərarına gəlir və az keçməmiş elə orada da vəfat edir. Rəvayətə görə, o, "nankor vətəndə dəfn olunmasını istəməyərək", elə həmin malikanədə basdırılmasını vəsiyyət edir. Bu hadisədən təxminən iki min il sonra Cümhuriyyətin istinasız olaraq bütün liderləri həmin aqibəti yaşamalı oldular.

Lakin M.Ə. Rəsulzadə kimi işıqlı bir şəxsiyyət haqqında kitabı belə bədbin notlarla bitirmək istəməzdik. Çünki taleyin amansız sınaqlarına baxmayaraq, M.Ə. Rəsulzadə və onun silahdaşlarının bütün həyatları boyu uğrunda mübarizə apardıkları və bu çətin mücadilədə həm uğurların sevincini, həm də uğursuzluqların acısını daddıqları əsas amalları hər halda həyata keçmişdir. Dünyanın müasir siyasi xəritəsindəki müstəqil Azərbaycan Respublikası bunun əyani təsdiqidir. Çətin ki, kimsə, nə vaxtsa Cümhuriyyət liderlərinə müstəqil Azərbaycan dövləti və onun üç rəngli bayrağından daha möhtəşəm abidə ucaltmaq iqtidarında olsun. Bunların hər ikisi üçün isə biz Azərbaycan türklərinin çağdaş milli dövlətçiliyinin banisi - MƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ dühasına borcluyuq.

Aydın BALAYEV

Məmməd Əmin RƏSULZADƏ
(1884–1955)

Çapa imzalanmıřdır: 18.04.2012
Formatı 60x84 1/16
Fiziki /v 17,75
Tirajı 200

10.00

Ar 2012
1732

803 5

403